


K 17.712
4


ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

საქართველოს
ისტორიული
გეოგრაფიის
პირველი

VI

• მეცნიერება •

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი



საქართველოს
ენციკლოპედია

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს
ისტორიული გეოგრაფიის კრებული
ტ. VI



გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1982

კრებულში განხილულია საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, კერძოდ, დადგენილია თრიალეთის სოფლების მფლობელთა ვინაობა, შიდა ქართლის ერთ-ერთი სათავადოს, სამაჩაბლოს, საზღვრები, მოცემულია თორის წინაფეოდალური ხანის არქეოლოგიური ძეგლების განლაგება, გარკვეულია გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფოს საზღვრები, ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები და მოტანილია მასალები ვაკე-იმერეთის ტოპონიმიკიდან.

დღივი ბარძინაშვილი

თრიალეთის უცნობი წარწერები

განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიაში, მის პოლიტიკურ, თუ ეკონომიკურ ცხოვრებაში ახალი ძალით შემოდის ჩვენი ქვეყნის სამხრეთ მთიანეთის ზეგანი: ტაშირი, ზურტაკეტი, თრიალეთი, ჭავჭავთი... ამაში დიდ როლს ასრულებდა იმჟამინდელი პოლიტიკური სიტუაცია, ხელსაყრელ ისტორიულ-გეოგრაფიულ გარემოში შექმნილი, აგრეთვე ეკონომიკური, ეთნიკური თუ სხვა რიგის მოვლენათა ურთიერთდამთხვევა¹.

ამ გარდამავალ ეტაპზე მზარდი ფეოდალური საზოგადოების მიერ უძველესი ტრადიციების მქონე ქვეყნების ახლებური ათვისება ხდებოდა. ერთი ასეთი მოვლენა ლაკონიურად აისახა მემბტიანის სიტყვებში: „...შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისანი, აღაგო ციხე კლდეკართა და იპატრონა დავით ბაგრატიძე“². ეს იყო IX ს. მეორე ნახევარში.

არგვეთელ ბაღვაშთა მიერ შექმნილმა კლდეკარის საერისთავომ ორ მშფოთვარე საუკუნეს გაუძლო. ეს იყო წლები სასტიკი ბრძოლებისა საქართველოს გამაერთიანებელ მეფეთა, მეზობელ მეფე-მთავართა თუ უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ. თრიალეთის ენერგიული მემბატრონენი აქტიურად მონაწილეობდნენ კავკასიის პოლიტიკურ ასპარეზზე, ხოლო ბაღვაშთა უძლიერესმა წარმომადგენელმა XI საუკუნეში, როგორც მემბტიანე იტყოდა, „ქინნლა მეფობა იკადრა“³.

წერილობით წყაროებს, ამ საერისთავოს შესახებ რომ მოგვითხრობენ, ემატება ეპიგრაფიკული ძეგლების დიდი რაოდენობა, რომელიც აქ შემორჩენილია. თითქმის ყოველ ახალ აღმოჩენებლობას კლდეკარის საერისთავოში ბაღვაშთა ძალუმი დადი აზის. ამ წარწერებს შეჰხებია მრავალი მკვლევარი, ვინც კლდეკარის საერისთავოთი დაინტერესებულა.

ამჟერად ყურადღება უნდა გავამახვილო წარწერათა ერთ ჯგუფზე, რომელიც XI—XIII სს. ეკუთვნის და ნაკლებადაა ცნობილი, ან საერთოდ უცნობია³. გარდა თავისთავადი ღირებულებისა, რაც ამ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს

¹ დ. ბერძენიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, „მაცნ“, 1968, № 6, გვ. 107.

² მბტიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, I, თბ., 1955, გვ. 258. შემდეგ ყველაგან: ქ. ც.

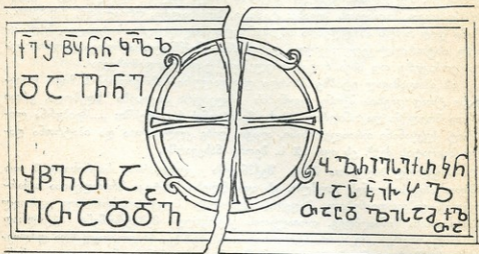
³ ეს წარწერები სხვადასხვა წლების ისტორიულ-გეოგრაფიულ ექსპედიციებში ყოფნისას მოვიძიეთ.

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ენციკლოპედია

აქეთ, ისინი საინტერესო კითხვებს აღძრავენ თრიალეთისა თუ კლდეკარის საერისთავოს ირგვლივ.

პირველი ორი წარწერა ზუსტადაა დათარიღებული ქორონიკონით, რაც მტკიცე საყრდენს იძლევა პალეოგრაფიული თუ ისტორიული კვლევისათვის; ესენია ბაღჩალარისა და ქვემო ყარაბულახის ეკლესიათა წარწერები ისტორიულ ზურტაკეტში, ამჟამად დმანისის რაიონს რომ ეკუთვნის. იქ ახლა თურქულენოვანი მოსახლეობაა.

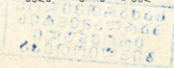
1. ბაღჩალარში წარწერა ბალავრის ლოდზეა ამოჭრილი, რომელიც შუაზეა გადატეხილი; ეს ქვა ძირს ვდია; (ტაბ. I, 1, 2) მოზრდილი დარბაზული საყდრიდან თითქმის აღარაფერია გადარჩენილი. ბალავრის ქვას რელიეფური ჩარჩო



ნახაზი I

დაუყვება ოთხივე მხარეს; შუაში წრეში ჩასმული ჯვარია გამოსახული, ხოლო წარწერა მის ორივე მხარეზეა მოთავსებული ისე, რომ ქვაზე თავისუფალი ადგილი წარწერის გარეშე საკმაოდ რჩება⁴ (ნახაზი I). იგი ასე იკითხება: „ქ(რ)ისტ(ო)ს მ(ო)ცი(რ)ისა მ(ო)ცი(რ)ისა მ(ო)ცი(რ)ისა მ(ო)ცი(რ)ისა“. საინტერესოა, რომ ქორონიკონის აღმნიშვნელ ასოთა ჯგუფში ათეულების გადმოსაცემად ერთის მაგიერ ორი ასოა ნახმარი (კ—20, ი—10), რაც ზუსტად გამოხატავს გამოთქმას „ოცდაათი“. ასეთი შემთხვევები ხშირია ქართულ ეპიგრაფიკაში და აიხსნება ჩვენთვის დამახასიათებელი ოცობითი თვლის სისტემით. უფრო შორეულ მაგალითებს რომ თავი დავანებოთ, იქვე ზურტაკეტის სოფ. ამბარლოს წარწერის ქორონიკონში ასევეა გადმოცემული ორმოცდაათი: მი(მ—40, ი—10).

⁴ ამ წარწერის ფოტო გამოაქვეყნა რ. მეფისაშვილმაც, იხ. მისი: კლდე ვროხელ ბოლნისისა და დმანისის ძეგლების შესახებ. „ძეგლის მეგობარი“, № 26, 1970, გვ. 28.



ამ წარწერის ნიკოლოზ და ივანე, ცხადია, ქტიტორები არიან, შესაძლოა მამა-შვილი ან ძმები. ისინი ადგილობრივი ფეოდალები ჩანან; „ცოდვილი“ კელი“ კი კალატოზია ანუ „ხუცე-გალატოზი“, როგორც ის დიდი გომარეთის ერთ წარწერაში იხსენიება (და არა „ხუცეს-გალატოზი“, რასაც ექვთ. თაყაი-შვილი ვარაუდობდა). კ. კეკელიძის დაკვირვებით, ამ სახელით „გალატოზთა მოძღუარი“ ან „მთავარი“ აღინიშნებოდა⁵. როგორც ვხედავთ, ზურტაკეტის სხვადასხვა მხარეში მიქელს ეკლესიები უშენებია XI ს. 10—20-იან წლებში.

2. ბაღჩალარიდან დასავლეთით, დაახლ. 8—10 კმ-ზე, მდებარეობს სოფ. ქვემო ყარაბულახი. მოსახლეობა აქაც თურქულენოვანია. შუა სოფელში ადრეფეოდალური საყდრის ბუდეა შემორჩენილი ნალისებური აფსიდით. მეორე, მთელი საყდარი სოფლის განაბირა გორაკზე დგას. გომარელი ქართველები მას „გაღმა სარკის წმ. გიორგის“ უწოდებენ (სარკის წმ. გიორგი ცნობილი სალოცავია ძამას ხეობაში; მისივე ნიში მდგარა დედოფლის მინდორზე არადეთანაც⁶. ცხადია, ზურტაკეტში ეს სახელი ქართლიდან გვიან ამოსულ მოსახლეობას უნდა მოჰყოლოდა).

გაღმა სარკის წმ. გიორგი მცირე ზომის დარბაზული ეკლესიაა, ვეება ლოდებით გალავანშემოვლებული; შესასვლელი სამხრეთიდან აქვს და თითო სარკმელი O, S და W კედლებზე. შესასვლელის მახლობლად ბაზაში ჩასმული ქვაჯვარია აღმართული, რომელზედაც არაერთი გამოსახულება აღარ მოჩანს. (ტაბ. II, 1).

ბაღვრის ქვაზე ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა ამოკოვნილი. ქვედა სამ სტრიქონს შუაზე ყოფს წრეში ჩასმული ჯვრის მსგავსი ვარ-

ԽՆԸԹՆԻԸ ԲԻԸՆԿ ԴԿՕԴՆՇԻՆՇ ԴՆՆ
 ԶՆ ԿԸՄՆ ՇԻԿԿԻԸՄ ԴՆԱԳԻՆՏ ԽԲԻՇՇԻԿՕՆՆՏ
 ԺԴՆՇՆԸԿԿՕՍ Շ ՏՆՕՆ ՇՄԸՆ ՇԴԻԻԿԻ
 ԺԽԿՆՇՇԸԿՆՇ ԺԸ ՇԻԿՕՆՆՇ +
 ԿԻԸԿԸԻԿԿԸԿԸ



ნახაზი II

დული (ნახაზი II). წარწერა ასე იკითხება: „ქ. სახ(ე)ლით(ა) ლ(მართისაჲთ)ა ესე ეკლეს(ი)ა წ(მიდი)სა გ(იორგ)ისი/მ(ა)ს Կ(ა)მ(ს)ა აღეშენ(ა), ოდეს აგ(ა)ნენს 3(ქ)ონდა ნ(ი)კ(ო)ლ(ო)ზ(ი)ს/ ძესა, ს(ა)დ(იდე)ბლ(ა)დ ს(უ)ლისა მ(ა)თის(ა),

⁵ კ. კეკელიძე, „ხუცე“ ტერმინისათვის სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“, ეტიუდები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1956, გვ. 237.
⁶ ი. ვაგოშიძე, წარმართული ტაძარი დედოფლის მინდორზე, „ძეგლის მეგობარი“, № 35, 1974.

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (ტაბ. II, 2). იგი ასე იკითხება (ნახაზი III): „ქ(რისტ)ე ად(ი)დე მ(ელ)ქ(ი)ზ(ედე)ქ ქ(არ)თ(ლ(ი)სა კ(ათა)ლ(ი)კ(ი)კ(ოზ)ი. ქ(ორონიკონი) იყო...“ და მეტი აღარაა. ჩანს, არც დაუწერიათ.

კვადრატულ საყრდენზე, რაზედაც ჯვარია აღმართული, სამსტრიქონიანი, გადაშლილი წარწერა ირჩევა: „ქ(რისტ)ე შ(ერ)ეწაღ(ე) გ(ა)ლ(ა)ტ(ონ)ნი“. საერთო შთაბეჭდილება ისეთია, თითქო ქვის დანარჩენი ნაწილიც შემდეგ ამოსაჭრელი წარწერისათვის იყო გამზადებული...

ბალეოგრაფიული ნიშნებითაც და ჯვრის ფორმითაც წარწერა XI ს. ეკუთვნის. აქ მოხსენიებული მელქისედექ ქართლისა კათალიკოსი ქართული ეკლესიის საკეთილშობილია 1010—1033 წწ., დაუცხრომელი მოღვაწე, სვეტიცხოვლის „მეორედ აღმშენებელი“, რომელმაც ეკლესიას, შემკობასთან ერთად, მრავალი სოფელი შესძინა და შეუვალობა მოუპოვა; თავის „დაწერილში“ სვეტიცხოვლისადმი (1029—1033 წწ.) იგი ჩამოთვლის სოფლებს, მას რომ „მოუგია“. იქ საჭე არ ჩანს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს სოფელი ადრევე ეკუთვნოდა სვეტიცხოველს. „და რომელი სოფელი ძველად ჰქონდეს ამას წმიდასა დედაქალაქსა, შესავალი იყუნეს; და მე მოვაკენე გამზრდელსა ჩემსა ბაგრატ კურაპალატსა და შეუვალად გამივადნეს და მიბოძეს სიმტკიცე შეუვალობისა...“

და ყოველი სოფელი, რომელი წმიდისა ამის კათოლიკე ეკლესიისანი არიან, ავაშენენ და დავდგენ ყოველგან სახლნი; და ავაგენ ეკლესიანი რიცხვთ ყოველივე“⁷. სწორედ ამ ბოლო სტრიქონებიდან უნდა ჩანდეს, თუ როდის და რატომ აუგია მელქისედექს საყდარი სოფ. საჭეში, რომელზედაც თავისი სახელიც დაუტოვებია.

4. მელქისედექის მომდევნო კათალიკოსის — იოანეს სახელთანაა დაკავშირებული სოფ. კიროვისის წარწერა. ეს სოფელიც მდ. ყარაბულახის მარჯვენა სანაპიროზეა, სოფ. საჭიდან N მხარეს, დაახლ. 4—5 კმ-ზე. ძველი საყდრიდან იქ ახლა მხოლოდ ცალკეული ლოდებიღაა გადარჩენილი; ერთ მათგანზე ორნამენტია: სამშავი ზოლებით გამოხატული, ერთმანეთში ჩახვეული წრეების უწყვეტი ჯაჭვი.

კოლმეურნეობის პურის ბედელთან ქვის ორი სვეტია ჩასმული კარების ჩამოსაკიდებლად. ესაა ეკლესიის ბაღავრის ლოდი, შუაზე გაჭრილი, რომელთა შეერთებით ქვის ზომა 2მ×90 სმ გამოდის (ტაბ. III, 1). მას ერთი მხარე ჰქონია ვათილი, რომლის ცენტრში „ბოლნური მედალიონია“ გამოსახული: წრეში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი. ჯვრის ზევით, ლოდის მთელ სიგრძეზე ასომთავრული წარწერაა, შუასა და ბოლოში ნაკლები (ნახაზი IV). იგი ასე შეიძლება წავიკითხოთ: „ა(დი)დენ [დმერ)თმან] (ი)ო(ვა)ნე ოქროპ(ი)რი, ქ(რისტ)ეს მი(ე)რ ქ(არ)თ(ლი)ს(ა) კ(ათალიკოზი)“. წარწერა უთარიღოა, მაგრამ აქ მოხსენიებული სახელით ცხადია ხდება, რომ ეკლესია აუგებინებია იოანე ოქროპირს. იგი კათალიკოსად ჩანს მელქისედექის მომდევნო ხანაში — 1033—1048 წლებში. იოანეს ზედწოდების შესახებ ანტონ კათალიკოსი თავის „წყობილსიტყვაობაში“ ამბობდა: „იოანე ვჰსტქუა, მამათ-მთავარი პირუშლ, ვინ ოქროპირი ინართაულ-სახელა, ვინ მოძღუარებითა ემჰსგავსა მოციქულთა“⁸.

7 ის. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 23 შემდეგ ყველგან: ქსდ.

8 ანტონ ბაგრატიონი, წყობილსიტყვაობა, წიგნი I, თბ., 1972, გვ. 151—152.



„მატიანე ქართლისას“ ცნობით, „დაჯდა კათალიკოს-პატრიარქად ოქროპირი, და ამანცა მრავალნი შემატნა დიდსა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიასა... მრავალნი ეკლესიანი აღაშენნა და განაახლნა“⁹. მართლაც, იოანე ოქროპირის სახელი გვხვდება თრიალეთის და ჯავახეთის ეკლესიათა წარწერებშიც, სადაც, ჩვენი მავალითის მსგავსად, სვეტიცხოვლის კუთვნილ სოფლებში მას საყდრები უშენებია.

ნახაზი IV

სწ

DEUTSCHE KOLONI WALDHEIM

ამავე სვეტის მეორე, დაუმუშავებელ მხარეზე კიდევ ერთი წარწერაა: DEUTSCHE KOLONI WALDHEIM мастръ Феоданъ | Позов и | Феоданъ | Гурцев 1929. საოცარია ქვემო ქართლის სოფლების ისტორიული ხვედრი; ვიღას არ „უღუწია“ ამ უპატრონო ნასოფლარების მოსათხრელად. როგორც ეს ორენოვანი წარწერა გვაძვინძვრებს, გერმანელი კოლონისტების ამ დასახლებაში, რომელსაც ვალდჰაიმი რქმევიან, 1929 წ. უმუშავიათ ბერძენ ქვის ოსტატებსაც მეზობელი სოფლებიდან¹⁰. მათ გაუჭრიათ ბალავრის ლოდი და გერმანულ-რუსულად წაუწერიათ.

რა იყო სოფ. კიროვისის ძველი ქართული სახელი? ჩვენი გამყოლის—გომარელი შიო ხიზანიშვილის სიტყვით, გერმანელებამდე აქ თათრებს უცხოვრიათ, ხოლო ამ სოფელს მაშინ ორომაშენი ერქვა. შემდეგ ისინი აქედან გადასახლებულან ოდნავ აღმოსავლეთით მდებარე ნასოფლარში, სადაც ძველი საცხოვრისის სახელიც გადაუტანიათ. ამრიგად, ორომაშენი დღეს სულ სხვა სოფელს ჰქვია. ზემოთქმულს ადასტურებს 1905 წლის ხუთევერსიანი რუკაც, რომელზეც სოფ. ბალჩალარის სამხრეთ-დასავლეთით აღნიშნულია „ორომაშენი“, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით—„თათრების ორომაშენი“.

სოფ. ორომაშენის სვეტიცხოვლისადმი კუთვნილებას ამ წარწერის გარდა მოწმობს კიდევ ორი საბუთი XIII და XIV საუკუნეებისა. პირველის მიხედვით, მიქელ ქართლისა კათალიკოსი 1241 წ. მცხეთის სახლის მსახურთუხუცესს — ვაჩე გუარამაძეს ძეს სამამულოდ აძლევს დ მ ა ნ ი ს ი ს პ ი რ ს ს ო ფ. ო რ ო მ ა შ ე ნ ს, იქ მცხოვრები სიგლოსანი ხუცეების გარდა. აქვე იგი განსაზღვრულია, როგორც ძველადვე „ხატის სოფელი“, ე. ი. სვეტიცხოვლის კუთვნილი¹¹.


1392 წლის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში, თრიალეთის სხვა სოფლებთან ერთად, დასახლებულია ორომაშენი¹². არ ჩანს, თუ რა დროიდან ეკუთვნოდა ეს სოფელი სვეტიცხოველს; აქაური ქართული წარწერა არ მიუთითებს, მანამდეც ასე იყო, თუ იოანე ოქროპირმა „შემატა“ იგი მცხეთას. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქვე მდებარე სოფ. საჭის მსგავსად, ორომაშენიც ადრინდნვე საკათალიკოსო იქნებოდა, ხოლო იოანე ოქროპირმა მეღქისედის მსგავსად ააშენა ან განაახლა აქა-

⁹ ქ. ც. I, თბ., 1955, გვ. 296.

¹⁰ არზრუმის მხრიდან ბერძენების გადმოსახლება საქართველოში იწყება 1829 წლიდან, ხოლო გერმანელი კოლონისტებისა XIX ს. 70-იანი წლებიდან; იხ. ს. ყ ა უ ხ ჩ ი ა შ ვ ი ლ ი, ბერძენების დასახლების ისტორია საქართველოში, ქუთაისის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, 1942; გ. მ ა ნ ა ჯ ა ლ ა ძ ე, ამიერკავკასიის მიმართ გერმანიის ექსპანსიონისტური პოლიტიკის ისტორიიდან, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის... სერია, 1971, № 1.

¹¹ ქსძ, III, თბ., 1970, გვ. 154—157.

¹² ქსძ, III, გვ. 176—177.


 O სარკმლის მარჯვნივ წარწერის ნაშთია. ირჩევა ე"ე, ე. ი. ერისთავთ-ერისთავი. ამ ასოებს არა აქვთ ჰორიზონტალური ხაზის მარცხნივ გაზიდული ნაწილი. სრულიად მრგვლოვანია „ფ“ და „ა“. ეკლესია უნახავს აკად. ნ. ბერძენიშვილს 1950 წ. და თავის დღიურში ჩაუწერია: „გადარჩენილი ასოები ექვს არ სტოვებს, რომ წარწერა მ ა ქ ს ი მ უ მ X ს-ს ა ა, თ უ უ ფ რ ო ა დ რ ე ა რ ა. შეიძლება იმის ვარაუდიც, რომ ეს წარწერა IX ს-ის მიწურულისაა. სამწუხაროდ, „ერისთავთერისთავის“ (ე"ე) სახელი მეორე ქვაზე ყოფილა (მარჯვენაზე). აქვე აღმოსავლეთის მხრიდან მინაშენები—უემველია ეკვდრია: ის ორფერდასახურავიანია სარკოფაგივით. ვინ იცის, შეიძლება ეს ეკლესია ლიპარიტ პირველისაა, კლდეკარის ამგებისა“...

საყდრის ირგვლივ სხვადასხვა ეპოქის საფლავის ქვებია. აქედანვე უნდა იყოს აფსიდაში დადებული ქვის ნატეხი, ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერით (ნახაზი VII): „ქ(რისტე) მიეც სულსა/ზობედაისა“... პირველი სტრიქონის მეორე და მესამე სიტყვა გაუმიჯნავადა დაწერილი, არც განკვეთილო-

𐌕𐌆 𐌱𐌶𐌸 𐌇𐌸𐌸𐌺
 𐌱𐌇 𐌶𐌶𐌸𐌺𐌸

ნახაზი VII

ბის ნიშნებია; ქარაგმის ნიშანი მოკლე სწორი ხაზია. ყურადღებას იქცევს უყე-ლო „ღ“, რომლის ჰორიზონტალურ ხაზს ზევით აწვდილი ძვიდები აბოლო-ვებს. საყდრის წარწერისაგან განსხვავებით, ასო „ე“-ს ჰორიზონტალურ ხაზს მარცხნივ გაწვდილი ნაწილი გასჩენია; შეინიშნება ჰორიზონტალური ხაზების მარცხენა დაბოლოების ზევით ადრეკა. ყველა ამ ნიშნით, წარწერა X—XI სს. უნდა მივაკუთვნოთ. საყურადღებოა სახელის ფორმა „ზობედა“, ალბათ ზებედეს ნაცვლად.

თრიალეთის სოფელთა სიაში ვახუშტი ბატონიშვილს გოგნარი არ აქვს. უნდა ვიფიქროთ იგი გვიანი სახელწოდებაა. ამ ადგილებში ვახუშტის რუკაზე მოცემულია სოფლები: ახოტა, ნალიბი, ჩამქვრალა, საქათმე...

8. ბეშთაშენი ერთ-ერთი მოზრდილი სოფელია წალკის რაიონში. 500-მდე კომლი თურქულად მეტყველი ბერძნებისა არზრუმის მხრიდან არის გადმოსუ-ლი.

სოფლის O განაპირა ქედზე დაახლ. 100 წლის წინ აგებული პატარა საყ-დარია. იგი ძველი, მოზრდილი ნაეკლესიარის ნანგრევზეა, რომლის ნაშთი გეგ-მაშილა იკითხება. ეს ახალი, მცირე ნაგებობა ძველ ეკლესიაში მდგარი დიდი ქვაჯვარისათვის შემოუშენებიათ. მისი ბაზა ნახევარსფეროს წარმოადგენს და 80 სმ სიმაღლისაა; ბაზაზე ფართო, რელიეფური ჯვარია გამოსახული შუაში რელიეფურივე კოპით. ნახევარსფერულ კვარცხლბეკში მჭიდროდაა ჩასმული ქვის ჯვარი; მისი სიმაღლე 80 სმ-ია, ჰორიზონტალური მკლავების განი კი 53 სმ; ქვის ჯვარს შუაში აქაც რელიეფური კოპი აქვს. განივ მკლავებზე ორ-სტრიქონიანი ნუსხური წარწერაა: „ქ(რისტე) წმინდა ნათ/ლის (მ)ცემელი“.

წმ. გიორგის სახელობის საინტერესო საყდარი სოფლის შუაგულში დგას.

მხედრული „კ“-ს მსგავსია, გვხვდება იყალთოს, სამსარის, ალგეთისა¹⁷ და სალამოს წარწერებში; ცალკეული ასოები წააგავს ალასტანის საყდრის წარწერებსაც. ისევე, როგორც წინ განხილული წარწერების უმეტესობაში, აქაც იგრძნობა მიდრეკილება ოთხხაზოვანი ბადისაკენ. ამრიგად, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, ბეშთაშენის ეს წარწერა X—XI სს. უნდა დავათარილოთ.

როგორც წარწერიდან ირკვევა, მონაზონ თავის ძეს ეკლესიის მშენებლობაზე უშრომია. ბოლო სიტყვა მოსალოდნელი იყო „მწირისათა“, აქ კი აშკარად „მშვიერი“ წერია (ზღრ.: გრიგოლ ხანძთელის სიტყვებს — „მონასტერი ნი ქელითა გლახკათათა აღაშენნეს“. ან გიორგი მთაწმინდელთან: „...აღირჩია... მწირობით და სიგლახაკით ცხოვრებად...“). გასარკვევია, რომელ ეკლესიაზე უშრომია მონაზონ თავის ძეს. შესაძლოა წმ. გიორგის გალავანში ამ ქვის ჩაყოლება არ ნიშნავდეს იმას, რომ იგი ამავე ეკლესიისაა. ჯერ ერთი, ეკლესიაზე არსებული საღმრთაწმინდა წარწერა ნათლად ასახელებს როგორც მშენებლებს (გურგენისძეებს), ასევე წარწერის გამკეთებელ — გურგენ მღვდელს. ამას გარდა ეკლესია წმ. გიორგის სახელობისაა, ჩვენს წარწერაში კი ღვთისმშობლისა და ნათლისმცემლის მეოხებით ხდება მოქმედება. აქ არ შეიძლება არ მოგვაგონდეს ზემოთ აღწერილი ქვაჯვარი ბეშთაშენის ძველ ნასაყდრაზე. როგორც მასზე გაკეთებული წარწერიდან ჩანს, ის ეკლესია ნათლისმცემლის სახელობისა ყოფილა და, რაც მთავარია, ჯვარზე გაკეთებული წარწერა ზუსტად იმეორებს ჩვენი წარწერის ასოთა მოხაზულობას. უნდა ვიფიქროთ, რომ ორივე წარწერა ერთი ხელოსნის ამოჭრილია და წმ. გიორგის გალავანში ჩაყოლებული წარწერიანი ლოდი ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესიიდანაა აქ მოხვედრილი.

ქართული საბუთებისა და ვახუშტის მიხედვით, ამ სოფლის ძველი სახელი ბეშქენაშენია. ქვემო ქართლის ასევე ნაწარმოები სხვა ტოპონიმების კვლად (მელიქაშენი, წულურულაშენი, რევაშენი, ლაკლავაშენი, საღირაშენი...), აქაც პირის სახელი ბეშქენ მოჩანს, რომელსაც ალბათ მოუშენებია სოფელი. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით, ვინ, ან როდის იყო ეს პიროვნება. 1392 წ. კი მცხეთის საკათალიკოსო მამულების ნუსხაში, თრიალეთის სხვა სოფლებთან ერთად ბეშქენაშენიცაა დასახელებული¹⁸.

9. თრიალეთის ქედის S კალთებზე წალკის რაიონის მთის სოფლებია განლაგებული. მათ შორის არის სომხური სოფელი ქაბური. აქაური ძველი საყდარი ნახა და აღწერა ექვთ. თაყაიშვილმა, რომელიც აღნიშნავს გადაშლილი ქართული წარწერების არსებობას; მათგან მეცნიერმა მხოლოდ ოთხი ასო გაარჩია და გამოაქვეყნა¹⁹. მას შეუძნეველი დარჩენია S კედლის ქვედა მწკრივში უკუღმა ჩაშენებული გათლილი ლოდი, რომელსაც ასომთავრული წარწერის ერთი სტრიქონი ახლავს. მიუხედავად ქვაზე საკმაო ადგილის არსებობისა, ეს სტრიქონი სულ ზემო კიდეზე ამოუჭრიათ (უკუღმა ჩაშენებისას იგი ქვევით, მიწის პირზე მოხვდა) (ნახაზი IX). წარწერა ასე იკითხება: „წ(მიდა)ო ს(ი)მ(ო)ნ შ(ეიწყა)ლ იოვ(ა)ნე“. ასოები თანაბარი ზომისაა, სიტყვები არაა გამოყოფი-

¹⁷ ვ. ციციკარიშვილი, ექვთი უცნობი ქართული წარწერა. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 2, 1980, გვ. 139—140.

¹⁸ ის. დოლიძე, ქსდ III, თბ., 1970, გვ. 177.

¹⁹ ИКОИМАО, вып. III, Тиф., 1913, с. 58.

ლი და არც განკვეთილობის ნიშნებია. ქარაგმად მოკლე სწორი ხაზია ნახმარი. ყურადღებას იქცევს „მ“ შეუკრავი მუცელი, რის გამოც იგი ნუსხურს ემსგავსება. ასევეა დაწერილი „მ“ იოანე ოქროპარის წარწერაშიაც ორომისში. შე-
 ზიხ-ლი-ნი-თ-უ-კ-ე

ქ ო ს ო ნ ყ უ ი ო შ რ ე

ნახაზი IX

იძლებოდა იგივე პირი გვევარაუდა აქაც, რომ ქართლის კათალიკოსთა მოხსენიების განსხვავებული ფორმა არა: თრიალეთისა და ჭავჭავთის წარწერებში მელქისედეკისა და ოქროპარისთვის შეწყალებას კი არა, დიდებას შესთხოვენ ღმერთს („ქრისტე აღიდე... აღიდენ ღმერთმან..“). წარწერა შეიძლება XI ს. დავათარილოთ.

სოფელი, სახელწოდებით ქაბური, ან ქობური ქართულ წერილობით წყაროებში უცნობია. ვახუშტის რუკაზე ამ ადგილებში აღნიშნულია ერანი, თურანი, ჭიტები, ვარდისუბანი; ძნელია რომელიმესთან ქაბურის გაიგივება. საყურადღებოა, რომ ბეშქენაშენის წმ. გიორგის სააღმშენებლო წარწერაში გურგენისძენი ვახტანგ ერისთავზე ამბობენ: „ქობს შემოისწირა 4 დღის ყანა“. ეგების ამ დაქარაგმებულ სიტყვაში ზემოხსენებული სოფელი იგულისხმებოდაღეს...

10. ქციის ზემო წელზე, მის მარცხენა სანაპიროზე ლოდოვანი ნასოფლარია შემორჩენილი, რომელსაც ცხვარეთს უწოდებენ; ასევე ჰქვია მას ვახუშტის შრომაშიც. არაერთგზის გადაკეთებული, დარბაზული საყდრის ო კედელზე, სარკმლის ქვეშ, გათლილი ქვაა ჩაშენებული; ზედ ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა ამოკადვილი (ნახაზი X), რომელიც ასე აკითხება:

ქ რ ყ რ ტ ყ ზ ქ რ ქ

ნახაზი X

„ქ(რისტე) შეიწყალე აბ(უ)ლ(ახტ(ა)რ“. თუმცა განკვეთილობის ნიშნები არაა, სიტყვები მაინც არის ოდნავ დაშორებული ერთმანეთს. ქარაგმად მოკლე სწორი ხაზია ნახმარი; „ქ“-ის ჰორიზონტალური ხაზის მარცხენა კიდე ზევითაა აზიდული. პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერა XI—XII სს. შეიძლება იყოს.

11. ქციის მარცხენა შენაკად-ტუსრების წყლის სათავეებთან, მის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. რეხადან NW მიმართულებით არის ნასოფლარი საქათმე. იგი თრიალეთის ამ ნაწილში უკიდურესი სოფელი ყოფილა და ექვი არაა ვახუშტისეული საპონაური უნდა იყოს. აქაური საყდარი დარბაზული ტიპის მცირე ნაგებობაა, ხშირად გადაკეთებული. ირგვლივ სასაფლაო ჩანს; საყდრის SO კუთხესთან, გარედან, გდია ბრტყელი ქვა—მხოლოდ ერთ მხარეს გათლი-

ლი. აქ პატარა რელიეფური ჯვარია და მის მარჯვნივ—ასომთავრული, ერთ-სტრიქონიანი წარწერა (ნახაზი XI). იკითხება: „ქ(რისტე) შ(ეიწყალ)ე არსე-“

ნახაზი XI

† 𐌕𐌆𐌕 𐌆𐌖𐌆𐌆

ნი“. განკვეთილობის ნიშნები არაა, ხოლო მესამე სიტყვა აშკარად გამიჯნულია. ქარაგმად პატარა სწორი ხაზია ნახმარი. წარწერას ახასიათებს მიდრეკილება ოთხხაზოვანი ბადისაკენ და ისიც შეიძლება XI—XII სს. დავათარილოთ.

ბოლო ორი წარწერა უნახავს და ფოტოებიც გამოუქვეყნებია ისტ. მეცნ. დოქტორს თ. ჩიქოვანს; ამდენად შეიძლებოდა მათ არც შეეხებოდი, მაგრამ ავტორს შეცდომით აბულახტარის წარწერა საპონაურში მოუთავსებია, არსენისა კი — ცხვარეთში; ფოტოებზე წარწერები ცუდად ჩანს, ერთი მათგანი კი საერთოდ თავდაყირაა დაბეჭდილი; ორივეგან წერია: „ქ(რისტე)...“ ავტორი კი კითხულობს: „ღმერთო“...²⁰ აბულახტარისა და არსენის ვინაობა გაურკვეველია; დანამდვილებით ვერც იმას ვიტყვით: ქვის შემწირველნი არიან, ხელოსნები, თუ ქტიტორები, თუმცა ეს უკანასკნელი უფრო მოსალოდნელი ჩანს.

12. ძველ საპიტახშოს ახლა „საპიტახჩას“ უწოდებენ. ეს ნასოფლარი თრიალეთიდან ტაბაწყურს მიმავალი გზის პირადაა, მთებით გარშემორტყმული, დაცემული დაბლობის ცენტრში. აქ გათლილი ქვებით ნაგები, დარბაზული საყდარი დგას, რომელსაც S-დან მინაშენი ჰქონია; აქედანვეა შესასვლელი, რომლის თავზედაც ამოკოვდილია ჯვარი, სამსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგომი. O სარკმელი ოთხკუთხა სადა, რელიეფურ ჩარჩოში ზის; ჩარჩოსა და სარკმელს შორის ჯვარია ამოჭრილი; მისი სამივე მკლავი ბოლოვდება პატარა ორ-ორი წრით; ჯვარი სამსაფეხურიან ბაზაზე დგას, მის მარჯვნივ კი ერთ-

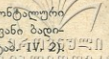
ნახაზი XII

† 𐌕𐌆𐌕 𐌆𐌖𐌆𐌆

სტრიქონიანი წარწერაა ამოჭრილი (ნახაზი XII): „ქ(რისტე) შ(ეიწყალ)ე ჩგჳკლდეჲ“. სიტყვები ერთმანეთს დაშორებული არაა, ბოლოში სახელი და მამისძეობა უნდა იყოს აღნიშნული, რომელიც ჩემთვის გაუხსნელი რჩება. პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერა XII—XIII სს. შეიძლება იყოს.

13. აგრანლო ბერძნული სოფელია, წალკის დაბლობის W კიდეზე მდებარე, იქ, სადაც ქცია ვიწრო ხრამიდან გამოივავებს. ეს უნდა იყოს ძველი ქართული სოფელი თეზი. აქაური ეკლესიები ახალია და ძველ ნასაყდრალეებზეა აგებული, რასაც მათ წყობაში მოყოლილი არქიტექტურული დეტალები მოწმობს. ქედზე თეთრად შელესილი დარბაზული საყდარი დგას, რომლის S-ით, კლდოვან ფერდზე, ექვსსტრიქონიანი ნუსხური წარწერაა. კლდის ქვა მაგარი ჯიშის ბაზალტია, უსწორმასწორო ზედაპირით, რის გამოც წარწერა მკრთალია და ზოგან ნაკლებიც (ნახაზი XIII). იგი ასე იკითხება: „[—] მქ ბს [—] მმნი/[ლ]აყუღებუ/ლსა ლ(მერთმა)ნ შეუ/ნდვენ ა(მე)ნ. მწი/ვნ(ობ)რი[სქე ხა/და (ა)ქ მ(ა)რჩია“. სიტყვები განუყოფლადაა დაწერილი, არც განკვეთილობის ნიშნებია, ორგან ნახმარი ქარაგმა მოკლე, სწორი ხაზია. პალეოგრაფიუ-

²⁰ თ. ჩიქოვანი, საპონაურისა და ცხვარეთის „ზაფხულსაჯდომთა“ შესახებ. „ჭიბანის საქართველოს და კავკასიის ისტორიიდან“. თბ., 1976, გვ. 409—412.

ლად საინტერესოა ყელიანი „დ“, კუთხოვანა ასოები, „ა“-ს ჰორიზონტალური ხაზი ერთგან ტანს მოშორებულია. წარწერას ახასიათებს ოთხხაზოვანი ბაღისაკენ მიღრეკილება. იგი შეიძლება XII—XIII სს. დაკათარილოთ (ტაბ. IV, 2) 

გ+ყსსქენ
ღყმღყყა
ოსც რნქრდ
რღ რრნნრქრ
რნყ სტრს
რც ჯმქქრ

ნახაზი XIII

როგორც ვხედავთ, ესაა საფლავი ვინმე დაყუდებული მწიგნობრის ძისა, რომელიც ეკლესიის სიახლოვეს დაუმარხავთ მიუხედავად დამრეცი ფერდისა. დაყუდებული ერქვა სენაკში მარტოდ მცხოვრებ მონაზონს, რომელიც მონასტერში „შინა მყოფთავან“ განსხვავებით, „გარეთ დაყუდებულად“ იწოდებოდა²¹.

ვახუშტის სიტყვით, „თეზის გრამსა შინა არს მონასტერი კლდესა შინა წმიდის აბიბოს ნეკრესელის ქმნული, და აწ არს ცარიელი“²². მართლაც, კანონში გამოქვამულებია და ორი დარბაზული ეკლესიაც დგას. ესენი გვიანი გადაკეთების კვალს ატარებენ, მაგრამ ადრეფეოდალური არქიტექტურული დეტალებიც შემორჩენილა: ზედა საყდრის აფსიდაში სტელის ჩასადგმელი კვარცხლბეკი დგას, რომელზედაც ჯვარია გამოსახული. ქვედა ტერასის საყდარს ვალავანი აკრავს მშრალი წყობისა; მშრალი წყობისავე ვალავანი შემორჩა მთის წვერზედაც. როგორც ჩანს, მონასტერს კარგად უსარგებლია წინაფეოდალური ხანის ნასახლარით, რომელიც სამ ტერასად ყოფილა განლაგებული. გამოუყენებიათ გამოქვამულები, დარნები, მშრალი წყობით ნაგები შენობები. უნდა ვიფიქროთ, ჩვენი დაყუდებულიც სადმე ერთ-ერთ გამოქვამულში ცხოვრობდა...

ქციის ზემო წელზე ისეთი ტოპონიმების თავმოყრამ, როგორიცაა საპიტიახშო, რეხა, აბიბოს მონასტერი, წარმოშვა ვარაუდი, რომ აბიბოს ნეკრესელის წამება თრიალეთის რეხაში უნდა მომხდარიყო (პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, აკად. ს. ჯანაშია)²³.

რეხი, რეხა გავრცელებულია როგორც დამოუკიდებელი სახელწოდება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. ქართლში რეხულასა და ლიახვის ხეობაში, ლეჩხუმში, ჯავახეთში (იხ. საროს ციხის წარწერა), თრიალეთში; იგი ჩანს

21 ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელთნაწერი აღაპებით. თბ., 1901, გვ. 261.

22 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 42.

23 ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 293—295.

შედგენილ სახელებშიც: წინარები, შუარები, გულდარები... უკვე ამიტომაც ის ადგილის დამახასიათებელი ზოგადი ტერმინი ჩანს. მართლაც, ქართულ კანონებსა და სწავლებლებში იგი ქვიან გზას, მთის კლდოვან კალთებს აღნიშნავს²⁴.

აკად. კ. კეკელიძე თვლიდა, რომ აბიბოსი დასაჯეს შუა ქართლში, სამთავისის მახლობლად, საიდანაც ეს ამბავი შემდეგი დროის ტრადიციამ წალკის რეხაში გადაიტანა; შემდეგ ამ უკანასკნელში გაშენებულა აბიბოსის სახელობის მონასტერი და გაჩენილა სხვა რელიქვიებიც²⁵.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი კი წერდა: „გარკვეულ დროს, როგორც ჩანს, საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრების წესად შემოვიდა, რომ ბარის სოფელი „ზაფხულის საჯდომს“ იწინა მთიანეთში, სადაც ის ზაფხულობით სამეურნეოდ, მთლად, თუ ნაწილობრივ, გადადიოდა... ამ საჯდომებს, ბუნებრივია, რომ ბარის სოფლის სახელი შერქმეოდათ. ზოგი ასეთი „ზაფხულის საჯდომი“ თანდათან მუდმივ სამოსახლოდ იქცეოდა. ჩნდებოდა, ამრიგად, ახალი სოფელი მთაში, რომლის მოსახლეობას სახელთან ერთად ბარიდან სხვა ტრადიციებიც ამოჰქონდა (ნიშ-სალოცაეები...). დროთა განმავლობაში სხვადასხვა ვითარების გამო კავშირი ბარისა და მთის საჯდომებს შორის წყდებოდა... „ზაფხულის საჯდომის“ პრინციპის მიყენებით შეიძლება მარტივად აიხსნებოდეს, მაგალითად, თრიალეთისა და ქართლის რეხის ურთიერთობის ამოცანა“²⁶.

შიდა ქართლის რეხის სასარგებლოდ მეტყველებს მარტილობის ის ადგილი, სადაც რეხის „გარემოს კალაქებზე“ საუბარი²⁷. ასეთი რამ VI ს. თრიალეთის რეხასთან წარმოუდგენელია, შიდა ქართლში კი მაშინ იყო ურბნისი, უფლისციხე, კასპი, მცხეთა, სადაც ჯუანშერის ცნობით, საბოლოოდ დაუმარხავთ კიდევ აბიბოსი²⁸.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, თეზის ხრამში აბიბოს მონასტერი, მართლაც, დაუარსებიათ, რომელსაც XII—XIII სს. ეყოლებოდა მონაზვნები და დაყუდებულნი. შესაძლოა საფლავის წარწერაში მოხსენიებული მწიგნობარიც იმავე მონასტერში მოღვაწეობდა.

14. ზურტაკეტის აღწერისას ვახუშტი ამბობს, რომ შამბიანის მთის სიახლოვეს არისო „ფუნდუკი თამარ მეფისაგან აღშენებული ზამთარ მოგზაურთათჳს“; აქვე იგი იხსენიებს ფუნდუკის, ანუ ქარვასლის ხევს²⁹. ამჟამად თურქული სოფლის — სალამალიქის W-ით, დაახლ. 3 კმ-ზე მართლაცაა შემორჩენილი დიდი ნაგებობის ნაშთი. მისი ზომებია დაახლ. 30 მ×15 მ, რაც ეჭვს არ ტოვებს, რომ ესაა ვახუშტის მიერ მოხსენიებული ფუნდუკი. ამის შემდეგ გზა მცირე აღმართით გადადის ფარავანში, სადაც ასევე ქარვასლა ღვას. იგი დათარიღებულია XII ს.³⁰, თუმცა გვიანი გადაკეთების კვალი აშკარად ეტყობა, ვახუშტი კი მას საერთოდ არ იხსენიებს.

24 ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, II, თბ., 1975.

25 კ. კეკელიძე, ეტიმოლოგია... X, თბ., 1968, გვ. 178.

26 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 219. შემდეგ: სის.

27 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 246.

28 ქც. I, გვ. 229.

29 ვახუშტი. აღწერა... თბ., 1941, გვ. 40—41.

30 ირ. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 74.



ამ ქარვასლიდან ზურტაკეტის ფუნდუკისაკენ მიმავალ გზაზე, დაახლ. 2,5 კმ-ზე, უღელტეხილზე, საიდანაც გზა დაიხრება ზურტაკეტისაკენ, დგას ქვის ჯვარი, რომელიც დაუმუშავებელ ბაზაში ზის. ჯვარი O-სკენაა გადახრილი, ხოლო სხიანი მხარე W-ით იყურება. მოკლემკლავებიანი ქვის ჯვარი 2,5 მ სიმაღლისაა და ჩასმულია 0,5 მ სიმაღლის ბაზაში. მკლავების გადაკვეთის ადგილზე ნახევარწრიული, რელიეფური კოხია; მის ქვევით კვადრატი და სამკუთხედი ამოჭრილი, რომლებიც წვერებით უერთდებიან ერთმანეთს. ესენი წელს ზემო და ქვემო ტანს უნდა გამოსახავდნენ. რელიეფური თავის ქვევით აშკარად ჩანს კიდურების აღმნიშვნელი ხაზებიც. თავის მარცხნივ და მარჯვნივ ორი სიტყვაა დაქარაგმებული ასომთავრულით: „წ(მიდა)ა ღ(მრთი)სმშ(ო)ბ(ე)ლი“. გამოსახულების ქვევით კი 7 სტრიქონადაა ამოჭრილი ასომთავრული წარწერა (ნახაზი XIV), რომელიც ასე იკითხება: „შვილნო/ღ(მრ)თის(ა)ნო/ქ(რისტ)იანენო/ს(ა)წყ(ა)ლი და/თვაი ღ(ო)ც(ხ)სა გვედ(რ)ი/ვ(ა)რ“.

ყუზნია
 ითასნია
 ქრჩინია
 სრყუნონ
 თყუნონ
 სტრქუნონ
 ლრქ

ნახაზი XIV

სიტყვაში „ღეთისმშობელი“ „ბ“ ნუსხურია; ქვედა წარწერის პირველი სამი სიტყვა ცალ-ცალკე სტრიქონებზეა ამოჭრილი, დანარჩენი სიტყვები გაუმიჯნავადაა წარწერილი. „ღ“-ები ყელიანია, პორიზონტალური ხაზების დაბოლოებანი ზოგან მალლაა აზიდული; „ა“-ების პორიზონტალური ხაზები ტანს მოშორებული არაა, მრგვალი „ო“-ების მარჯვენა, ქვედა ფეხი ზევითაა მოკაუჭებული; განკვეთილობის ნიშნები არ არის, ქარაგმა — მოკლე სწორი ხაზია; წარწერა ოთხხაზიან ბადეშია მოქცეული. პალეოგრაფიულად ის XII ს. შეიძლება დავათარილოთ.

„საწყალი დათვა“ ჯვრის აღმმართველი უნდა იყოს, რომელიც ორ ქარვასლას შორის გზაზე დგამს სალოცველ ჯვარს. იგი შესაძლოა გზის მიმართულების გარკვევასაც უადვილებდა ქარაგმის უამინდობის დროს.



ქვაჯვარი უნახავს პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს, მაგრამ წარწერა ვერ წაუკითხავს. მისი აზრით, აქ უნდა მდგარიყო მენჭირი, რომელიც შემდეგ წარადგამოუთლიათ. ამოკრილი გამოსახულება მას ბაგრატიონთა სამეფო ნიშნად მიუღია, ამიტომაც ჯვრის ვათლა XIII ს. დაათარილა, დაუკავშირა რა იგი თამარის დროინდელ ფარავნისა და ზურტაკეტის ქარვასლებს³¹.

საქმე ისაა, რომ ჯვარზე ხელი არაა გამოხატული, ხოლო თავის ორ მხარეს მინაწერი ამ გამოსახულებას შესაძლოა ღვთისმშობლად ვარაუდობდეს. ბაგრატიონთა ნიშანი ეგების არც იყო მოსალოდნელი იმ წარწერასთან, რომელშიც მეფე არ იხსენიებოდა.

15. შემდეგი წარწერა ხელის გამოსახულებიან ლოდს ახლავს და თრიალეთის უკიდურეს W ნაწილშია აღმოჩენილი; იგი გზის გაგანიერებისას შემთხვევით აღმოჩნდა წალაბოგდანოვკის გადასასვლელზე 1980 წლის ივნისში. აქედან იგი წალკის რ-ნის სოფ. კუშჩის სიძველეთა მოყვარულ აკოვ მიქაელიანის ეზოში იქნა გადატანილი³².

ქვის აღმოჩენის ადგილი სოფ. ნარდევანიდან დაახლ. მე-8 კმ-ზეა, გზის მარჯვნივ. აქედან ცნობილ ოფსიდინის საბადოებამდე დაახლ. 1,5 კმ რჩება. იქ ახლაც შესანიშნავად მოჩანს ვეება ამართული ქვა—„თიქმიადაშ“; სწორედ იქიდან იწყება დაშვება ფარავნისაკენ. ქვის აღმოჩენის ადგილთან მის W მხარეს ფეოდალური ხანის სასაფლაოა. აქაა ქვაყუთები, ცხენისა და ვერძის ქანდაკებები. ნასოფლარი არსად ჩანს და ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ — ეს საფლავები საზაფხულოდ ამოსული მწყემსებისაა, რომელთაც აქვე დროებითი სადგომები ექნებოდათ.

წარწერიანი ლოდი მოყვითალო-მომწვანო კირქვისაა, მთლიანად მისი სიმაღლეა 2 მ, დამუშავებული ნაწილისა 1,34 მ, სიგანე—83 სმ, სისქე—20 სმ. ქვის ზემო ნაწილში, შუა ადგილას, მოგრძო რელიეფური ჩარჩოა, ზევით მორკალული, ქვევით ჰორიზონტალური; მას თოკისებური გრებილის სახე აქვს: სიმაღლეა 71 სმ, სიგანე დაბლა—29 სმ, ხოლო რელიეფური ზოლის სიგანე—2,5 სმ. ასეთი ჩარჩოები ზშირად ახლავთ ეკლესიათა საარკმლებს XIII ს-დან მოყოლებული. ჩარჩოს შიგნით, ზედა ნაწილში, ხელის მტევნის რელიეფური გამოსახულება, ოღონდ თითები ამოკაწრვითაა გამოყვანილი; მისი სიმაღლეა 30 სმ, სიგანე — 10 სმ.

გრებილი ჩარჩოს ორივე მხარეს ცხრასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა, ყოველი სტრიქონი ხელის გამოსახულების ერთ მხარეს იწყება და მის მეორე მხარეს ვრძელდება. ასოების სიმაღლეა 5 სმ, ზოგიერთისა — 2,5 სმ, სიგანე — 2 სმ. ჩარჩოს ქვევით უფრო მცირე ზომის ასომთავრულით შესრულებული დამოუკიდებელი ორსტრიქონიანი წარწერა მოუთავსებიათ. მას ქვის თითქმის მთელი სიგანე უჭირავს; ასოთა სიმაღლე აქ 2,5 და 1,5 სმ შორის მერყეობს.

ამაზე დაბლა 3 რელიეფური წრეა გამოსახული დიამეტრით 7,5—7 სმ. ლოდზე ასახული მთელი ეს კომპოზიცია ორი რელიეფური ზოლითაა მოჩარ-

31 ლ. მელიქსეთ-ბეგი, მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბ., 1938. გვ. 110—111.

32 ცნობა წარწერიანი ქვის აღმოჩენისა და მისი ადგილმდებარეობის შესახებ გადმომცეს ჩვენი ინსტიტუტის კონკრეტულ-სოციოლოგიური განყოფილების ექსპედიციის წევრებმა: ნ. აბაკელიამ და თ. ჭაფარიძემ.

მეფეთა-მეფეს (მისი სახელი დაკარგულია) თორელისა და მარიამისთვის მამულობით რაღაც მიუბარებია. ამის აღსანიშნავად „ველი“ აღუმართავთ წერილი, რომელიც მტკიცე უნდა იყოს და უქცაველი. „ველი“ (ბრძანებულნი წერილი, სიგელი) აქ სწორედ ამ ლოდს, მასზე გამოსახულ ხელსა და წარწერას უნდა აღნიშნავდეს.

გაუხსნელი რჩება ასოთა ჯგუფი მეექვსე სტრიქონში: „და ოსაკრსა...“ ასოები აქ გარკვევით იკითხება და არაფერი აკლია, როგორ გავიგებთ — ესაა მთავარი: შესაძლოა, თორელისა და მარიამის შემდეგ აქაც მესამე სახელი ვივარაუდოთ, ე. ი. „თორელს და მარიამს და ოსაკ(რ) ან უსაკს“.

მეფემ რაკი „ველი შეყარნა საღვინეს“, ე. ი. შეკრიბა, უნდა ვიფიქროთ, ის ორი, ან სამი კაცისა ყოფილა. მაგრამ აქ ერთი გარემოება იპყრობს ყურადღებას: „ო“-ს თავზე (თუ ეს ქვის დეფექტი არაა) ორი წერტილი მოჩანს — თითქო ქარაგმის ნიშნად. ამიტომ ეგების ამ ასოს რიცხვითი მნიშვნელობაა საგულგებელი (70); მაშინ ვამოუვა, რომ მეფეს „70 საყრსა ველი“, ან „70-სა კრსა ველი“ შეუკრებია საღვინეს...

თორელი და მარიამი ალბათ ცოლ-ქმარნი არიან, შესაძლოა ოსაკ—უსაკიც (თუ ის პირის სახელია) მათ სახლთან იყოს დაკავშირებული. ქვედა წარწერაში მოხსენიებული სამან, რომელსაც მშობლებიც ცოცხალი ჰყოლია, თორელისა და მარიამის დაქვემდებარებული პირი ჩანს; იგი მათ მამულზე დიდად გარჯილა.

წარწერის პალეოგრაფიულ თავისებურებათაგან აღსანიშნავია კიდურწერტილოვანი დამწერლობა დაგრძელებული ასოებისა: „ა“-ს ტანს მოშორებული პორიზონტალური ხაზი ხშირად ზიგზაგია, ასეთივეა „დ“-ს ზედა ხაზი და ქარაგმის ნიშანი. საყურადღებოა „ო“-ს ქვედა ხაზი, რომელიც ხან ქვევითაა დახრილი (4-ჯერ), ხან პორიზონტალურია (5-ჯერ). ზოგან „ა“-ს, „ო“-სა და „მ“-ს მეზობელ ასოთა სიმაღლის ნახევარი უჭირავთ, თან სტრიქონის ზედა ნაწილში არიან განლაგებულნი; ერთხელ ასევეა „ტ“-ც; სხვაგან ასოები თანაბარია სიმაღლით; განკვეთილობის ნიშნები არაა, არც სიტყვებია ერთმანეთს დაშორებული.

წარწერას ახასიათებს: „ი“-ს მაგიერ „მ“-ს ხმარება (4-ჯერ), „ა“-ს დაკლება საჭირო შემთხვევებში (4-ჯერ). სამაგიეროდ, ზედმეტია „ი“ „უ“-ს შემდეგ სიტყვაში „საღვინეს“. ასეთი მოვლენა მეორდება რუსუდან მეფისდროინდელ გულდარების წარწერაშიც: 4 და 5 სტრიქონში წერია „სათვის“, რასაც ექვთ. თაყაიშვილი „ორიგინალურს“ უწოდებს³³.

აღნიშნულის გათვალისწინებით საინტერესოა ამ „ველის“ შედარება გუნია-ყალას (წალკის) „ველთან“. ისინი ერთმანეთს ყველაფრით ჰგვანან: კომპოზიციით, დამუშავებულ ნაწილთა ზომით (მეტ-ნაკლებობა სანტიმეტრებშია), ასოთა მოხაზულობით, იქაც ასევე გვაქვს „მ“ „ი“-ს მაგიერ („დამსავ“, „გიორგისი“), თან მსგავსსავე გამოთქმაში: „მოჭირვებთა“; იქაც გვაქვს „ა“-ს ნაკლებობა: „გიორგისით(ა)“, „ველით(ა)“, „მეფეთმეფისა(ა)...“. ჩვენს შემთხვევაში არაა მხოლოდ ბაგრატიონთა სამეფო ნიშანი, რომელიც წალკის ლაშა გიორგის ხელის ქვევითაა მოთავსებული.

³³ Е. Такашвили, Арх. экск. раз. и зам. II, Тиф., 1905, с. 31—32.



ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება მივიღოთ, რომ „თიქმადამის“ უღელტეხილზე ნაპოვნი „კელი“ XIII ს. I ნახევარს ეკუთვნის და უღელტეხილზე ნახსენები მეფეთა-მეფე შეიძლება ყოფილიყო ლაშა გიორგი, ან კერძოდ, მისი ძე, მაგრამ მივეყვით წარწერის შინაარსს.

პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს მეფის მიერ თორელისათვის სოფლისა (თუ ქვეყნის) მიბარების ფაქტი. ჯერ კიდევ წალკის ზემოხსენებული ძეგლის შესახებ შენიშნავდა აკად. ნ. ბერძენიშვილი, რომ იმ „კელის“ აღმართვა წალკაში — თრიალეთის ცენტრში — ნიშნავს თრიალეთის საუფლისწულოდ (სახასოდ) დამტკიცებას, რომელსაც ამ დროს ასევე საუფლისწულო (სახასო) ჯავახეთი ემიჯნებოდა W-დან³⁴. ძეგლის აღმოჩენის ადგილი — „თიქმადამის“ უღელტეხილი, ტრადიციულად თრიალეთს ეკუთვნოდა. მისი მეშვეობით ფარავანიც ქართლში შემოდიოდა (ლეონტი, ვახუშტი...). XIII ს-სათვის საუფლისწულო ჯავახეთს თორელთა საგვარეულო განაგებდა, ამიტომ არ იყო გამორიცხული, მეფეს მისთვის მეზობელ თრიალეთშიაც მიეცა რამე: ვთქვათ, ფარავანი, ან მისი მომიჯნავე ნარდევნის საციხისთავო...

ამ წარწერიდან ისე ჩანს, რომ თორელისა და მარიამისთვის მეფეს მიწასთან ერთად თითქოს საღვინეც მიუბარებია. ყოველ შემთხვევაში, საღვინეს „შეყარნა“ ამ აქტის აღსანიშნავი „კელი“. იყო კი მოსალოდნელი იგი აქ, ამ სიმალეზე (2000 მ-ზე მაღლა)? — ვახუშტი წერს: „ხოლო ესე თრიალეთი არს ზაფხულ ფრიად შეენიერი, ბალახოვანი, ყვავილოვანი, წყაროიანი, სანადირონი მრავალნი დიდთა ნადიროთა, მფრინველთა და თევზთა... ვენახი, ხილნი და მტილოვანნი არარაი არს აქა, და მთის ხილნი მრავალნი. ტკბილს მოიტანენ ბარბადამ, ჩაასხმენ აქა, და დადგებიან ღვინო კეთილი და გემოიანი“³⁵.

წარწერაში მეფის შემდეგ მოხსენიებული თორელი მარიამის გვერდით სახელი ჩანს და არა საგვარეულო წოდება. ასეთი შემთხვევა ჩვენ ადრეც გვხვდება: „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი გვაუწყებს, რომ 1163 წ. „ანისსა განამტკიცებდა თორელი დიდი და სახელგანთქმული მოლაშქრე“³⁶. თუ რაიმე გამოტოვებული არაა, უნდა ვიფიქროთ, აქაც პირის სახელთან გვაქვს საქმე, რომლის, ეგების, პირდაპირი შთამომავალიც კი იყოს ჩვენი წარწერის თორელი.

ფიქრობენ, რომ ჯავახეთის საუფლისწულო დომენს თორელთა საგვარეულოს სხვადასხვა შტო განაგებდა: 1191 წ-მდე თორელთა ძირითადი შტო კახა-გამრეკელებისა; 1191—1226 წწ. — ახალციხელებისა; 1226 წ-დან XIII ს. 60—70-იან წლებამდე — ისევ თორელთა ძირითადი შტო კახა-გამრეკელებისა³⁷.

შალვა და ივანე ახალციხელები ჯავახეთის წარწერებში იხსენიებიან; შალვა ჯავახეთის მონაპირე ერისთავდაც გვევლინება. შეიძლება ვიფიქროთ, ჩვენი წარწერის თორელიც ახალციხელთა საგვარეულო შტოს წარმომადგენელია, რასაც უნდა მოწმობდეს 1487 წლის ერთი საბუთი: „...მეფეთა მეფემან

34 ნ. ბერძენიშვილი, სის III, თბ., 1966, გვ. 162, 163.

35 ვახუშტი, აღწერა..., თბ., 1941, გვ. 42.

36 ქც. II, გვ. 13.

37 ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი. „შოთა რუსთაველი“, თბ., 1966, გვ. 62.

კონსტანტინე... დაგიწერეთ და გიბოძეთ... ქავთარისძეს საღვინის მოღარესა ახალციხელსა და თქუენთა ძმათა თორელსა აქვს მასა... ოდეს მირიანისძე დაბოლოდა და უმკუდრო იქმნა... დაგსული მონაწილე ანისძის მამულზედან დაგიმკუდრეთ³⁸. აქ მოხსენიებული ქავთარისძე თორელი ახალციხელთა საგვარეულოს წარმომადგენელი უნდა იყოს, ქართლში გადმოსახლებულთა მათი გვიანი შთამომავალი. ამაზე მეტყველებს მისი ოჯახის წევრთა სახელები: ახალციხელი, თორელი; ძმების ამ სახელებს გვარის მნიშვნელობა დაუკარგავთ და პირის აღმნიშვნელად ქცეულან³⁹.

ნიშანდობლივია, რომ თორელი და ახალციხელ-ქავთარისძეები ამ საბუთშიაც საღვინესთან არიან დაკავშირებულნი: ახალციხელი მეფის საღვინის მოღარეა. შეიძლება ამასთან კავშირი ჰქონდეს ჩვენი წარწერის თორელის საღვინესთან მოხსენიებას.

„დაბადებაში“ უკვე გვხვდება „სახლი ღვინისა“, რომელიც ღვინის საცავი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ უმკველია იქ მისი სმაც იგულისხმება: „შემიყვანეთ მე სახლსა შინა ღვინისასა და განაწესეთ ჩემ ზედა სიყვარული“ (ქებათაქება სოლომონისი, 24).

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა — „საბას განმარტებით, მარანი „საღუნე სახლი“ იყო (ლექსიკ.), მაგრამ ეს განმარტება მხოლოდ იმდენად არის სწორი, რამდენადაც მარანში, მართლაც, ღვინოს აყენებდნენ. მაგრამ მაინც მარანი და საღვინე შეღვინეობის სხვადასხვა მოთხოვნილებებისათვის ყოფილა განკუთვნილი, რათქმაუნდა, მსხვილ მეურნეობაში“⁴⁰.

1191—1212 წწ. წესი და განგება ერთი უცნობი მონასტრისა იხსენიებს საღვინეს: „გ(ანმგე)ცა იკლებდა და ჩიოდა, ვითა: პატრონისა და ლაშქართა და სტუმართათს ესე მოსავალი არ ეყოფის: და ამისთვის... ეგრეთვე ბოლქისს საღვინე დავდევი თ“⁴¹. აქაც ეს სიტყვა ღვინის საცავს უნდა გამოხატავდეს.

სამეფო მეურნეობაში საღვინე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დაწესებულება იყო. შედარებით სრულ ცნობებს მის შესახებ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ვხვდებით, საიდანაც ჩანს, რომ ახალი წლის დღესასწაულზე „საღვინეთ წინ ქვე დასმენ მეფესა მალა-სკამითა, ტაბლას წინ დაუდგმენ და ველურის ტახის თავს მოხარშულს წინ დაუდგმენ.

ამას წინათ, საღვინეთაკე, იმის კერძს შორს, ადრე მკერვალთუხუცესი და ტყისმცველნი დასხდებიან. და მეხელადეთუხუცესნი დგანან“⁴². მომ-

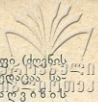
³⁸ თ. ქორდანი, ქრონიკები 11, თბ., 1879, გვ. 305—6.

³⁹ ნ. შოშიაშვილი, იქვე, გვ. 45.

⁴⁰ ივ. ჯავახიშვილი, მსაღვინეობის საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, თბ., 1964, I, გვ. 45.

⁴¹ ის. დოლიძე, ქსძ III, თბ., 1970, გვ. 132.

⁴² ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 32. ამ საყურადღებო ადგილს სხვადასხვანაირად ხსნიან აკად. ეჭვთ. თაყაიშვილი და პროფ. ივ. სურგულაძე; პირველი «сосуд для вина»-ს გულისხმობს საღვინეში, მეორე კი — «винохранилище»-ს. ივ. სურგულაძის თარგმანით გამოდის, რომ ამონაწერის პირველ წინადადებაში მეფეს სკამენ «перед винохранилищем», მეორეში კი მეფის მონღელნი მის მოლოდინში სხდებიან საღვინეში («в винохранилище»). შესაძლოა ამ შემთხვევებში ეჭვთ. თაყაიშვილის თარგმანი იყოს უფრო სწორი, ვინაიდან ორივეგან მრავლობით რიცხვშია ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა: „საღვინეთ წინ...“ საღვინეთაკე... იქვე, გვ. 51.



დევნო თავებში ნახსენებია საღვინის კელისუფალნი, საღვინის მუქიფი (ძღვინის მწე) და მეღვინენი. აქვე საღვინის მოლარის უფლება-მოვალეობაზეა წყნარად უბარი: „...სათიგარი რკინისა არის, დაასობენ საღვინესა შიგან, წაღვნიწის მოლარე მას ზედა დაჰკიდებს; და ფანჯისა მისაღებელი კელმანდილიცა მასვე ზედა ჰკიდავს... და რა დამტვერიანდეს, გარეცხა უნდა... გარეცხენ და საღვინესვე მიიღებენ.

სამყინვარი ვერცხლისა უნდა ტაბაკი; ცულ-წერაქვი, პატარა კვერისაგან უმძიმესი, ტარის ბოლო მოქედლი, ტარ-მოკლე, მოქედლი, მას ტაბაკსა ზედა ძეს; მყინვარს დასდებენ; ერთი ვერცხლის კოვზი, პირდიდი, მასვე ტაბაკსა ზედა ძეს; წინ დასდგმენ; წვერით გასტეხს, კოვზით აიღებს, ჭიქასა შიგან ჩასდებს. იგიცა საღვინის მოლარის კვედრია.

სხვა საღვინე ჭურჭლი, სანიადავო უმეჭლიშო, საღვინეში დვას; და მეჯლისისანი კიდევან დვანან...

თვთო ჭური ღვინო ზვართაგან მეღვინეთუხუცესისაა და თვთო, უმცროსი—მუქიფისა და საღვინის მოლარი(სა); მეზერეთაგან აიღებენ ღვინოსა. ვითარი ზვარი იყოს, ანუ მეზერე⁴³; მეღვინენი საკრეფელისა და სოფლისაგან იშობენ, სადა მეფედვასა და ღვინისა ულუფა დაწერონ⁴⁴.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ შესწავლის შედეგად პროფ. ივ. სურგულაძე განმარტავს: „საღვინე — დაწესებულება, რომელიც ღვინის შემოსავლ-გასავლის საქმეს განაგებდა და რომელშიაც ღვინის ჭურჭელი ინახებოდა“⁴⁵. თუ გავითვალისწინებთ ზემოთ განხილულ ყველა ცნობას საღვინის შესახებ, განსაკუთრებით „ხელმწ. კარ. გარ.“-ში აგრე დაწვრილებით აღწერილ, სამეფო ჭიქაში ყანულ: ჩადებას, რომელიც უეჭველია საღვინეში ხდება. ზეიძლება ვირწმუნოთ, რომ იქვე ხდებოდა „უმეჭლიშო“ ღვინის სმაც. ამას მხარს უბამს ქართული ეთნოგრაფიული მასალაც. „საღვინე სახლი“ ძველთაგან მომდინარე ტრადიციით, მამაკაცთა დროსტარების, ღვინის ადგილიც იყო⁴⁶.

„დასტურლამალში“ საღვინის მოხელეებად დასახელებული არიან მეღვინეთუხუცესი, შიგამდეგი, თავილდარი და 12 მეღვინე; ცალ-ცალკე იხსენიებიან 8 მეტიკისპირე და 9 საშარბათოს მოხელე⁴⁷. გამოდის, რომ XVIII ს. დასაწყისში სამეფო საღვინეს 35-მდე მოხელე ემსახურებოდა.

ამის შემდეგ შეიძლება ის ვარაუდი დაგვეშვა, რომ ჩვენი წარწერის ასოთა გაუხსნელი ჯგუფიც საღვინის ხელისუფალთა შესახებ გვამცნევს რა-

43 პროფ. ივ. სურგულაძე ამ ადგილას იმისთვის, რომ ზმნას შეუთანხმოს, მოლარესაც მრავლობითში სვამს: „საღვინის მოლარე(ნი) მეზერეთაგან აიღებენ ღვინოსა“... აკად. ივ. ჯავახიშვილი კი, აღადგენს: „(მემარნე) და საღვინის მოლარე (და მეღვინენი)“... ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, V, თბ., 1953, გვ. 214. მართლაც, საღვინის მოლარე ერთი ჩანს როგორც „ხელმწიფის კარის გარიგებანი“, ასევე ზემოთ მოყვანილ საბუთშიაც; მარანი და მემარნე ამ ძეგლში საერთოდ არ ჩანს, ხოლო მეღვინენი მომდევნო ფრაზაში დიგურირებენ. აზრითაც, აქ იმ თითო ჭურ ღვინოზეა საუბარი, რომელიც მეღვინეთუხუცესს, მუქიფსა და საღვინის მოლარეს ერგებთ საკუთრივ. ამიტომ, ვფიქრობ, წინააღმდეგაც ასე უნდა გაიმართოს.

44 ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 41—42.

45 იქვე, გვ. 190.

46 ა. ლეკიაშვილი, მარანი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, 1980, გვ. 144.

47 ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 671, 705.

ლაკას. ფრაზა ასეთია: „და ოსაკრსა ჯელი შეყარნა საღვინეს“. თუ „ოსა“ ნიშნავს „70-სა“-ს, მაშინ დარჩენილი ასოთა ჯგუფი ეგების გავგეგო, როგორც „ქარანისა“... ძველ ქართულში საქარანო ხელისუფლებას, კარანი მოსაქმეს ნიშნავს⁴⁸. მაშინ აზრი ასეთი იქნებოდა „მეფეთა-მეფემან... მოგუაბარნა... მამულობით თორელს და მარიამს და 70-სა კარანისა (მოსაქმისა) კელი შეყარნა საღვინეს“...

ყველაფერ ამას ხელს უშლის ის, რომ ჯერ ერთი „კრსა“ ჯგუფის ასე გასაგებად გვაკლია თანხმოვანი; მოსალოდნელი იქნებოდა „კრსა“, მით უფრო, რომ წარწერის გამკეთებელი თანხმოვნებს არსად აკლებს, თუ არ ფართოდ გვრცელებული სიტყვების დაქარაგმებისას: „შეითა ღოსითა“ და „ოკე“ (ე. ი. „შეწვენითა ღმრთისადათა“ და „უკუნისამდე“)⁴⁹. მეორეც: საკუთარ სახელებს იგი უქარაგმოდ, სრულად წერს — „თორელს და მარიამს“; ამიტომ აქაც სრულად დაწერილი მესამე პირის სახელი უფროა მოსალოდნელი.

საფიქრებელია, საღვინე მეფეს ერთი არ ექნებოდა. მას რამდენიმე საზამთრო და საზაფხულო სადგომი ჰქონდა. ბუნებრივია, ყველას საკუთარი საღვინე უნდა ჰქონოდა, ისევე როგორც ბელეო, სამზარეულო, საჯინბო და სხვა. ცნობილია, მაგალითად, რომ კოჯრის ციხესთან, ძველთაგანვე სამეფო საზაფხულო სადგომში, ყოველ შემოდგომაზე სხვადასხვა ადგილას დაწურულ ტკბილს ეზიდებოდნენ. მაშასადამე, იქ ყოფილა მარანი და საღვინე, სადაც ამ ტკბილს აღვინებდნენ. „დასტურლამალში“ ღვინის მოსავლის რიგზე ნათქვამია: „ჯერ ზერისას დასწურევდნენ და კოჯორზედ გამოგზავნიდნენ; მერმე... სადაც კაი ვენახი იყოს და კაი ღვინო გვარობდეს, რომ ჩვენმა მემარნემ ირჩიოს... ის ჩვენთვის დაწურონ და ჩვენთვის წაიღონ“⁵⁰. ნათელია, რომ ტკბილი რამდენიმე ადგილზე მიაქვთ.

თბილისის ირგვლივ კოჯორი უმაღლესი წერტილია, ამიტომ ტკბილის იქ დაღვინება და შენახვა ისეთსავე შედეგს იძლეოდა ალბათ, თრიალეთთან დაკავშირებით რომ აღწერს ვახუშტი. ზევით მოხსენიებულმა წარწერამ მისი აღმოჩენის ადგილის სიახლოვეს საღვინის არსებობა მავარაუდებნა. შესაძლოა, იქაც იყო სამეფო სადგომი. ყოველ შემთხვევაში ნიშანდობლივია „მატიანე ქართლისას“ ცნობა: 1027 წ. „თუესა აგვისტოსა თექუსმეტსა, ქუეყანასა თრიალეთისასა, ადგილსა რომელსა ეწოდების მყინვარნი გინა იწრონი“; გარდაიცვალა გიორგი I⁵¹ ვახუშტი თრიალეთის აღწერისას ამბობს: „სამკრიდან ერთვის ქციას ავლადის-გევი, გამოსდის ჯვეღრმის კრამსა. ესე არს ცივი ანუ მყინვარი“⁵². ვახუშტის რუკას რომ დაეხედოთ, დაგრწმუნდებით: მყინვარი, იწრონი, იგივე ხევ-ღრმა, სწორედ ჩვენი ძეგლის აღმოჩენის სიახლოვესაა. ასევე უძველესი ჩანს თრიალეთიდან ფარავნისკენ აქ გამავალი გზა (ის ახლაც ფუნქციონირებს), რომლის მოწმობად შემორჩა ნარდვენის ციხე უღელტეხილის დასაწყისში და ამართული ქვა („თიქმადამი“) უღელტეხილზე. საინტერესოა, რომ ნარდვენის „ციკლოპურ“ ციხეში ბ. კუფტინმა გა-

48 ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973; სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თბ., 1966.

49 ამასთან, ასეთი გავგებისას, 70 ხელისუფალი საღვინეში მეტისმეტი იქნებოდა.

50 ის დოლოძე, ქსძ II, თბ., 1965, გვ. 258.

51 მატიანე ქართლისა, ქც. I, თბ., 1955, გვ. 291.

52 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 42.

იმეორებს სეხნია ჩხეიძე⁵⁶. ხოლო 1392 წ. საკათალიკოსო მამულების სიაში ზურტაკეტის სოფ. ორომაშენი თრიალეთშია დასახელებული⁵⁷.

როგორც ვხედავთ, ზურტაკეტი თრიალეთის ერთ-ერთი ქვეყანაა და მასალას აქაც თავისი კორექტივი შეაქვს: ყარაბულახის მარცხენა სანაპიროზე ბაღვაშთა მიერ ატეხილი აღმშენებლობა მარჯვენა სანაპიროზე არ გადადის. როგორც იქაური ქართული წარწერებიდან ირკვევა, ყარაბულახის მარჯვენა სანაპიროზე სამშვილდარ-ზორაკერტელი მეფეების, კვირიკიან დავითისა და კვირიკეს უფლება ვრცელდება. თუ ბახჩალარის 1018 წ. წარწერაში ბაღვაშთა მოუხსენებლობა შეიძლებოდა იმით აგვეხსნა, რომ 989 წ-დან მათ კლდეკარის საერისთავო ჩამორთმეული ჰქონდათ, ამას ვეღარ ვიტყვით ქვ. ყარაბულახის 1040 წ. წარწერაზე: ამ დროს ლიპარიტ ბაღვაში ისევ მამაპაპეულ თრიალეთს განაგებს. ჩანს, აქაური ქართველი ფეოდალები კვირიკიანთა ქვეშევრდომები გამზდარან, თუმცა არც მათ იხსენიებენ თავის სააღმშენებლო წარწერებში. ზურტაკეტის ნახევარი კვირიკიანებს თავისი გავლენისათვის უნდა დაემორჩილებინათ 989 წ. შემდეგ — როდესაც ბაგრატ III ბაღვაშებს თრიალეთი ჩამოართვა. სწორედ ამ წლებზე მოდის მათ მიერ დმანისისა და სამშვილდის აღება⁵⁸, ხოლო ზურტაკეტის ეს ნაწილი კი ამ ორი ქვეყნის სანაპიროზე იყო.

ასევე არ ახსენებენ კვირიკიანებს ქართლის კათალიკოსთა წარწერები საქესა და ორომაშენში, მაგრამ ისინი არც ქართველ მეფეებს იხსენიებენ. საკათალიკოსო სოფლები, ჩანს, მხოლოდ მცხეთის პატრიარქის უმაღლეს უფლებას აღიარებდნენ, ხოლო პოლიტიკური დაქვემდებარება მეორეხარისხოვანი საკითხი იყო მათთვის.

მაინც როგორ შეიძლებოდა ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის ორად გაყოფა ასე უმტკივნეულოდ? — საქმე ისაა, რომ ზურტაკეტიც, ისევე როგორც სხვა ქვეყნები, მიკროქვეყნებად — საციხისთავო ერთეულებად იყოფოდა. ეს იყო ციხე-ქვაბისა და მუსის ციხის შესავალი ნაწილები. კვირიკიანთა მიერ დამორჩილებული ზურტაკეტის ნახევარი სწორედ მუსის ციხის ქვეყანა იყო, რომელიც დმანისის ხევი მიმავალი გზის პირად იდგა. უნდა ვიფიქროთ, დმანისიც და მუსის ციხეც (თავისი ერთეულით) კვირიკიანებმა უფრო ადრე აიღეს, ვიდრე სამშვილდეს სატახტო ქალაქად აქცევდნენ. მათი გავლენის გაფართოებას ზურტაკეტის მეორე ნახევარზე ეტების ბაღვაშთა უკან დაბრუნებამ შეუშალა ხელი...

საერთოდ, ბაღვაშთა და კვირიკიანთა მოკავშირეობა საერთო მტრის (მათ შორის ქართველთა მეფის) წინააღმდეგ ხაზგასმულად ჩანს ქართულსა და სომხურ წყაროებში; ამიტომ მაშინ, როცა კლდეკარის ერისთავები ცდილობენ ყოველი მიმართულებით განავრცონ თავიანთი სამფლობელო, კვირიკიანებთან კეთილმეზობლობას იცავენ.

თრიალურ წარწერათა სხვა ჯგუფი, უეჭველია, იმ პერიოდებს ემთხვევა, როდესაც ქართველი მეფეები ბაღვაშებს თავისი სასურველი ერისთავებით

⁵⁶ საქართველოს ცხოვრება. თბ., 1913, გვ. 25.

⁵⁷ ის. დ. ო. ლ. ი. ძე. ქსძ III, თბ., 1970, გვ. 177.

⁵⁸ დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 1979, გვ. 70.

ცვლიან (ზევიადი, მირიან თარხონის ძე, ვახტანგ...)⁵⁹ და, ბუნებრივია, მანგლელი დელ აღმშენებლობაზე, თუ წარწერებში მათი სახელები არ ჩანს, თრიალეთის წარწერებზე დაკვირვება კიდევ ერთ საკითხს აყენებს: არსად ჩანს წალკელი ეპისკოპოსი. ვინაა არაა აქ: წურწყაბელი, მანგლელი, ქართლის კათალიკოსი, შიომღვიმის, თუ ადგილობრივი ბერმონაზვნები⁶⁰, წალკელი კი არაა და არც სხვა ვინმე იხსენიებს. ექვთ. თაყაიშვილი თვლიდა, რომ ეძანის ხიდის ბურჯებში მოყოლილი წარწერები წალკის კათედრალური საყდრის ნარჩენებია და მიუთითებდა გუნია-ყალას (ძვ. წალკის) ნანგრევებზე, საიდანაც ეს ქვები წამოიღეს⁶¹.

წალკელის საეპისკოპოსოს ადრე დაარსების საწინააღმდეგოდ იბადება შემდეგი მოსაზრებანი: სახელი წალკა, ადრე უცნობი, მხოლოდ XII ს-დან ჩნდება „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში; თრიალეთის ეპისკოპოსი არ გვხვდება ძველ წყაროებში და პირველად XIII ს. ძეგლში ჩანს—წალკელი⁶²; თრიალეთის არცერთი სოფლის წარწერა წალკელს არ იხსენიებს, ხოლო აქაური სოფლების იდი ნაწილი სხვა კათედრალებისა, თუ მონასტრების საკუთრებაა; XIII ს-მდე წალკის საეპისკოპოსო კათედრა რომ ყოფილიყო, ბაღვაშთა შეკვეთით ერთი ხელნაწერი მაინც შეიქმნებოდა აქ; ასეთები კი მათ სულ ერთიანად სხვაგან შეუკვეთეს.

ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ წალკა კლდეკარის საერისთავოს მოშლის შემდეგ დაწინაურდა, ვითარცა თრიალეთის ცენტრი და საეპისკოპოსო კათედრაც ამის შემდეგ აშენდა სახასო მხარეში.

Д. К. БЕРДЗЕНИШВИЛИ

НЕИЗВЕСТНЫЕ НАДПИСИ ТРИАЛЕТИ

Резюме

Впервые публикуются 15 грузинских надписей XI — XIII вв. из Триалети, которые были собраны автором в историко-географических экспедициях 60-ых годов. Большинство из них сохранилось на развалинах церквей, одна надпись высечена на каменном кресте и две — на надгробных плитах.

В работе даются чтения, палеографическая характеристика и приблизительные даты недатированных надписей. Только две надписи имеют дату (1018 и 1040 гг.), в четырех — упоминаются лица известные по нарративным источникам в истории Грузии XI в.; все остальные датируются автором по палеографическим признакам, по архитектурным данным при использовании сведений первоисточников.

Последняя надпись высечена на каменной плите с изображением руки, т. н. «хели». Она датируется автором I четвертью XIII в.; в ней говорится о передаче царем некоему Торели и Марии земель и винохранилища.

Помимо этого в статье даются некоторые наблюдения из исторической географии Триалети.

⁵⁹ ИКОИМАО, вып. III. Тиф. 1913.

⁶⁰ იქვე.

⁶¹ იქვე, 33-73.

⁶² ქსძ II, 33-49.

ჯონდო გვასალია

ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები

მდინარე დიდი ლიახვი სათავეს ლებულობს მ. ლაღწითის ყინვარიდან და სოფ. ახუბათში უერთდება მეორე მდგენელს — მდ. ერმანიდონს. დიდი ლიახვის ზემო წელი ყინვარული ზემოქმედების ნიშნებს ატარებს.

საშუალმთიანი ზონა, რომლის დრენირებას აწარმოებენ მდ. ლიახვი და ფაწა შემდინარეებით, ხასიათდება ეროზიული ხეობებით, მეწყერებითა და ტერასების ფრაგმენტებით, ჯავის მიდამოებში ხეობა გაფართოებულია და ქვაბულს მოგვაგონებს.

დიდი ლიახვის შემდინარეთა შორის, რომელნიც მას მთიანი ზოლის ფარგლებში შეერთვიან, ყველაზე მნიშვნელოვანი არიან ფაწა, ჯომაგლონი, როკისწყალი, თლისწყალი, გუდისისწყალი.

მდ. ლიახვის გამყოფ ხეობაში გავრცელებულია ფიჭვი, ნაძვი, წიფელი, რცხილა, არყი, ნეკერჩხალი, ყოლო, მურყანი, ტირიფი, ვერხვი, მუხა. ტყის ზონის ზემოთ (2000—2300 მ ზემოთ) მთის მდელის კორდიანი ნიადაგები დაფარულია სუბალპური და ალპური (3000—3300 მ-მდე) ბალახოვანი მდელოებით. ლანდშაფტის ტიპის არეში ტყიდან თავისუფალი ადგილები გამოსადეგია სოფლის მეურნეობის კულტურების (ხორბალი, ქერი, ქვავი, შვრია, კარტოფილი) გავრცელებისათვის. სუბალპური და ალპური ლანდშაფტის არეალის ბალახ-მცენარეულობა, როგორც სათიბ-საძოვრები, მესაქონლეობის განვითარების მტკიცე ბაზაა.

მდ. ლიახვის დაბალმთიანი ზონის ტყეები თავისი შემადგენლობით კოლხეთის ლანდშაფტს გვაგონებს. ეს ზონა ხელსაყრელია სავაჭარო კულტურებისათვის, მათ შორის ხორბლისა და ქერისათვის, აგრეთვე კონტინენტური მეხილეობისათვის, მებოსტნეობისათვის. დაბალ ზონაში ტერასების ნიადაგ-კლიმატური პირობები გამოსადეგია ვაზისათვის¹.

მდ. პატარა ლიახვი გერმუხის ქედის სამხრეთ კალთებზე იბადება მ. მ. მანგავეცაგსა და ქნოლოს შორის. ხეობის უმეტეს ნაწილში, სათავეებიდან სოფ. ბელოთის მიდამოებამდე, გაბატონებულ გეოლოგიურ ფორმაციად ცარცული ფლიში გვევლინება². პატარა ლიახვი დიდ ლიახვს უერთდება სოფ. შერთულთან.

1 დ. უკლებია, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანი მხარეების ლანდშაფტები და ფიზიკურ-გეოგრაფიული რაიონები, თბ., 1974, გვ. 42—44, 47—48.

2 ლ. მარუაშვილი, საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია, თბ., 1964, გვ. 170.



ქნოლო-ჩაბარუხის ქვერაიონის დრენირებას აწარმოებს პატარა ლიახვი და მისი შენაკადები—ჩაბარუხისწყალი, ფაჩურისწყალი და სხვა რომელიც ტიპური მთის მდინარეებია.

ტყეები შედგენილია რცხილის, არყისა და მუხისაგან. ტყის ზოლის ზევით კორდიანი ნიადაგები დაფარულია სუბალპური და ალპური მცენარეულობით. მაღალანდშაფტურ ზონაში თესვენ მხოლოდ კარტოფილს და ზოგიერთ მარცვლეულ კულტურას (ქერს). ნატყეური მდელოები გამოყენებულია სათიბებად. ქნოლო-ჩაბარუხის რაიონი მდიდარია სათიბ-საძოვრებით. პატარა ლიახვის შუა წელის რელიეფი და ნიადაგ-კლიმატური პირობები ხელსაყრელია მარცვლეული კულტურებისა (ხორბალი, სიმინდი) და ხეხილის გავრცელებისთვის³.

მდ. დიდი ლიახვის ქვემო ნაწილი მიეძინება ქართლის ანუ ტირიფონის ვაკეზე. საკუთრივ ტირიფონის სახელწოდებაში იგულისხმება ამ ვაკის ცენტრალური, გაფართოებული ნაწილი, რომელსაც ლიახვის ქვემო წელის ორივე სანაპირო უჭირავს. ტირიფონის ველისა და საამილახვროს მთელი ჩამონადენ მტკვრისაკენ გორთან გამომუშავებული ლიახვის გამკვეთი ხეობით გადის. ქართლის ვაკის სამხრეთ ნაწილში, მტკვრის მარცხენა სანაპიროს გასწვრივ, გაწოლილია კვერნაქის სერი. მისი უკიდურესი დასავლეთი ნაწილია რუისის სერი (ვახუშტის ნომენკლატურით „მთა რუისისა“).

ტირიფონის ვაკე ხასიათდება ძველალუვიური, ალუვიური, შავმიწისებრი და ყავისფერი ნიადაგების კომპლექსით. ჯერ კიდევ ძველად შემჩნეული ჰქონდათ, რომ ლიახვის ქვემო წელის ნიადაგი დიდი რაოდენობით შეიცავდა ლამს, რომელიც განაპირობებდა მთელ საქართველოში საუკეთესო ხარისხის ხორბლის მოყვანას⁴.

ადამიანის მრავალსაუკუნოვანმა სამეურნეო საქმიანობამ გამოიწვია ბუნებრივი მცენარეულობის თითქმის სრული ლიკვიდაცია ტირიფონის ველზე. მხოლოდ ცალკეულ პატარა ნაკვეთებზე აქ გვხვდება ველის მცენარეულობის დარჩენილებანი.



დიდი ლიახვის სათავეებში კავკასიონის ქედზე რამდენიმე გადასასვლელია, რომლებზეც უძველესი დროიდან გადმოდიოდა გზები ჩრდილო კავკასიონიდან საქართველოში.

1. ნარის ხეობიდან, სოფელ ნარიდან მოემართება გზა, რომელიც ზეკარის უღელტეხილის გავლით გადმოდის ქეშელთის ხეობაში;
2. მეორე გზა ნარის ხეობიდან მდ. გინატონის აყოლებით, სოფ. უაჩას გავლით, გადასასვლელ ბახთანდაგზე გადმოდის ჟომალის ხეობაში;

³ დ. უკლება, დასახ. ნაშრ., გვ. 52—53.
⁴ С. В. М а ч а б е л и, Эконом. быт гос. кр. Горныйского уезда Тифлисской губернии, Материалы для изуч. эк. быта гос. кр. Закавказья, Тифлис, 1887, т. VI, ч. I, с. 138.

3. მამისონის სოფ. თლიდან ზრუგის გადასასვლელის გავლით, მდ. გინაონის გაყოლებით, ბახჩანდაგის გადასასვლელით გზა ჩამოდის ჯომალის ხეობაში;

4. ნარის ხეობიდან ზაყას ხეობით სოფელ ქვემო ფურიათამდე და აქედან კუთხის გადმოსასვლელით გზა გადმოდის ჯომალის ხეობაში;

5. ვალაგირის ხეობის სოფელ ზარომიდან მდ. ნარდონის გაყოლებით სოფელ ნარამდე, შემდეგ მდ. ზაყას გასწვრივ სოფ. კასათყაუსა და როკის გადასასვლელის გავლით გზა გადმოდის როკის ხეობაში;

6. ქურთათის ხეობიდან ხილიაკის ხეობის გავლით, მდ. ზრიგატიდონის გასწვრივ, სოფ. კესატიყაუმდე, ხოლო აქედან როკის გადმოსასვლელით გზა გადმოდის ლიახვის ხეობაში;

7. თრუსოს ხეობიდან მწვერვალების ვაკეკუპარსის, ზილგახოხის და ვაცოა გასწვრივ გზა გადადის ჩელიათის ხეობაში;

8. თრუსოს ხეობის სოფ. წოწოლთადან ყადლასანის გადასასვლელით გზა გადადის დიდი ლიახვის სათავეებში;

9. ქურთათის ხეობიდან ხილიაკის ხეობით სოფ. ქოლოთყაუდან სოფ. ზაყასკენ, ხოლო აქედან სბის უღელტეხილით გზა გადმოდის სბის ხეობაში. ამ უკანასკნელ გზას იცნობს ვახუშტი ბაგრატიონი, როგორც ყველაზე მოსახერხებელ გზას კავკასიონის ამ მონაკვეთზე⁵.

ვახუშტის რუკაზე სოფელ სბას აწერია „ჟბა“, „აღწერაში“ კი აღნიშნულია „ბუის-ვევი“. მაგრამ ეპუვი არაა, რომ „ბუის-ვევი“ არის იგივე ჟბა(სბა), რადგან „ბუის-ვევი“ ვახუშტის მიხედვით ლიახზეა როკის ზევით, ე. ი. აღმოსავლეთით. ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს „აღწერის“ სხვა ადგილი: „აქედან (ზახის ხეობიდან—ჯ.გ.) გარდავალს გზა თრუსოს, მალრან-დვალეთს და ჟბას, დიდ-ლიახზედ“⁶.

ვახუშტი იცნობს აგრეთვე ჩრდილო კავკასიიდან ლიახზე გადმომავალ მეორე გზასაც: „კვალად ამ ზრამაგის-ვევის სათავიდამ გარდავალს ზეკარაზედ გზა ქართლს დიდ-ლიახზე“⁷.

ერთ-ერთი ამ გზათაგანი უნდა ყოფილიყო „გზა დვალეთისა“, რომელსაც ლეონტი მროველი ასახელებს II ს. ამბების თხრობისა და IV ს. მეფე მირიანის მოქმედებასთან დაკავშირებით⁸.

დვალეთს მიმავალი გზის ერთ ნაწილს „გზა აჩაბეთისა“ ეწოდებოდა⁹.

დვალეთის გზით ბრუნდებოდნენ XII ს. თამარის ქმრობის მაძიებელი, მაგრამ დაწუნებული „ოსთა მეფეთა შვილინი“¹⁰.

როგორც XII ს-ში, ისე XVII ს. დასაწყისში დვალეთი ქართლის სამეფოში შემოდიოდა. XVII ს. პირველ მეოთხედში მის მოურავად გიორგი სააკაძე იყო. შაჰ-აბასის მიერ ქართლის დარბევით იმედმოცემული დვალეთი განდგა „და არა მოსცეს დვალთა ბეგარა მოურავესა. გარდავლო სპითა მოურავ-

5. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 77—78.

6 იქვე, გვ. 115.

7 იქვე.

8 ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 55., 67, 68.

9 შ. მექსია. ძველი ერისთავთა, მას. საქ. და კავკ. ისტ., ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 361.

10 ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 38.



მა ზეკარა, შთავიდა და მოსრნა ურჩნი და ყუნა კუალად მეზეგერედ და მოვი-
და ქართლს¹¹.

ვახტანგ VI 1711 წ. „ალიმხედრა სპითა შესვლად ოვსეთს და შევიდა და
შემუსრა 3 (80) კოშკნი. მოწვა და მოსტყვევნა ურჩნი. ჩავლო ზრამაგა და შე-
მოვლო კედელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარ-
ჯვებული... დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი და გორს მდგომი იშვებდა და
იხარებდა“¹².

გზა დვალეთისა ნიშანდობლივ ირკვევა: მცხეთა, მუხრანი, რეხი (ნაჭარ-
მაგვი), ფხვენისი, ნიქოზი, ცხინვალი, კეხვი, გუმთა. აქედან მდინარე ფაწას
და შემდეგ ბჟის ხევით გზა ვადალახავს ზეკარას უღელტეხილს და მდინარე
გინათით და შემდეგ ზახას ხეობით ნარას ჩაუვლის. გუმთოდან დვალეთისაკენ
მეორე გზაც მოქმედებდა მდინარე დიდი ლიახვისა და შემდეგ როკის წყლის
პირით (სხლები, ჯავა, კოშკა, როკი). როკის ვადასავლით ეს გზა მდინარე ზა-
ხას ხეობაში შედიოდა. აქ მას უერთდებოდა კობიდან თრუსოს ხეობით წამო-
სული გზა. ნარას მისვლამდის ეს შეერთებული გზა ზეკარაზე ვადმოსულ გზას
უერთდებოდა. ნარა ხიდს დარაჯობდა. აქედან სამივე გზა ზახას ხეობით ზრა-
მაგას ჩადიოდა და რაჭიდან კედელაზე (აწ მამისონზე) ვადმოსულ „თაკვერის
გზას“ უერთდებოდა. ზრამაგიდან ეს გაერთიანებული გზა კასრის ხევით (აწ
არდონი) კასრის კარს გაივლიდა და ვალაგირის ჩავლით თერგის ხეობაში შე-
დიოდა¹³.

ლიხთიმერეთთან აღმოსავლეთ საქართველოს დამაკავშირებელი რამდენი-
მე გზა ლიახვის ხეობით მიემართებოდა.

„ქართლიდან ზემო რაჭას (და სვანეთს) პირდაპირი გზა რომ უნდა არსე-
ბულიყო, ამას ამტკიცებს VI საუკუნის დიპლომატიური მოლაპარაკება, რომა-
ელებსა და ერანელთ სვანეთის გამო რომ ჰქონდათ გამართული... სვანთა მი-
მოსვლაზე ზემო რაჭის გზით ქართლში მიუთითებს აგრეთვე XVI საუკუნის
ცნობილი სარჩელი ჯაფარიძეებსა და სვანებს შორის. ამავე გზის არსებობას
გულისხმობს ის ფაქტიც, რომ ზემო რაჭა ნიქოზის საეპისკოპოსოში შედიო-
და“¹⁴.

ვახუშტიმ კარგად იცის, რომ რაჭიდან კუდაროს და წონას, ხოლო „აქიდან
და კუდაროდამ გარდავალს გზა ქრცხინვალის ხეობასა ზედა, დვანის ხეობასა
ზედა, ქართლში“¹⁵.

1724 წელს რაჭა-ცხინვალის გზა გაიარა ვახტანგ VI ემიგრაციამ 1400 კა-
ვის შემადგენლობით.

შიდა ქართლიდან ზემო რაჭაში რამდენიმე გზა შედის. ყველაზე მარჯვე
ესაა ლიახვის აუზიდან ჭეჯორის ხეობაში გარდამავალი გზები: 1. ცხინვალი—
კეხვი—მდ. ფაწა—მდ. ქეშელთა—ლეთის ზეკარი, მდინარე ჭეჯორას ხეობით
ონისაკენ; 2. ცხინვალი—კეხვი—ფაწა—ჯავისთავი—ზამთარეთი—არაშენდა
—ჩასავალი—მდ. ჭეჯორას პირით ონისაკენ; 3. ცხინვალი—ფაწა—ერწო—ჯე-
ჯორას პირით ონისაკენ.

11 საქართველოს ცხოვრება, ზ. კვიციანიძის გამ., თბ., 1913, გვ. 64.

12 იქვე, გვ. 119.

13 ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 27—28.

14 იქვე, გვ. 29.

15 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 160.

ი. გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურში ვხვდებით შიდა ქართლი-დან რაჭაში მიმავალი გზის აღწერას, რომელიც გადიოდა ლიახვის ხეობაზე. ამ გზის ორიენტირებია შემდეგი პუნქტები: საცხენეთი, ვანათი, ერედვი, ცხენეთი, დგერისი, უდანეთი, თამარაშენი, ხეთი, ძარწემი, აჩაბეთი, ქურთა, კეზვი, გუფთა, ფაწა, სხლები, გვერწერი, წახო, წონა, მდ. ჯეჯორა, კუდარო¹⁶.

ი. გიულდენშტედტის მარშრუტი სპეციფიურია, მაგრამ იგი მას თელის ქართლის ტიპურ გზად. ნაშრომის სხვა ადგილას იგი წერს: „თბილისიდან მიდის ჩვეულებრივი და სულ პირდაპირი გზა ქუთაისში დღეშეთზე ვაკლით: დღეშეთი, მუხრანი, ქრცხინვალი, სურამი, ვახანი, ჩხერი, შორაპანი, ქუთაისი“¹⁷.

რა თქმა უნდა, ეს არაა ჩვეულებრივი და პირდაპირი გზა თბილისიდან ქუთაისამდე. უმოკლესი და პირდაპირი გზა გაივლიდა გორს. გზები მიდიოდა როგორც მტკვრის მარჯვენა, ისე მარცხენა ნაპირით.

მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გზით მოდის წმ. ნინო ურბნისიდან მცხეთაში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ვკითხულობთ: „და იყო დღესა ერთსა აღიძრნეს ერთი ძლიერნი და ურიცხუნი სიმრავლითა მით ქალაქით წარმავალნი დიდად ქალაქად მცხეთად, რომელი იყო საჯდომელი დიდთა მეფეთა, ვაჰრობად და ლოცვად არმაზ ღმრთისა მათისა. ზოლო მე წარვჰყევე მათ თანა და მივიწინეთ ქალაქად მცხეთად, წიაღით მოგუთას, კიდსა ზედა დავდგენით მუნ“¹⁸.

ლეონტი მროველი აზუსტებს მოგუთას მდებარეობას: „ხოლო სახლი ელიოზისი იყო ქალაქსა დასავალით, წიაღ მოგუთასა, კიდსა ზედა“¹⁹.

როგორც ვარაუდობენ, მოგვთა უბანი და ხიდი მდებარეობდა მცხეთის თანამედროვე ხიდის დასავლეთით.

ფრანგი მოგზაური ჟან შარდენი იმავე გზით მოემართება გორიდან თბილისისაკენ²⁰.

როგორც ს. მაჩაბელის აღწერიდან ჩანს, XIX ს. 60—70-იან წლებში საფოსტო გზა გადიოდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე²¹. მაგრამ XIX ს. პირველ ნახევარში გორი-თბილისის საფოსტო გზა მიჰყვებოდა არა მტკვრის მარჯვენა, არამედ მარცხენა სანაპიროს²².

ი. კლაპროტის 1814 და 1823 წლებში გამოცემულ რუკებზე გზები მიემართება მტკვრის როგორც მარჯვენა, ასევე მარცხენა სანაპიროზე.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გზა მცხეთიდან დასავლეთით გაივლიდა მუხრანს, გორს, ურბნისს, რუისს, ქარელს.

ნ. ბერძენიშვილი ნაპარმაგევ-მუხრან-ძალისა-წილკანზე გამავალ გზას თვლიდა შიდა ქართლის უმთავრეს გზად²³. მასვე გორის მახლობლად მდებარე რეხის ფიგურირება II-III სს. ამებთან დაკავშირებით და VI ს-ში იმავე რე-

16 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, თბ., 1962, გვ. 99—105.

17 იქვე, გვ. 7.

18 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 118.

19 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 101.

20 შარდენის მოგზაურობა, თბ., 1975, გვ. 275.

21 С. Ма ча б е л и, ук. соч., с. 142.

22 Сборник мат. для опис. Тифл. губ., т. I, вып. II, Тифлис, 1871, стр. 31, 34; Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. II, 1836, с. 55.

23 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 397.

ხის მარზპანის სადგომად ყოფნა მიაჩნია გაცხოველებულ გზაზე ამ პუნქტის/ მდებარეობის მოწმობად²⁴.

შიდა ქართლს ზემო ქართლთან ხეობის გზა აერთებდა. თბილისიდან ნაპირს მისდევდა. ცხეს მიმავალი გზა გორიდან მტკვრის მარცხენა ნაპირს მისდევდა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით, ღვინიდან ლტოლვილი ნინო მოიწია. „მთათა ჯავახეთისათა“. აქედან გაემართა მცხეთისაკენ. „და იყო ღინება წყლისა დასავლით კერძო. და მიუღევ გზასა ძნელსა და ფიცხელსა. და ვიხილენ ღიდნი ჰირნი გზათაგან და შიშნი მკეცთაგან, ვიდრემღი მოვიწიე აქა, ვინა იგი წყალმან აღმოსავალით იწყო ღინებად. მიერთგან იყო ღინება ჩემი. და ვიპოვენ მოგზაურნი და მივიწიე სანახებსა ქართლისასა, ქალაქსა ურბნისისასა“²⁵.

წყაროდან ჩანს, რომ შიდა ქართლში წმ. ნინო მოღის კეთილმოწყობილი გზით, სადაც უხიფათოდ შეეძლო მგზავრს სიარული. ეს მთავარი ფაქტორი იყო სავაჭრო გზის კეთილმოწყობისათვის. IV ს. ურბნისზე გადიოდა სავაჭრო გზა, რომელმაც თავისი არსებობა კარგა ხნით ადრე დაიწყო და ამ დროისათვისაც საკმაოდ მნიშვნელოვანი იყო. მტკვრის გზა იმ სატრანზიტო გზის ნაწილია, რომელიც გაცილებით ადრე ფუნქციონირებდა²⁶.

გზა თრიალეთიდან ლიახვის ხეობასა და ქართლში გადმოდიოდა ტანას ხეობით. საისტორიო წყაროებში არაერთგზის არის ნაგულისხმევი ან დასახელებული ეს მარშრუტი.



ლიახვის ხეობის ეკონომიური გეოგრაფიის შესახებ მცირე ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“.

ვახუშტი ლიახვის ხეობას შემდეგნაირად ახასიათებს: „არამედ არს მდინარე ლიახვი სარკებლიანი მრწყველი ველთა იმიერ და ამიერ ლიახვისათა, ჩქარად მომდინარე და რიყიანი, და გმოვანი, სასმელად შემრგო და გემოიანი, მარადის ცივი, გარნა ვერ განჰყინავს ზამთარს სიჩქარისათვის, თევზნი მრავალნი, რომელნი ველნი ირწყვიან ლიახვითა, პური მისი არს ყოველთა ქართლისათა უმჯობესი, და გემოიანი და სპეტაკი...“

ვანათმდე არს ვენახიანი, ხილიანი, დაბნებიანი და მრწყველი ველთა გორს ზეითისა, მეჭვდის მდინარისა და პატარას-ლიახვს შუათთა, გვერდის-ძირამდე.

და გორიდან სვერამდე არიან ლიახვის იმიერ და ამიერ დაბნები ხილიან-ვენახიანი. არამედ არს ღვინო თხელი და მომეაო, სასმელად მშვენი²⁷.

ცხინვალის მიდამოების შესახებ ვახუშტი აღნიშნავს: „გარემო წალკოტოვან ვენახოვანი, საზრდლით მაძლარი“²⁸.

24 ნ. ბერძენიშვილი, გზები..., გვ. 21—25.
25 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 117.
26 ლ. კვიციანი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 146—147.
27 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 75, 77.
28 იქვე, გვ. 76.

ლიახვის ზემო წელი „არამედ სვერს ზეით რომელი ლიხვის ხეობა აღ-
სწერეთ, არს უვენახო, უხილო: მსახლობელნი არიან ოსნი, დვალნი; ეკლესი-
ლითა მთის ალაგებრი და პირუტყვითაცა ეგრეთი“²⁹.

მალრან-დვალეთის შესახებ ვახუშტი აღნიშნავს: „ხოლო ქსნის მამულნი,
რომელნი დავსწერეთ, არიან მაგარნი მთითა, კლდითა და ტყითა. არს მთანი
შემკობილნი ყვაილითა და ბალახითა. კაცნი ჰგონე, ვითარცა არაგვისანი, არა-
მედ ისინი უმჯობესნი. ამ მთის ადგილებთა შინა, რომელნი აღვსწერენით, დი-
ან წყარონი ფრიად ანკარანი, მომლაშონი, არამედ საჭმლის მომდობნი და მომ-
ნელებელნი, და სმენ მუნებურნი; უწოდებენ ვეძას, პირუტყუთ შემრგო, გამა-
სუქებელი“³⁰.

პატარა ლიახვის ხეობას ვახუშტი ასე ახასიათებს: „ხოლო ტბა ქნოლოსი
არს მცირე, რომელსა სდის ლიახვი. ამ ტბიდან ვანათამდე არს ლიახვის ხეობა
უვენახო, უხილო, ვითარცა დავსწერეთ მთის ხევნი, და სივიწროვით ესე უფ-
რო მწირი“³¹.

რაც შეეხება ლიახვის დასავლეთით მდებარე მინდვრის მორწყვას ლიახ-
ვის წყლით, ვახუშტი მის შესახებ წერს: „და ამ რუისის მთის სამკრეთის მინ-
დორი ნიქოზამდე და ლიახვით დვანის-წყლამდე ირწყვის ორის ლიახვის რუ-
თი, თამარ მეფის ქმნულითა, და ნაყოფიერებენ დაბნები ყოვლითავე მრავალ-
ნი. ხოლო სალთვისის რუ განახლა ე მეფემან ვახტანგ, არამედ აწ უქმი იყო.
ხოლო რუისი არს უწყლო, თვნიერ წყაროსა ერთისა, რომელი არს ეკლესი-
ისა თანა. არამედ სცხორებენ მით რუთი, და ირწყვის მინდორი ურბნისამდე
ამითვე“³².

ქართლის ვაკის ძლიერი გვალვიანობა ყოველთვის ხდიდა მორწყვას ლია-
ხვის ქვემო წელისათვის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სახალხო-სამეურნეო
პრობლემად. მდინარე ლიახვი, კვეთს რა დახრილ ალუვიურ ვაკეს, მეტად მო-
ხერხებულია არხების გაყვანისათვის.

ლიახვის სარწყავი სისტემების შექმნა ანტიკურ ხანას განეკუთვნება. ამ
დროის უნდა იყოს ურბნისის ზედა არხისა და ტირიფონის არხის გრანდიოზუ-
ლი რუსხმულები.

ურბნისის ქალაქობის ყველა ფენაში დადასტურებულია მატერიალური
ნაშთები, რომელიც ურბნისის რუს მოქმედებაზე მიუთითებს. ურბნისის რუ
მოქმედებს დღიდან ურბნისის ქალაქობისა, თუ თვით ქალაქი მისი მოქმედე-
ბის შედეგი არ არის³³.

ი. კიკვიძის აზრით, სახელწოდება რუისი „რუ“-დან წარმოებული ჩანს და, სა-
ფიქრებელია, ეს რუ ზედა რუ უნდა ყოფილიყო, რადგან რუისი რუს უბანი
ურბნისისათვის არის. რუისი ურბნისის ერთი სამიწათმოქმედო აგარა უნდა
ყოფილიყო. დროთა განმავლობაში რუისი იმდენად უნდა დაწინაურებულიყო,
რასაც რუსთან სიახლოვე უწყობდა ხელს, რომ ურბნისის მეტოქეობა უნდა
დაეწყო. ურბნისმა მაინც მოახერხა რუს დასაკუთრება, რასაც რუისისათვის
სპეციალურად გაყვანილი „ქვედა“ რუ მოწმობს³⁴.

29 ვახუშტი, აღწერა, გვ. 78.

30 იქვე, გვ. 71.

31 იქვე.

32 იქვე, გვ. 78—79.

33 ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 70.

34 იქვე, გვ. 114—115.

არხების გაყვანასთან დაკავშირებით ი. კიკვიძე საგულისხმო დასკვნის გეთავაზობს: „საფიქრებელია, რომ არა ერთი არხის მშენებლობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებენ ტაძრები, საკულტო ცენტრები. შემთხვევითი არაა, იქნებ რომ აღმ. საქართველოში ცნობილი საეპისკოპოსო კათედრალების ანსოლუტური უმრავლესობა სარწყავ მიწებზეა განლაგებული. ამავე დროს ქართლის სამეფოს თითქმის ყველა ქალაქში ან მის ახლოს შემდგომ ხანებში საეპისკოპოსო ცენტრებია დადასტურებული: ურბნელი, მროველი, მცხეთელი, რუსთველი და მრავალი სხვა“³⁵.

ჩვენი მხრით საეპისკოპოსოთა სიას ვამატებთ ნიქოზს, რომელიც ასევე სარწყავ მიწებში და წარმართული სალოცავის ადგილას აღმოცენდა. საერთოდ, ფრიად საყურადღებო ფაქტია ლიახვის ქვემო წელზე, მის მარჯვენა მხარეს სამი საეპისკოპოსო ცენტრის ქართლში ქრისტიანობის გარიყრაჟზე აღმოცენება. მათი წარმოშობა პირობადებული იყო მხარის ძლიერი ეკონომიური აღმავლობით, რომელიც სარწყავ მეურნეობას ემყარებოდა. ჩანს, საეპისკოპოსო ცენტრები, თავის მხრივ, თვალსაჩინო როლს თამაშობდნენ სარწყავი სისტემების მოვლა-ორგანიზაციის საქმეში.

ამ თვალსაზრისით უნდებოდა არ იქნება ერთი მოგვიანო საბუთის მოტანა, რომელშიც აგრეთვე ასახულია რუს-ურბნისის სარწყავ სისტემათა ტრასები გვიანდელ ხანაში.

ჩვენ ხელთაა დარეჯან დედოფლის მიერ 1789 წელს გაცემული განკარგულება ბატონიშვილ დავითისადმი, სადაც ვკითხულობთ: „რუსიელნი, არაშენდელნი და ლელისთაველნი რუსისი დიდ რუს წყალზედ ლაპარაკობენ და დაობენ. მაგ რუს გარჩევის საქმეს თქვენა გწერთ. მამაცაშვილი იოსება თქვენთან დაისწართ და რუსიელნი, საქაშელნი, ურბნისიელნი და არაშენდელნი სამღვდელონი და საერონი მოხუცებულნი მახსოვარნი კაცნი დაიბარეთ, ერთად შეჰყარეთ, თქვენთან იახელით და მიდით იმ რუზე, რომელზედაც დაობენ და ლაპარაკი აქვსთ და ორისაც მხრიდან ამათი ლაპარაკები კარგად მოისმინეთ და გაშინჯეთ სამართლიანად და სანატრელის მეფის თეიმურაზის ნაბოძები დასტურლამა და ან სხვა რაც ახალი და ძველი წიგნები ჰქონდესთ ყველა გაშინჯეთ და მოისმინეთ და იმ წერილებისა და მახსოვართ კაცთ მოწმობის ძალით სამართლით უშფოთველად გაურჩიეთ და როგორც სამართალმა დაგანახოთ წერილად დასწერეთ და ჩვენ გამოგვიგზავნეთ. არაშენდელთ ძველად საიდამაც წყალი მიჰქონებიათ ისივ ძველი რუ უნდა იპოვნონ და იმ რუდამ უნდა წაიყვანონ წყალი და ლელისთაველნი რომ რუს ამბობენ იმათი რუ შინდისის გალავანს ქვედიან ბერძნიანთ ვენახების ბოლოზე რომ რუ გავა იქიდამ უნდა მორწყონ ზედა რუდამ. თუ არა ჰქონდესთ წყალი სამართლით საქმე არა აქვსთ. ქვედა რუს წყალი საქაშეთს ზედა რუზედ რომ გამოუყვანიათ, ის ისევ უნდა დაქცივინოთ და დიასამიძის წისქვილიც უნდა დაიქციეს. ქვედა რუმ ისევ ქვედა რუზედ უნდა იდინოს და მაგ სოფლებს ყველა მუჩალგა უნდა გამოართვათ რომ მაგ რუს წყალი აღარავინ დაახვეოს და აგრეთვე მირზაშვილს რომ წისქვილისათვის დაუხვევებია, იმასაც უნდა ყადაღა უყოთ და მუჩალგა დაადებინოთ, რომ აღარ დაახვეოს და მუჩალგას უკან თუ არ დაიშლიან და კიდევ დაახვევენ მასუკან ჩვენ მოვჰკითხავთ და იცოდნენ რომელნიც დაახვე-

35 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 108.

ბენ კიდევ გადავხედოვინებთ. ეს ერთი საქმე დაგვიც თქვენთვის, ამაზედ შე
ჯიოთაღ მოიქეცით. ეკლესიის საქმეა. არის და ჩვენიცა კარგად წვლილ
ზედ მიწვევით გამოიძიეთ მაგ რუს საქმე და სამართლიანის საქმით გაურჩიეთ.
ქკს უოზ. დედოფალი დარეჯან³⁶.

ამ დოკუმენტში ყურადღებას იქცევს ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია მო-
ხუცებულ სამღვდლო პირთა მოხმობაზე რუს ტრასის დასადგენად და, აგრე-
თვე, სიგელში ნახმარი გამოთქმა „ეკლესიის საქმეა“, რაც ნიშნავს, რომ მორ-
წყვის მოწესრიგება ეკლესიის საქმეა.

ლიახვის წყლით მორწყული მიწების შესახებ ცნობები დაუცავს XIX ს.
80-იან წლებში შედგენილ ს. მაჩაბლის გამოკვლევას. მის მიხედვით, დიდი ლი-
ახვი რწყავს 17 სოფელს: არაშენდას, ბებნისს, ვირიანს, ზემო აჩაბეთს, ზემო
ნიქოზს, დგვრისს, ქვემო აჩაბეთს, კეხვს, ქვემო ნიქოზს, ფხვენისს, რუისს, სა-
სირეთს, თვალათუბანს, თამარაშენს, ურბნისს, ცხინვალს, შინდისს. სულ დი-
დი ლიახვით ირწყვება 1691,9 დესეტინა, ანუ გორის მაზრის სარწყავი მიწების
26%.

პატარა ლიახვით ირწყვება სოფლები: არბო, დიდი გარეჯვარი, დმენისი,
კარბი, ქერე, კულბითი, ფრისი, ტირძნისი. სულ ირწყვება 303 დესეტინა, ანუ
მიწების 4%³⁷.

ს. მაჩაბელსავე დაცული აქვს ცნობები ლიახვიდან გატანილი არხების
შესახებ.

კეხვის არხი, რომლის სიგრძე 17 ვერსია, გაყვანილია დიდი ლიახვიდან
და რწყავს სოფლებს: ზემო აჩაბეთს, ზემო ნიქოზის ნაწილს, დგვრისს, კეხვს,
ქვემო აჩაბეთს, თამარაშენს და ცხინვალის ნაწილს.

ცხინვალის პირველი არხი, რომლის სიგრძე 18 ვერსია, რწყავს სოფლებს:
ქვემო ნიქოზს, ფხვენისის ნაწილს და ცხინვალის ქვემო ნაწილს.

ცხინვალის მეორე არხი, სიგრძით 8 ვერსი, რწყავს ერგნეთს და ცხინვა-
ლის ნაწილს.

შინდისის არხი, სიგრძით 30 ვერსი, რწყავს არაშენდას ნაწილს, ბებნისს,
სასირეთს, თვალათუბანს, რუისს და შინდისს (ეს, ალბათ, ძველი „ზედა
რუა“—ჯ. გ.).

ვარიანის არხი, სიგრძით 15 ვერსი, რწყავს არაშენდას და ვარიანს.

პატარა ლიახვიდან გაყვანილია შემდეგი არხები:

დმენისის ანუ აბრამაანთ რუ, სიგრძით 8 ვერსი, რწყავს დმენისს და კულ-
ბითის ნაწილს.

ნიკრეულას რუ, სიგრძით 30 ვერსი, რწყავს ახალსოფლის ნაწილს, დიდ
გარეჯვარს, პატარა გარეჯვარს, კარბის ნაწილს, ქერეს, თორტიზას და ხელთ-
უბნის ნაწილს.

მოგონილა, სიგრძით 5 ვერსი, რწყავს კარბის ნაწილს.

ტყაიურა, სიგრძით 8 ვერსი, რწყავს ძევერას ნაწილს.

დიცურა, სიგრძით 12 ვერსი, რწყავს არბოს, დიცს, ერგნეთს, კარბს, ტირ-
ძნისის ნაწილს.

ტირძნულა, სიგრძით 8 ვერსი, რწყავს ტირძნისის ნაწილს³⁸.

36 სცსა, ფ. 1450, № 46—84.

37 С. Мачабели, ук. соч., с. 159.

38 С. Мачабели, ук. соч., с. 160.



ლიახვის ხეობის მოსახლეობის მთავარ სამეურნეო საქმიანობას მეფენდვლურ რეობა წარმოადგენდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასაქონლო ხასიათი. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ლიახვის ხეობის მოსახლეობის მთავარ სამეურნეო საქმიანობას მეფენდვლურ რეობა წარმოადგენდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასაქონლო ხასიათი. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ლიახვის ხეობის მოსახლეობის მთავარ სამეურნეო საქმიანობას მეფენდვლურ რეობა წარმოადგენდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასაქონლო ხასიათი.

შტედტი წერს: „მ მაისს გორიდან და მეტეხიდან თბილისში მოვიდნენ სხვადასხვა ტივები; ისინი დატვირთულნი იყვნენ ხორბლით და ქერით. ...ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი მასალა“³⁹.

ლიახვის ზემა წელზე მისდევდნენ მემინდვრობას, მაგრამ მას კლიმატური პირობების გამო ჰქონდა შეზღუდული ხასიათი. ძირითადად ითესებოდა ქერი. რამდენადმე განვითარებული იყო მესაქონლეობა. 1818 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით, თითოეულ კომლს ჰყავს 2—4 მსხვილფეხა საქონელი და 10—20 ცხვარი და თხა. მხოლოდ ცალკეული გლეხები ცხოვრობენ შეძლებულად (წლიურად 60 კოდი მარცვლეული, 20 მსხვილფეხა პირუტყვი, 100 ცხვარი)⁴⁰.

ლიახვის შუა და ქვემო წელზე მისდევდნენ მევენახეობა-მეღვინეობას, მაგრამ მას არ ჰქონდა სასაქონლო ხასიათი. მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა XIX ს. 80-იან წლებში, ფოთი-თბილისის რკინიგზის გაყვანის შემდეგ. ამან საგრძნობლად შეამცირა ღვინის გადატანის ხარჯები და გორის მაზრის ღვინო გაჩნდა როგორც თბილისის, ისე რუსეთის შიდა გუბერნიების ბაზარზე. თბილისში გასაყიდად მიჰქონდათ აგრეთვე ვაშლი, მსხალი და კაკალი⁴¹.

ლიახვის ხეობაში მცირედ იყო განვითარებული მეაბრეშუმეობა და მეფუტკრეობა.



დიდი ლიახვის კლიმატურ-გეოგრაფიული პირობები ხელსაყრელ გარემოს ქმნიდა აქ ადამიანთა საზოგადოების უძველესი დროიდან საცხოვრებლად. ქვედა პალეოლითის სადგომები მიკვლეულია ძარში, გერმუხში⁴², დამპალეთში, კვერნეთსა და თამარაშენში⁴³.

მუსტიეს ხანის ძეგლები გამოვლენილია მორგოში, წრუსა⁴⁴ და ჯიჯოთაში⁴⁵.

ნეოლითის ხანა დადასტურებულია სოფლებში წნელისსა და რუსთავში⁴⁶. ძვ. წ. V-IV ათასწლეულების ენეოლითური კულტურული ფენა გამოვლინდა ცხინვალის ნაცარგორაზე⁴⁷.

³⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 61—68, 93.

⁴⁰ სცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საბ. № 543.

⁴¹ С. М а ч а б е л и, ук. соч., с. 222—224.

⁴² ა. კ ა ლ ა ნ დ ა ძ ე, გვაროვნულამდელი საზ. ფორმირების ისტ. საქ. ტერიტ., ისტ. ინსტ. შრ., II, 1956, გვ. 24.

⁴³ В. П. Л ю б и н, Исследования палеолита в Юго-Осетии, КСИМК, в. 71, 1958, с. 30.

⁴⁴ В. П. Л ю б и н, Палеолитические находки в Юго-Осетии, КСИМК, в. 54, 1954, с. 54.

⁴⁵ В. П. Л ю б и н, Нижнепалеолит. пам. Юго-Осетии, МИА, 79, т. 4, 1960, с. 65.

⁴⁶ Б. А. К у ф т и н, Арх. марш. экспед. 1945 г. в Юго-Осетии и Имеретию, Тб., 1949, с. 36—37.

⁴⁷ Б. В. Т е х о в, Очерки др. истории и археологии Юго-Осетии, Тб., 1971, с. 54.

ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები გაითხარა ცხინვალის მახლობლად ნაცარგორასა და ზღუდრისგვერდაზე, ქულბაქეშში (სოფ. ოსპრისთან), ცხინვალის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში კვისის ნებლო ბაზის ტერიტორიაზე⁴⁸.

ცხინვალის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება ადრებრინჯაოს ხანის ბრტყელი ცული სოფ. გუფთადან⁴⁹.

სოფ. ქვასათალში გაითხარა შუაბრინჯაოს ხანის სამაროვანი⁵⁰. ამავე პერიოდის ძეგლი გაითხარა სოფ. თლისთან. განსაკუთრებული მნიშვნელობისა გამოდგა გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნების გათხრები სტირფაზსა და თლიში⁵¹.

ლიახვის ზემო წელზე რამდენიმე ნამოსახლარი გორა იქნა მიკვლეული და აიკრიფა ადრე და გვიანბრინჯაოს ხანის მასალები ქემერტის, ფრისის, არგვიცისა და ვანათის გორებზე, ხოლო გვიანბრინჯაოს ხანისა — აჩაბეთის, ზეწეს, სტირფაზის, ერედვის გორებზე⁵².

შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ათვისებული იყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მიერ. შემდეგში ეს რაიონი თრიალეთის კულტურის გავრცელების არეში ექცევა. გვიანბრინჯაოს ხანაში ჩანს აქ დასავლური-ქართული კულტურის მატარებელ ტომთა მომქლავება⁵³.

დიდი ლიახვის ქვემო წელზე ს. ტყვიავში გაითხარა, ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანულ სამარხები. ურბნისთან, ქვაცხელებსა და ხიზანანთ გორაზე აღმოჩნდა ადრებრინჯაოს ხანის სამოსახლოები. კარალეთში მიკვლეულ იქნა გვიანბრინჯაოს ხანის გორა. რუისში, ურბნისსა და გორში გამოვლენილია ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები.

დიდი ლიახვის ზემო წელზე ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები მიკვლეულია რუსთავში, ზეცეში, თლიში, სტირფაზში⁵⁴.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ელინისტური ხანის სამაროვნები, რომლებიც გაითხარა სოხთაში, ურსქუარსა და როკში. მათ სამარხეულ ინვენტარში ადგილობრივ ნაწარმთან ერთად მრავლადაა იმპორტული ნივთები⁵⁵.

ჩანს, ანტიკურ ხანაში ლიახვის ხეობით მიემართებოდა იმ საეპქრო გზის განშტოება, რომელიც მტკვრის ხეობაზე გადიოდა.

დიდი ლიახვის სათავეებს ეწოდებოდა მალრან-დეალეთი. ვახუშტი ბაგრატიონი მას ათავსებს ების (სბის) აღმოსავლეთით და დასქენს, რომ „არს მალ-

⁴⁸ Б. А. Куфтин, ук. соч., с. 17.

⁴⁹ Б. В. Техов, ук. соч., с. 73.

⁵⁰ О. М. Джапаридзе, Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии, КСИИМК, вып. 80, М., 1955, с. 22—30.

⁵¹ Б. В. Техов, ук. соч., с. 93, 129, 149.

⁵² დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიძე, შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები, საქ. ისტ. გეოგრ. კრ., I, თბ., 1960, გვ. 185—196.

⁵³ გ. ჯაფარიძე, შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლი ბრინჯაოს ხანაში, „ძეგლის მეგობარი“, 1968, № 14, გვ. 8.

⁵⁴ Б. В. Техов, ук. соч., с. 221, 225, 229, 249.

⁵⁵ Е. Г. Пчелина, Погребальные комплексы из Сохта, Урдзуар и Рук Юго-Осетии, Известия Ю.-О. НИИ, вып. XV, 1968, с. 150—151.



რან-დვალეთი სამ გეობა, მოსავლით, ვითარცა ამ მკრის მთის ადგილში დანსა...
წერეთ⁵⁶.

ვახუშტის ნაშრომზე დართულ სოფელთა სიაში მალრან-დვალეთის სოფ-
ლები არაა დასახელებული. აღნიშნული კია, რომ იქ განლაგებულია 9 სოფე-
ლი. თუ ვახუშტი მალრან-დვალეთის დასავლეთით საზღვრად სბის ქედს სდებ-
და, ლიახვის თანამედროვე მოსახლეობა მალრან-დვალეთს, ანუ მალრანდოლს
უწოდებს ლიახვის სათავეებს სოფ. ზღუბირის აღმოსავლეთით.

ი. გიულდენშტედტი მალრან-დვალეთში შემდეგ სოფლებს ასახელებს:
ერემა („ძველი ერისთავთას“ ერემანი, თანამედროვე ერმანი), ხოძი („ძველი
ერისთავთას“ ხოჯა), კაბუზთა, ქალაქა (იგივე ედისი — ჯ. გ.), ტახო, ბრიტაუ-
ლი, ეგზემეთი⁵⁷.

ი. გიულდენშტედტის ამ სიას შეიძლება დამატოს გალუათა და ჩელია-
თი.

„ძველი ერისთავთას“ ცნობებით, დიდი მტრობაა დვალეებსა და ქსნის ერ-
ისთავებს შორის. დვალეებს მიჰყავთ საქონელი ჟამურიდან, ღუდღან. ქსნის
ერისთავები ლაშქრობენ დვალეთში, ცდილობენ მათ დამონება-დაყმევას, თუმ-
ცა XIV ს. მანძილზე ვერ ახერხებენ დვალეთის დამორჩილებას. ქსნის ერის-
თავს თან მოჰქონდა ქვეყნის ფეოდალიზაცია. დვალეებისა და ქსნის ერისთავ-
თა ბრძოლა ესაა ბრძოლა თავისუფალ მეთემეთა და ფეოდალთა შორის. მალ-
რან-დვალეთი ქსნის საერისთავოში შედის XV საუკუნიდან. ვახუშტის მიხედ-
ვით, მალრან-დვალეთი ქსნის ერისთავთა მამულია. იგი XIX ს. დასაწყისშიც
მათვე ეკუთვნოდა.

ვახუშტი დიდი ლიახვის სათავეების და, კერძოდ, მალრან-დვალეთის სიძ-
ველეთა შესახებ დუმს.

დიდი ლიახვის სათავეებში, ალპურ ზონაში, იქ, სადაც გადმოდის გზა ყად-
ლანის უღელტეხილიდან, წრესთან მიახლოებული ფორმის ციკლოპური ნა-
გებობაა, რომელსაც მოსახლეობა უწოდებს „ზილდე მასიგს“, რაც წრიულ
კოშკს ნიშნავს.

ზილდე მასიგი წარმოადგენს ანდეზიტ-დაციტების ლოდებით დახვევე-
ბულ მოედანს, რომელიც შემოღობილია გალავნით. გალავანი ნაგებია ქვის
უზარმაზარი ლოდებისაგან მშრალი წყობით. ლოდებს არ ატყვია დამუშავების
კვალი, მაგრამ გალავნის გარე ზედაპირი შედარებით გლუვია. კედლის სიმაღ-
ლე საშუალოდ 3 მ-ს აღწევს. ნაგებობა გეგმაში წარმოადგენს სამხრეთ-აღმო-
სავლეთით წაგრძელებული წრიული ფორმის გალავანს, რომელიც ლიახვის
ხევის პირას გახსნილია. კედლის ჩრდილოეთ ნაწილში კარია, რომელსაც ადევს
არქიტრაჟი. გალავნის კედელს ზოგან ეტყობა ხელოვნური ნგრევის ნიშნები.
მისი წრეწირი 90 მეტრამდეა.

ზილდე მასიგი მალრან-დვალეთის ყველაზე დიდი ნაგებობაა. მეკლევრე-
ბი მისი აგების სხვადასხვა თარიღს იძლევიან: წინაფეოდალურს (ლ. მელიქ-
სეთბეგი), VI საუკუნეს (ე. პელინა) და XIII საუკუნეს (ბ. ტეხოვი). კონკ-
რეტული დამათარიღებელი მასალის არარსებობის გამო ძნელია მიემხრო რო-
მელიმე მათგანს.

⁵⁶ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 71.

⁵⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, თბ., 1964, გვ. 67.

დიდი ლიახვის სათავეებში მასიურადაა გავრცელებული სწორკუთხა გეგმის მქონე კოშკები. მხოლოდ ვალუთაში, ედისსა და სბაში გვხვდება ანი კოშკები.

ერმანსა და ხოჯში სწორკუთხა გეგმის მქონე კოშკებია. სბის ხეობაში არის ასეთივე 5 კოშკი, ხოლო როკის ხეობაში — 7. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან ამ ხეობებზე გადმოდიოდა ჩრდილო კავკასიიდან მნიშვნელოვანი გზები. კოშკები სტილისტური ნიშნებით XVII-XVIII სს. თარიღდება.

სოფ. ედისს ქალაქსაც უწოდებენ. სწორედ ასე ახსენებს მას ი. გიულდენშტედტი. ედისიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს „ცარციათების ნაქალაქარი“. უჭირავს 3 ჰა ფართობი. მასზე განლაგებულია სახლების ნანგრევები, რომელთა შორის შეიძლება გაირჩეს ვიწრო ქუჩების ნაკვალევი. სახლებს გარდა გაითხარა სამარხები. მათში აღმოჩნდა XI-XII სს. ნივთები. შენობები, რომლებიც დღეს გადამწვარია, საცხოვრებელი ოთახების გარდა. შედგებოდა სახელსნოსა და მარნისაგან.

ქეგლის შემსწავლელის ბ. ტეხოვის უკანასკნელი თვალსაზრისით, ცარციათთა ქალაქი განადგურდა XIII-XIV სს. ქსნის ერისთავებისა და დვალების ბრძოლების დროს⁵⁸.

ჩანს, ედისი ანუ ცარციათთა ქალაქი წარმოადგენდა შუაფეოდალურ ხანაში მალრან-დვალეთის ცენტრს.

ხალხში დაცული გადმოცემებით ცარციათები იყვნენ გოლიათური მოდგმის ხალხი, რომელიც შავმა ჭირმა ამოწყვიტა. გაუქაცრიელებულ ადგილებზე მოვიდნენ ოსები და გამრავლდნენ. ცარციათების ნასახლარებზე მიუთითებენ ხეწეში, შტირფაზში, ნადარბაზევსა და სხვაგან.

ცარციათები ლიახვის სათავეების ოსამდელი მოსახლეობა ჩანს. ზოგი მკვლევარი მათში ერთ-ერთი ქართველური ტომის ნაწილს გულისხმობს⁵⁹.

ჯავის ხეობას მარცხნიდან ერთვის წრუს ანუ გუდისის ხევი. ამ ხევით გზა გადადის პატარა ლიახვის ხეობიდან ჯავის ხეობაში. წრუს ხევი რამდენიმე საფორტიფიკაციო ნაგებობაა, მათგან აღსანიშნავია სწორკუთხა გეგმის მქონე კოშკები — სუჯინთა, შობათი, კახრი, რომლებიც სტილისტური ნიშნებით XVII-XVIII სს. მიეკუთვნებიან.

სოფ. ჯავაში მდგარა კოშკი და ეკლესია, რომლებიც დაუნგრევიათ. ჯავა რომ იყო არა მხოლოდ სოფლის, არამედ მხარის სახელწოდება, ამას მოწმობს მისგან კარგა დიდი მანძილით დაშორებული სოფელი ჯავისთავი. ამასვე ამტკიცებს ი. გიულდენშტედტის ცნობაც⁶⁰.

ჯავის სამხრეთ-დასავლეთით სოფელი მსხლებია, სადაც შემორჩენილია ორი ხუთსართულიანი სწორკუთხა გეგმის მქონე კოშკი, რომლებიც თარიღდება XVI-XVII სს-ით.

დიდი ლიახვს მარჯვნიდან ერთვის ფაწას ხევი, რომლის სათავეში მდებარეობს სოფ. ჯავისთავი. მწვერვალის მოედანზე ახლა ყორეკვით ნაგები ეკლესიის ნანგრევებია. მის აღმოსავლეთ ფასადში 4 ჩუქურთმიანი ქვაა. ნაგებობის

⁵⁸ Б. В. Техов, УК. СОВ., с. 25.

⁵⁹ ი. გეგრელიძე, ლიახვის ხეობის წარწერები და სხვა სიძველენი, V, სტალინისის სახ. პედინსტიტუტის შრომები, VII, 1959, გვ. 150.

⁶⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 103—105.



სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეშიც მოქცეულია ძველი შენობის ნაწილები, ეკლესიის ფრაგმენტები X ს. ჩანს.

სოფ. ზემო სოხთადან სამხრეთით 500 მეტრზე მდებარეობს კოშკი და ეკლესია. ეკლესია დარბაზულია, მოპირკეთებული შირიმის ქვით. ეკლესიის დასავლეთ კედელზე მიყუდებულია ბაზალტის ქვა, რომელზეც ასომთავრული და ნუსხური ასოებით შესრულებულია ხუთსტრიქონიანი წარწერა. ქარაგმების გახსნით წარწერა ასე ეკითხება: „საყდარო დიდებისაო, შეიწყალე თე. სულსა... წმიდაო ეკლესიაო, შეიწყალე ივანე კალატოზი“.

სოხთის ეკლესიასთან კიდევ ყოფილა ორი წარწერიანი ქვა, რომლებიც დღეს აღარ ჩანს⁶¹.

სოხთის ეკლესია წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნებით, ორნამენტითა და ნაგებობის სტილით X ს. ბოლოთი შეიძლება დათარიღდეს.

სოფ. ქეშელთადან აღმოსავლეთით 2,5 კმ-ზე მდებარეობს რიყისა და ფლეთილი ქვით ნაგები დარბაზული ეკლესია „ხუსარ ძუარი“. თაღებისა და სვეტებისათვის გამოყენებულია შირიმის ქვა. ეკლესია ჩანს გადაწყობილი გვიან ხანაში. აღმოსავლეთ კედელში აყირავებულადაა ჩატანებული ტუფის ქვა, რომელზეც ამოკვეთილი ცალკეული ასოები განირჩევა. ისინი შეიძლება შესრულებული იყოს X ს.

მდინარე ლიახვის მარცხენა მხარეს მდებარე სოფელ პატარა გუფთაში ეკლესიისა და ციხის ნანგრევებია. ეკლესია „წმ. გიორგი“ დარბაზულია და ატარებს განვითარებული შუა საუკუნეების ნიშნებს.

პატარა გუფთადან აღმოსავლეთით 300 მეტრზე გორაკზე მდებარეობს ციხის ნანგრევები. იგი ნაგებია რიყის ქვით დულაბზე. ციხის დასავლეთ ნაწილში სწორკუთხა კოშკია (10 მ×7,2 მ); კოშკი ყოფილა სამსართულიანი. კოშკიდან აღმოსავლეთით მიემართება გალავნის ორი კედელი, ერთმანეთისგან დაშორებული 9 მეტრით. ჩრდილოეთი კედელი წაგრძელებულია 70 მეტრზე. ციხე სტილისტური ნიშნებით გვიან შუასაუკუნეთა ხანას განეკუთვნება. გუფთას ნაციხვარს ახსენებს ვახუშტი.

გუფთას სამხრეთით სოფ. სვერია, სადაც დგას სწორკუთხა გეგმის მქონე სამსართულიანი კოშკი. სვერიდან აღმოსავლეთით 1 კმ-ზე გორაკზე დგას რიყისა და ფლეთილი ქვით დულაბზე ნაგები მოზრდილი ციხე (38,5×16 მ), რომელსაც გარშემო უფლის ღრმა ხევი. ციხე გეგმაში სწორკუთხაა, კოშკები ჩრდილო-აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეებში აქვს. ერთი კოშკი წრიულია, მეორე ოთხკუთხა, ციხის გალავანი მაღალია. ციხე ნაწილობრივ დანგრეულია.

ვახუშტი სვერის ციხის აშენებას მიაწერს თეიმურაზ მაჩაბელს, რომელიც XVIII ს. პირველ ნახევარში ცხოვრობდა: „ხოლო ამილახვარმან წამოიყვანა მაჰმად ყული ხანი თურთ ოსმალთა სპანი და დაესახა მაჩაბელს მუგუთს, შემუსრეს ციხე სვერისა, რომელიც ალაშენა თეიმურაზ მაჩაბელმა“⁶².

ამ ფაქტის ზუსტ თარიღს — 1731 წელს — იძლევა სეხნია ჩხეიძე⁶³.

სვერის სამხრეთით სოფელი ქემერტია. მასში წმ. გიორგის ეკლესია და ოთხსართულიანი ცილინდრული კოშკი, რომელიც XVIII ს. თარიღდება.

61 ი. მ. გ. რ. ლ. ი. ძ. ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 168.
 62 ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 511.
 63 ქართლის ცხოვრება, II, ს.—პეტ., 1854, გვ. 335.

ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე სოფელი კეხვია. ვახუშტი წერს: „უჩაბეთს ზეით, კეხეს, არს მთის კალთას, ციხე კეხვისა“⁶⁴.

დიდი ლიახვისპირა ციხესიმაგრეთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა კეხვის ციხეს. იგი დგას მდინარის მარჯვენა მხარეს, მაღალი მთის წვერზე. აქედან მთელი ხეობა, როგორც ხელისგულზე, ისე მოჩანს.

პირველად ამ ადგილას დიდი ზომის კოშკი მდგარა, რომლისთვისაც სამხრეთით მიუშენებიათ გალავანი. ამ გალავნის დანგრევის შემდეგ აუცილთ ახალი, უფრო ვრცელკოშკიანი გალავანი. მომდევნო პერიოდში გალავნისათვის მიუდგამთ შესასვლელი კოშკი. ბოლოს უკვე ქვედა ტერასაზე აგებულ იქნა დამატებითი გალავანი კოშკით. ციხის ეზოში მდგარა შენობები და მოწყობილი ყოფილა დიდი წყალსაცავი⁶⁵.

კეხვის ციხის აგების ზუსტი თარიღი არაა ცნობილი. პირველად იგი მოხსენიებულია 1587 წელს. თურქთა ჯარმა მუსტაფა ლალა-ფაშას მეთაურობით სძლია ირანის ჯარს და დაიკავა აღმ. საქართველო. შეშინებულმა შაჰმა გაათავისუფლა ტყვეობაში მყოფი სიმონ მეფე და სამშობლოში გამოუშვა ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მეფემ სძლია მომხდურთ და დასაჯა მათი მომხრეები, მათ შორის ვახტანგ მუხრანბატონი დაიჭირა და კეხვის ციხეში დააწყვედია⁶⁶.

1625 წელს გიორგი სააკაძემ, როდესაც ირანელების წინააღმდეგ საბრძოლველად ემზადებოდა, კეხვის ციხე საგანგებოდ გაამაგრა⁶⁷.

1736 წ. კეხვის ციხეში გამაგრებულმა გივი ამილახორმა სამეზის მოიგერიო ირანელთა გარემოცვა⁶⁸. მხოლოდ 1745 წ. მოახერხეს ციხის აღება და ნაწილობრივ დანგრევა⁶⁹. ციხე მალე აღუდგენიათ და საუკუნის დასასრულამდე ზშირად იხსენიება ლეკების თარეშებთან დაკავშირებით⁷⁰. 1772 წ. ი. გიულდენშტედტს კეხვის ციხე დანგრეული დახვდა. 1798 წლის საბუთიდან კი ჩანს, რომ ალექსანდრე ბატონიშვილი კეხვის ციხეს ამაგრებს მთიელთა თარეშის წინააღმდეგ⁷¹.

ვახუშტი აღნიშნავს, რომ გერის მახლობლად „არს ეკლესია სპარსის წმიდის გიორგისა, და არს ზატი დიდი ოქროსი, სპარსთაგან ქმნილი“⁷².

სპარსეთა ანუ პარსეთა მდებარეობს სოფ. ძარწემიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, 3 კმ დაშორებით. გორაზე ტყეში თლილი ქვით ნაგები ეკლესიაა, რომელსაც ყორექვის გალავანი ჰქონია. ეკლესიას აღმოსავლეთ, სამხრეთ და დასავლეთ მხრიდან სარკმლები აქვს. ფასადებზე ჩუქურთმიანი ქვებია. აღმოსავლეთ ფასადზე ჯვარია გამოსახული. სამხრეთით ეკლესიას მინაშენი აქვს. მინაშენისა და ეკლესიის კარები რკინითაა შეჭედილი.

ლიახვის ხეობის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრს წარმოადგენდა

64 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 76.

65 პ. ზაქარაია, სამშობლოს გუშაგები, თბ., 1965, გვ. 99—102.

66 ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 412.

67 იქვე, გვ. 433.

68 ქართლის ცხოვრება, II, ს.—პეტ., 1854, გვ. 340.

69 იქვე, გვ. 376—379.

70 იქვე, გვ. 490.

71 П. Закарая, Древние крепости Грузии, Тб., 1969, с. 167—168.

72 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 77.



აჩაბეთი, „სასახლე და ციხე მეფეთა“⁷³. დღეს ზემო აჩაბეთის ცენტრში, ციხის ნანგრევებია შემორჩენილი. ციხე ნაგებია რიყის ქვით დულაბზე, დაარსებულია სამსართულიანი ოთხკუთხა გეგმის მქონე კოშკი, რომლის სიმაღლე 20 მეტრია. კოშკის სამხრეთით თლიანი სათავსოების ნანგრევებია. ციხე გალავნით ყოფილა შემოზღუდული, რომლისგანაც დარჩენილია სამხრეთი და ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი. გალავანში დგას წმ. ესტატეს სახელობის გვიანი ხანის დარბაზული ეკლესია.

აჩაბეთის ციხე საისტორიო წყაროებში პირველად ნახსენებია XVI ს., როდესაც იქ ირანელებისაგან დევნილი ლუარსაბ I იყო გამაგრებული⁷⁴. გვივი ამილახვართან ბრძოლის დროს ერეკლე II-ს ორჯერ მოუხდა აჩაბეთისათვის ბრძოლა. აჩაბეთის ციხესთან არაერთგზის მომხდარა ლეკის ჯართან ბრძოლა⁷⁵.

აჩაბეთიდან მომდინარეობს ლიახვის ხეობის ფეოდალთა გვარი მაჩაბელი. ვახუშტი აღნიშნავს: „მაჩაბელი იტყვის ანჩიფისძეობას, აფხაზეთიდან მოსვლას, განა ახალი არს“⁷⁶.

ს. ჭანაშია ანჩაბაძე-მაჩაბლების შესახებ შენიშნავდა: „...ამავე ხანებში (X ს. I ნახევარი — ჯ. გ.) იმერეთ-ამერეთის ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე გზაზე სსდებთან ანჩაბაძენი... „ანჩაბაძის“ მიხედვით იქმნება ფეოდალური რეზიდენციის სახელწოდება „აჩაბეთი“, ხოლო ამ უკანასკნელიდან — ახალი სამფლობელო სახელი „მაჩაბელი“⁷⁷.

მოსაზრება გვარ ანჩაბაძიდან ტიპონიმ აჩაბეთის წარმოშობის შესახებ არ უნდა იყოს მართებული. თავი რომ დავანებოთ ენობრივ დაბრკოლებას, ამას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ ანჩაბაძეთა სავარაუდო გადმოსახლებაზე (X ს.) ვატილებით ადრე, კერძოდ, VII საუკუნისათვის (სომხური გეოგრაფია) სახეზეა აჩაბეთის ხევი (აჩევეთის ხევი)⁷⁸, რომელიც ადრეფეოდალური ხანისათვის აღნიშნავდა დიდი ლიახვის შუა და ზემო წელს.

მაჩაბელთა ძირითად საგვარეულო საქვლეს წარმოადგენდა თირის მონასტერი, რომელიც აჩაბეთიდან დასავლეთით 4 კმ მდებარეობს.

თირის „ღვთისმშობლის“ ეკლესია XIII ს. დასასრულით თარიღდება. ამავე დროისა ჩანს სატრაპეზო და კლდეში ნაკვეთი სენაკები. სამრეკლო XIV ს. უკანასკნელ მეოთხედშია აგებული, ხოლო XV ს. დასაწყისს მიეკუთვნება სამხრეთის ეკვდერი, რომელიც თავხელისძეთა საგვარეულო საქვალეს წარმოადგენდა. XVII ს. 80-იან წლებში თავთაქიძეებს ეკლესიისათვის მიუშენებიათ საგვარეულო საქვალე-ეკვდერი⁷⁹.

თირის მონასტერი მდიდარია ლაპიდარული წარწერებით. მათი ანალიზის შედეგად ნ. ანდლულაძე ასკვნის: 1. თირის წარწერების მაჩაბელი სახელია და არა გვარი; 2. მაჩაბელი ერთ-ერთი თავხელიძეთაგანია; 3. ერთი და იგივე პიროვნება უნდა იყოს სამრეკლოს წარწერის თავხელიძე ხელა, ეკვდერის წარ-

73 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 76.

74 ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 281.

75 იქვე, გვ. 489.

76 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 25.

77 ს. ჭანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 478.

78 სომხური გეოგრაფია, ა. სუკრის გამ., ვენა, 1881, გვ. 28.

79 ნ. ანდლულაძე, თირის მონასტრის სტრომობილურული ანსამბლი, თბ., 1975,

წერის მოლარეთუხუცესი ხელა. მცხეთის 1401-7 და 1432 წწ. სიგელების მოლარეთუხუცესი ხელა; 4. მაჩაბელთა გვარი უნდა მომდინარეობდეს თავბელოძეთაგან⁸⁰.

მაჩაბლის გვარი პირველად გვხვდება XIV ს. ბოლოს თემურ-ლენგთან ბრძოლებში. ახალი ქართლის ცხოვრების მაჩაბლისეული ნუსხა მოგვითხრობს არქაპოს ხალელამპრესძე მაჩაბლის გმირულ ბრძოლაზე შიდა ქართლში შემოჭრილ თემურ-ლენგის ლაშქრის წინააღმდეგ⁸¹. ეს ეპიზოდი მხოლოდ მაჩაბლისეულ ნუსხაშია დაცული და შეიძლება ეჭვი გაჩნდეს, რომ იგი ქართლის ცხოვრებაში მაჩაბლისეული ნუსხის გადაწერის დროს (1736 წ.) შეიტანეს. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ მაჩაბელთა გვარში არსებობდა წერილობითი ან ზეპირი ცნობა თემურ-ლენგის წინააღმდეგ მაჩაბლების ბრძოლის შესახებ, რომელიც შემდეგ შეიტანეს ქართლის ცხოვრებაში.

თუ ზემოთ ნახსენები ჩანართი ქართლის ცხოვრებისა გარკვეულ ეპეს ბადებს, უკვე ყოველგვარი ეჭვის გარეშე მონაწილეობს მაჩაბელი 1448 წ. არადეთის ბრძოლაში. ცნობა მაჩაბლის ბრძოლაზე შალიკაშვილის წინააღმდეგ დაცულია ახალი ქართლის ცხოვრების ყველა ნუსხაში⁸².

1514 წლისათვის მაჩაბლისეული ნუსხა მოგვითხრობს ბარამ მაჩაბლისა და მისი ძის ქაიხოსროს დახმარებაზე ქართლის მეფის დავითისადმი ზემო ქართლში ოსმალთა წინააღმდეგ ბრძოლაში და დასძენს: „ხოლო მეფემან დიდი წყალობა უყო ბარამსა მაჩაბელსა და შვილსა მისსა ქაიხოსროს. მრავალი სოფლები უბოძა დიდ ლიახვზედა“⁸³.

1432 წ. თირის სიგელში ჩამოთვლილია ის ყმა-მამული, რომლებიც მოლარეთუხუცესმა ხელა თავხელიძემ შესწირა თირის მონასტერს. ესენია: მუგულდაში ყმები, ქემერტში ქემერტელიძისეული სასახლე და ნებეირძის მამული, ჭალას ორი გლეხი, მალნარს დვალეთს სოფელი კოშკა. „რაც დვალეთს ბეგარა სდებია ქლელეცა იმავე წესითა“, მეღვრევის ერთი გლეხი, ფხვენის ერთი ვენახი ძველადვე შეწირული, „თვისგან ნასყიდი ზემო სვეტელაური თორმეტის კაცის მსახლობელით, საბაწმინდას ვიგრიასგან ნასყიდი მაჩუას ძის მამული, საერედო გლეხი მეღვრევისით ბერ ფერაული, ...თამარაშნის თავის დიდ რუხედ წისქვილს მინდის ნახევარი შეწირული და თორმეტი კაპიწი პური მეწისქვილისაგან გამოსაღები, ქრცხინვალს ვენახი 2, ლუერთეთს დედანაშვილისაგან ნასყიდი დოღლაძისა მიერ მოსყიდული მამული შურტაული (?)“. თავხელიძეს ბორტის შეუწირავს სააღაოდ გარესჯვარს ბეშქენა შვილი დავითა და განუწესებია ვენახის მესამედი ტკბილი მისაცემლად; თავხელის ძეს ასათს შეუწირავს „გრცხინვალს სააღაოდ ლალური მაკარა, ცამეტი კოკა, შემდგომად სიკვდილისა ოცდასამი კოკა, ოთხმოცი პური და ორი თევზი“⁸⁴.

თავხელიძე-მაჩაბლების 1432 წლის სიგელში დაცულია ცნობები იმ ყმა-მამულის ნაწილის შესახებ, რომლის მფლობელები იყვნენ მაჩაბლები. XV ს. ში. აქ ინტერესს იწვევს გამოთქმა: „რაც დვალეთს ბეგარა სდებია ქლელეცა

80 ნ. ანდლუაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31—42.

81 ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 337.

82 იქვე, გვ. 347.

83 იქვე, გვ. 352.

84 სცსა, ფ. 1451, რვ. 1, ანაწ. 21, საბ. 30.

იმავე წესითა“, საიდანაც ჩანს, რომ მაჩაბელთა მებეგრენი იყვნენ არა მარტო ლიახვის ხეობის სოფლები, არამედ დვალეთისაც, კერძოდ, ჟღელეს ხეობა. სამაჩაბლოს ჩამოყალიბება — ტერიტორიის გაფართოება დაკავშირებული იყო მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგობის დაძლევისთან. XVII ს. II ნახევარში ბაადურ მაჩაბელმა ოსებით დაასახლა ლიახვის მთიან ნაწილში მეფის კუთვნილი ამოწყვეტილი სოფლები. მეფე შაჰ-ყულიხანი 1704 წ. სიგელით იძულებულია ფირან და ბორტი მაჩაბლისად სცნოს მათი მამის მიერ მითვისებული მიწები⁸⁵.

1770 წლის დემოგრაფიულ ნუსხაში აღნიშნულია: „ქ. არს მაჩაბლის ოსი რეაას სამოცი (კომლი), ურია არის ორმოცი“⁸⁶. ამას გარდა, მაჩაბლებს ქართველი ყმა-გლეხებიც ეყოლებოდათ, რაც ჩანს იმავე ნუსხიდან.

ი. გიულდენშტედტის მიხედვით, სსლებში და წახოში მაჩაბლებს ჰქონდათ საზაფხულო სადგომები⁸⁷. მისივე ცნობით, ჯავის ხეობაში „თვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ ძალიან შვეიწროვებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის“⁸⁸.

მაჩაბელთა ყმა-მამულის რაოდენობის დასადგენად მივმართავთ შედარებით მოგვიანო ხანის წყაროებს, კერძოდ, 1804 და 1818 წწ. კამერალურ აღწერებს. 1804 წლის აღწერის მიხედვით, მაჩაბლებს ყმები ჰყავთ შემდეგ სოფლებში: ფცაში 1 კომლი, სუნისში 3, ბებნისში 2, დიდ გარეჯვარში 18, მეღვრეკისში, 1, ბროწლეთში 1, ბრეთი მთლიანად მაჩაბლისაა, დირბში 3, ავნევიში 7, ქურთაში 21, კეხეში 7, სვერში 11, ქემერტში 17, ქემფერში 10, ხეთიში 42, საბაწმინდაში 6, თამარაშენში 43, დგვრისში 20, ზემო ხეთიში 7, არაშენდაში 1, აჩაბეთში 6, ცხინვალში 12⁸⁹.

1818 წლის კამერალური აღწერით მთლიანად მაჩაბლის მფლობელობაშია შემდეგი სოფლები: ჭკრივი, ტონტაბეთი, ჯავა, ქვემო ხეცე, სსლები, გვერწევი, მედა, კანორი, ახალსოფელი, ჭრია, ბარცვა, ბუზალა, კოდიზნა, გუფთა, ნინეკოვა, მორგო, ზემო ხეცე, მუგუთი, ბარგისი, კროჯა, შაშხაური, თასბანი, ჩიკინა, თლიაყანა, ქოთანთა, სოხო, მძივი, კოშკა, ელბაქიძე, თაფანა, ნაზლინა, ურჯუარი, ჯომლი, სომხიანი, ბუბათი, დამწვარა, ცაგათი, კოლა, ქეშელთა, ხუთათი, თხელჩო, მარიამი, ჩავათი, ქემულთა, ჯავისთავი, თლი, მაცხოვარი; ზროგოს ხეობის სოფლები (დვალეთში): ბირეთი, ზოზიტა, თავვაზა, კოზიტა, საფადანა; ზამთარეთი, წონა, ერწო, როჯა, ყორნისი, რუსთავი, თორმანეული, მედა⁹⁰.

გვიანი წყაროების მიხედვით, სამაჩაბლო ქვეყანა საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე იხაზება. მასში შედის ლიახვის ხეობა ცხინვალ-დგვრისის ხეობიდან როკამდე, დვალეთში — ზროგოს ხეობა, მდ. ყვირილასა და დვანის წყლის სა-

⁸⁵ სცსა, ფ. 1450, რკ. 26, დოკ. 158.

⁸⁶ ვ. გამრეკელი, ზ. ცქიტიშვილი, 1770 წ. 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1973, № 1, გვ. 153.

⁸⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 101—103.

⁸⁸ იქვე, გვ. 103.

⁸⁹ სცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საქმე 76.

⁹⁰ სცსა, ფ. 254, ანაწ. I, საბ. № 543.

თავები. აღნიშნულ მხარეთა მოსახლეობა მილიანად მაჩაბლებს ეკუთვნოდა. მათსავე კუთვნილებაში შედიოდა ცალკეული ყმა-გლეხები ქართლში, მხარეებში, სხვა სოფლებშიც. სამაჩაბლოს აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდა ქსნისი, მაჭაბეხეთი, თავის მამულები, სამხრეთიდან ფავლენიშვილთა და ამილახოროთა მამულები, სამხრეთ-დასავლეთით — საყაფლანიშვილო, ჩრდილო-დასავლეთით — რაჭის საერისთავო ჩრდილოეთით მაჩაბელთა ძალაუფლება დვალეთამდე აღწევდა.

საისტორიო წყაროებში ტერმინი „სამაჩაბლო“ იშვიათად იხმარება. ომან ხერხეულიძე 1759 წლის ამბების თხრობასთან დაკავშირებით ახსენებს სამაჩაბლოს⁹¹. სამაჩაბლო ნახსენებია ზოგიერთ ისტორიულ დოკუმენტში. პაპუნა ორბელიანი 1747 წლის ისტორიული მოვლენების გადმოცემისას ახსენებს „მაჩაბლის ქვეყანას“⁹².

თირის სამონასტრო კომპლექსში ორი საგვარეულო საძვალე არსებობს: სამხრეთით — თავხელისძეებისა, ხოლო ჩრდილოეთით — თავთაქიძეებისა. ჩრდილოეთ მინაშენზე დატანებულია წარწერიანი ქვა, რომელიც ასე იკითხება: „ქრისტე, შეწვენითა ღვთისათა, მეოხებითა თავდების ღვრთისმშობლისათა, ჩვენ — თავთაქიძემ, მროველ ეპისკოპოზმან ფილიპემ, არდაშელმა, ჩემან ელიზბარ, აღვაშენეთ საყდარი ესე წმიდისა ნიკოლოზისა სულისა ჩვენი-სა სახსრად ოდეს ბედნიერის ხელმწიფისაგან ჩვენს ნათესავთა სასაფლაოდ, სამკვიდროდ, სამამულოდ მოსცემოდა ესე მონასტერი, მამა-პაპანი მარხულ იყვნეს, მათი მოშლა აღარ იქნებოდეს, ეკვდერი აღვაშენეთ, სასაფლაოს შემუშავეთ, ქორონიკონსა ტო“⁹³.

ამჟამად წარწერაში იკითხება ქორონიკონი ტი, რაც უდრის 1622 წ. ნ. ან-დღლუაძე, სავსებით სამართლიანად, ამ ი-ს თვლის ი-ს ნაშთად და თარიღად მიიჩნევს 1682 წელს. შემოთავაზებულ თარიღს მხარს უჭერს სოფ. ქვემო ხვითში ღვთისმშობლის ეკლესიაზე ჩვენ მიერ მიკვლეული 8 სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. იგი მოთავსებულია სამხრეთი კარის თავზე ჩასმულ ქვიშაქვაზე და ქარავმების ვახსნით ასე იკითხება: „...დაუსაბამსა ღვთისა ვანზრახვით ვანჩინებით და ძისა მისისა ჭეშმარიტად მშობელი, რომელი ქსნი-სათვის ჩუენისა შეამდგომელ იქმენ და მეოხარ ჩუენ ცოდვილთათვის, შეუ-ნდვენ ყოვლად წმინდაო, ღვთის მშობელო. მსასოებელმან შენმან თავთაქის-ძემ მროვლმან იოანე (იესე?) აღვაშენე საყდარი ესე ბრძანებისა ღვთის მშობ-ლისა მეტოქად ჩუენს ნასყიდს ალაგზედა ცოდვათა ჩუენთა შესანდობლად და ძმათა ჩუენთა შესანდობლად და ძმათა ჩუენთა არდაშელ, ფილიპე და ელის-ბარის სადღევრძელოდ. ქორონიკონს ტნ“ (ქორონიკონი ტნ უდრის 1662 წ.).

როგორც ჩანს, 1682 წ. წარწერის მროველი ეპისკოპოსი ფილიპე თავთაქიძე არის 1662 წ. წარწერაში მოხსენიებული იოანე (იესე?) მროველი ეპისკოპოსის ძმა⁹⁴.

თირის მონასტერზე ხელის დამდებად ჩანს აგრეთვე ვახტანგ VI. ამაზე მიუთითებს ეკლესიის კანკელის წინ მდებარე მარმარილოს ქვაზე ამოკვეთი-ლი ვახტანგის ძის როსტომის ეპიტაფია. ვახტანგ VI „რაოდენთამე წელთა“

⁹¹ ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 489.

⁹² იქვე, გვ. 366.

⁹³ ნ. ანდღლუაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 43.

⁹⁴ 1804 წ. კამერალური აღწერიდან ირკვევა, რომ თავთაქიშვილებს (იგივე თავთაქიძე-ნი უნდა იყვნენ) უმები ჰყავდათ სოფლებში — კუსირეთსა და ქვემო ხვითში.

ყოფილა „სამკვიდრო მამულსა სოფელსა ამას“ (თირს). აქ გარდასცვლია პირ-
შეო და იგი ღვთისმშობლის ეკლესიაში დაუსაფლავებია 1689 წელს.
როგორც ჩანს, ლიახვის ხეობაში ვახტანგ VI გააჩნდა სამკვიდრო-სახანსო
მამულები. ამაზე უნდა მეტყველებდეს მხარის სახელწოდება სავახტანგო. ვა-
ხუშტი წერს: „ხოლო ვანათს ერთვის დასავლიდან ლიახვს კევი გერისა. გა-
მოსლის მშხლების მთას და დის სამკრით. უწოდებენ ვანათითურთ სავახტან-
გოს“⁹⁶.

ვახუშტის სოფელთა სიით სავახტანგოში შემდეგი სოფლები შედის: შინ-
დისი, ტირძნისი, ვანათი, ბარალეთი, შურიული, ინაური, ყლარცვი, მეფარეთი,
გერი⁹⁷. სავახტანგოს შეიძლება უფრო ადრე სხვა სოფლებიც განეკუთვნებო-
და. მათ შორის უნდა ყოფილიყო თირიც.

აჩაბეთის მახლობლად მდებარეობს თამარაშენი. ვახუშტის სიტყვით,
„კვალად ცხინვალს ზეით არს, ლიახვის დასავლეთით, თამარაშენი, მცირე ქა-
ლაქი. მსახლობელნი არიან სომეხნი, ურიანი და ქართველნი“⁹⁸.

თამარაშენში მახაბლები გადმოსახლებულან აჩაბეთიდან და საბაწმინდა-
დან. გადმოცემით, თამარაშენი თამარ მეფეს აუშენებია. მას იგი პატარა ქა-
ლაქად უქცევია და ვაჭრობის წარმოების მიზნით ებრაელი და სომეხი ვაჭრე-
ბი გადმოუსახლებია. პლ. იოსელიანის ცნობითაც, ქალაქი თამარაშენი თამარ-
მა დააარსა. რუსუდანის მეფობისას იგი ჯალალ-უდინმა დაანგრა. მახაბლების
თამარაშენში გადმოსახლების შემდეგ მათ სომეხებისა და ებრაელებისაგან შეუს-
ყიდათ მამულები. ვაჭრები ცხინვალში გადასახლებულან⁹⁹.

სინამდვილეში ვაჭარ სომეხ-ებრაელთა თამარაშენში გადასვლა აქ მახა-
ბელთა მოსვლას კი არ უნდა გამოეწვია, არამედ ცხინვალის დაწინაურებას.
თამარაშენმა, როგორც ქალაქმა, ვერ გაუძლო ცხინვალის კონკურენციას.

თამარაშენის მახლობლად სოფ. ხეიჯია. მის შიდაპოვებში ძელიცხოვლის
საინტერესო ეკლესიაა. ხეიჯის ქვემოთ, ლიახვის მარცხენა მხარეზე, საბაწმინ-
დის მონასტერია, დღეს ნანგრევებად წრმოდგენილი. შუაში დგას დრბაზულა
ეკლესია. მისი კარის თავზე მოჩუქურთმებული როზეტებია ჩასმული. საბა-
წმინდის ეკლესია. X ს. ნაგებობაა, XIV ს. გადაკეთებებით¹⁰⁰. ეკლესიის სამხ-
რეთით მრგვალი კოშკია, რომელიც ზაალ მახაბელს აუშენებია. კოშკს სახ-
ლიც ჰქონია მიშენებული¹⁰¹.

ზაალის შთამომავალი თამარაშენში გადასულან საცხოვრებლად, მაგრამ
საგვარეულო საქმედ კვლავ საბაწმინდა დაუტოვებიათ.

დიდი ლიახვის შუა წელზე მდებარეობს ცხინვალი. ვახუშტი აღნიშნავს:
„...დიდის ლიახვის კიდვზედ, არს მცირე ქალაქი ქცხილვანი, კეთილ-ჰაოვანი.
მსახლობელნი არიან ქართველნი, სომეხნი, ურიანი... გარნა არიან ქცხილვანის
კუბოს კაცნი შვენიერ-ჰაეროვანი...“¹⁰².

⁹⁵ ნ. ანდღულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

⁹⁶ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 70.

⁹⁷ იქვე, გვ. 201.

⁹⁸ იქვე, გვ. 76.

⁹⁹ ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 34.

¹⁰⁰ იქვე, გვ. 39.

¹⁰¹ ვ. ცინცაძე, საცხოვრებელი სახლის ერთი სახის დახასიათებისათვის სოფ. ხეი-
ჯი, ქართული ხელოვნება, თბ., 1955, № 4, გვ. 223.

¹⁰² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 76, 78.

ამ ადგილას საინტერესოა ის, რომ ვახუშტი ლიახვის ხეობის ცენტრალურ ნაწილს ქცხილვანის ხეობას უწოდებს. ამავე დროს იგი არ იცნობს ახრე ჩახტენ-სულთის ხეებს და არც სამაჩაბლოს.

ცხინვალის ხეობაში თავისი ცენტრალური მდებარეობის გამო წარმოადგენდა შუამავალ რგოლს ლიახვის ხეობის ზედა და ქვედა ნაწილებს შორის.

ცხინვალის მიდამოებში ადამიანის ცხოვრების კვალი ენეოლით-ადრე-ბრინჯაოს ხანიდანაა დადასტურებული. გვიან შუასაუკუნეებში ცხინვალის სამეფო ქალაქია, რომელიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობს შიდა ქართლის დაცვაში. ცხინვალის ისტორიისა და სიძველეთა შესახებ არსებობს სპეციალური ლიტერატურა. ჩვენ დაეკმაყოფილებით მათი მითითებით¹⁰³ და მოვიტანთ მოგვიანო ცნობას ცხინვალის შესახებ. 1836 წ. ა. იანოვსკი წერდა: ოსები ვაჭრობენ ქართლთან უპირატესად სოფ. ცხინვალში. მათ აქ მოაქვთ გასაყიდად ნაბდები, ყველი, კარაქი, თუთუნის, ქეჩა, ნედლი ტყავი, მზა ტანსაცმელი, პირუტყვი, ყიდულობენ კი მარილს, ნარმას, ბამბის ქსოვილს, მალდს, რკინას¹⁰⁴.

ცხინვალიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს სოფ. ერედვი. შუა სოფელში დაცულია ციხე-გალავანი, რომლის შიგნით შუა მოედანზე დგას წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია. იგი წარმოადგენს სამეკლესიან ბაზილიკას, რომელსაც ოთხსავე მხარეს აქვს გარშემოსავლელი. სამხრეთი შესასვლელის სვეტზე 906 წლით დათარიღებული სამშენებლო წარწერაა მოთავსებული, რომელშიც იხსენიება ტაძრის ქტიტორი თევდორე თაფლაისძე, ქართლის „უფალი“ ივანე ტბელი და ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე¹⁰⁵.

X საუკუნის დასაწყისისათვის ტბელები პირველობენ უკვე „უფლობენ“ შიდა ქართლში. ერედვის წარწერა ქართლის (შიდა ქართლის) საერო „უფლად“ ივანე ტბელს ასახელებს, ხოლო სასულიერო მწყემსმთავრად — ქართლის მთავარეპისკოპოსს. X ს. ისინი წინააღმდეგობას უწევენ როგორც აფხაზთა მეფეებს, ისე ტაო-კლარჯეთის მთავრების მისწრაფებას, ხელში ჩაიგდონ შიდა ქართლი, მეთაურობენ ქართლის აზნაურთა ბრძოლას მათს წინააღმდეგ¹⁰⁶.

მ. ლორთქიფანიძის აზრით, ტბელნი შეიძლება შიდა ქართლის ერისთავებად ვიგულოთ, აქ აფხაზთა მეფეების მიერ საკუთარი ერისთავების დანიშვნამდე¹⁰⁷.

ერისთავი ტბელები იხსენიებიან აგრეთვე ტბეთის ბორცვივრისა და დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიების წარწერებზე. IX—XI სს. ტბელთა ინტენსიური სამშენებლო მოღვაწეობა ჩანს ლიახვის შუა წელზე, რაც გამოიხატა ერედვის წმ. გიორგის, ზეითის საბაწმინდის, ნიქოზის მცირე გუმბათიანი საყდრის, ტბეთის ბორცვივრისა და დოდოთის ცხრაკარას მშენებლობით. ეს მიუთი-

¹⁰³ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორიისათვის, სტალინობი, 1961; ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971.

¹⁰⁴ Образование Российских владений за Кавказом, ч. II, СПб., 1836, с. 210.

¹⁰⁵ რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 4, თბ., 1955, გვ. 112.

¹⁰⁶ ნ. შოშიაშვილი, ვ. ცისკარიშვილი, სოფელ დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიის წარწერა, საქ. საზ. მუზ. მოამბე, ტ. XIX—B, XXI—B, თბ., 1957, გვ. 94.

¹⁰⁷ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 252.

თებს ამ ხანაში ლიახვის შუა წელის მძლავრ ეკონომიურ აღმავლობაზე, რამაც განაპირობა ტბელთა პოლიტიკური პირველობა იმ პერიოდის შიდა ქართლში¹⁰⁸.

პატარა ლიახვის ხეობის ქვედა ნაწილს ვახუშტი ბაგრატიონი სავახტანგოს უწოდებს. როგორც ჩანს, ეს სახელი გვიანდელი ხანისაა. აღრეფეოდალურ ხანაში პატარა ლიახვის ხეობას საცხუმეთი ეწოდებოდა (VII ს. სომხური გეოგრაფია).

პატარა ლიახვის სათავეები ქმნიდა ქნოლოს თემს, რომლის ცენტრი იყო ბეხუშეს ციხე. ეს ციხე ლიახვისა და ჩაბარუნის ხევის ხერთვისში ჩვენ მიერ არის მიკვლეული და აღწერილი. ქნოლოს, ბეხუშეს, აწერისხევის, ზონკარის, სიათას, ზაჩირაანის, ქარევის, ბელოთის, ვანათის ისტორიულ ძეგლებს ვეხებით სპეციალურ წერილში¹⁰⁹ და მათ შესახებ აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირას სოფელი არბოა. შუა სოფელში დაცულია წმ. გიორგის ძველი ეკლესია, რომელსაც X ს. მიაკუთვნებენ¹¹⁰.

პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე სოფლებია—დისევი და კულბითი. დისევი გვიანფეოდალური ხანის ძელიცხოველის დარბაზული ეკლესიაა, ხოლო კულბითში ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელსაც X ს. მიაკუთვნებენ. ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთით ძველი ციხის უსახური ნანგრევებია. მას ახსენებს ვახუშტი¹¹¹. კულბითის ციხე იხსენიება სეფიხანის შემოსევისას ქართლში¹¹².

პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზევე მდებარეობს სოფ. კარბი. აქ შემორჩენილია XVI ს. დავითაშვილების ციხე და XVII-XVIII სს. გნოლიძეებისა და ხუბაშვილების ციხეები, რომლებიც ცილინდრულ კოშკებს წარმოადგენენ.

სოფ. შერთულში შემორჩენილია გვიანფეოდალური ხანის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია და XVII-XVIII სს. „დადიანიძეების ციხე“ — რიყის ქვით ნაგები ცილინდრული კოშკი.

დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს ზემო ნიქოზი. ვახუშტის სიტყვით, „ნიქოზს ეკლესია ღვთაების, დიდი, გუმბათიანი, აღაშენა გორგასალ და დადვა მას შინა გვამი წმინდა რაჟდენისა. მანვე, გორგასალ, ჰყო საეპისკოპოსოდ და დასვა ეპისკოპოსი; ზის დღესაც, მწყემსი კავკასიანთა დვალოთა და აწ ოსეთად წოდებულისა, გლოლაღბითურთ და არს ეკლესია დიდშენი, კეთილს აღგილს, მშვენიერი“¹¹³.

108 XI ს. დასაწყისიდან ტბელთა საგვარეულო არ დომინირებს შიდა ქართლში, მაგრამ შესაძლებელია, რომ ამ პერიოდის შიდა ქართლის ერისთავები — აბაზასძენი მომდინარეობდნენ ტბელთა საგვარეულოდან, მით უმეტეს, რომ ერთ-ერთი ტბელი აბაზალ იხსენიება. შესაძლოა, მან მისცა დასაბამი ახალ გვარს—აბაზასძეებს. „მას მზარს უჭერს ბორციევიჯარის VI წარწერაში მოხსენებული აბაზაძის სახელი ივანეც. სწორედ ეს სახელი ყოფილა გავრცელებული აბაზასძეთა გვარში: „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, XI ს. 30-იან წლებში ქართლის ერისთავად ივანე აბაზას-ძე ყოფილა“ (ნ. შოშიაშვილი, ვ. ცისკარიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 97).

109 ვ. გვასალია, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, ძეგლის მეგობარი, თბ., 1976—77, №№ 43—44, გვ. 20—28.

110 ს. შაკალათია, ლიახვის ხეობა, გვ. 62

111 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 75.

112 ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 341.

113 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 76.

ნიქოზის საეპისკოპოსოს ვახტანგ გორგასლის დაარსებულად თვლის ჭუ-
ანშერი¹¹⁴.

ნიქოზში ვახტანგის დროინდელი ეკლესია და ნაგებობანი არ შემორჩენილია. დარჩენილია მხოლოდ შემდეგ საუკუნეებში გადაკეთებული ღვთაების ეკლესია. მის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში დგას საცხოვრებელი ციხე-დარბაზის ნანგრევები. იგი, ალბათ, ეპისკოპოსის სასახლე იყო.

გვიან შუასაუკუნეებში ფავლენიშვილები ეუფლებიან ნიქოზ-ერედვის მიდამოებს და დიდად ავიწროებენ ნიქოზელს. ურეკლე II-ის 1786 წ. განჩინებით ფავლენიშვილებს ეკრძალებათ ნიქოზელის შევიწროება. მათ ნიქოზი რჩებათ მხოლოდ საგვარეულო საძვალედ¹¹⁵.

ნიქოზის ღვთაების ეკლესიის მახლობლად მთავარანგელოზის მცირე ზომის გუმბათიანი ეკლესიაა. მასზე მოთავსებულია ქტიტორის წარწერები, რომლებიც პალეოგრაფიული ნიშნებით X ს. განეკუთვნებიან.

ნიქოზის სამხრეთით მდებარეობს სოფ. ფხვენისი. მისი მეპატონენი „აზნაური ფხუნელი“ მოხსენებული არიან „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მიერ X ს. კვირიკე კახთა მეფის მომხრე აზნაურთა შორის¹¹⁶.

სოფელ ფხვენისში ვერ მივაკვლიეთ მატერიალური კულტურის ძეგლთა ისეთ ნაშთებს, რომ მიგვეჩინა იგი აზნაურ ფხვენელთა რეზიდენციად. მაგრამ ფხვენისში დეადასტურეთ დარბაზული ეკლესია „ღვთისმშობელი“, რომელიც სტილისტური ნიშნებით X ს. განეკუთვნება. დასავლეთი სარკმლის თავზე ჩასმულია მოწითალო ფერის ქვა, რომელიც ქარაგმების გახსნით ასე იკითხება: „ქრისტე, აღიდე ბეშქენ, სტეფანოზის ძე“.

იბადება კითხვა: ხომ არ არიან ფხვენისის წარწერასა და ქარების X ს. წარწერაში მოხსენიებული ბეშქენი და სტეფანოზი ერთი და იგივე პირები?

ფხვენისის სამხრეთით სოფ. შინდისია, სადაც ერთმანეთთან ახლოს დგას ორი ეკლესია — „ნათლისმცემელი“ და „სტეფანწმინდა“. ორივე ძეგლი X—XI სს. განეკუთვნება. ამავე ხანისაა სოფ. არაშენდას ეკლესია „მთავარანგელოზი“.

რუისი და ურბნისი ლიახვის ხეობისაგან გამოყოფილნი არიან რუისის მთით და სერით, მაგრამ რადგანაც ეს სოფლები და მათი სამწყსოები ლიახვით ირწყოდა, ისინი ლიახვის ქვეყანას განეკუთვნებიან.

მროველი ეპისკოპოსი 506 წ. დვინის საეკლესიო კრების მონაწილეა („მარულელი“)¹¹⁷. რუისში დღეს მდგარი ტაძარი VIII—IX საუკუნეებშია აგებული გვიანდელი გადაკეთებებით¹¹⁸.

ვახუშტის მიხედვით, რუისის ეპისკოპოსი არის „მწყემსი ამ რუისა ზეითის ქართლისა, ლიხ-ტაშის-კარამდე, და აწ ისევ მწყისს ხეობასა და სადგერს, ვინადგან მაწყვერელი არლარა არს“¹¹⁹.

რუისიდან 3-4 კმ-ზე გორისაკენ მდებარეობს ურბნისი. ვახუშტის სიტყვით ურბნისი „აღაშენა ქალაქი უფლოს, ძემან ქართლოსისამან და იყო ქა-

114 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 199.

115 სცსა, ფ. 1451, რვეული I, ანაწერი 18, საბ. 3.

116 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 269.

117 ეპისტოლეთა წიგნი, თბ., 1968, გვ. 97.

118 გ. ჩუბინაშვილი, რუისის ტაძრის ისტ., ენიშნის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 440.

119 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 78.



ლაქი ყრუსადმდე, ხოლო აწ არს ეკლესია დიდი უგუნბათო, ზის ეპისკოპოსი მწყემსი დიდის ლიახვისა, და რომელი ირწყვის ლიახვითა მით¹²⁰.

ურბნისი, ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელის საქართველოში შემოსვლის დროის ქალაქია.

ლ. ჭილაშვილის აზრით, მტკვარმა და მასზე გამავალმა სავაქრო გზამ დიდად შეუწყო ხელი ურბნისის, როგორც ქალაქის ჩამოყალიბებას¹²¹ ი. კიკვიძე კი მორწყვას ანიჭებს უპირატესობას ურბნისის წარმოშობაში¹²². ჩვენი აზრით, ორივე ფაქტორმა — მორწყვამ და სატრანზიტო გზაზე მდებარეობამ, განაპირობა ურბნისის გაქალაქება და აყვავება.

ურბნისის საეპისკოპოსო კათედრა ქართლში ერთ-ერთი უძველესია, ყოველ შემთხვევაში, V-VI სს. მიჯნაზე ურბნისის ბაზილიკა უკვე აგებულია¹²³. მურვან ყრუს შემოსევების შედეგად ქალაქ ურბნისის დაცემის შემდეგაც იგი მაინც ინარჩუნებს საეპისკოპოსო ცენტრის როლს. არ არის შემთხვევითი, რომ დავით აღმაშენებელმა საეკლესიო რეფორმების ჩასატარებლად სწორედ აქ „შემოკრება კრება სანახებთა ქართლისათა, მახლობლად ორთა საეპისკოპოსოთა რუისა და ურბნისისა“¹²⁴. მეფეს, ჩანს, აქ ეგულუბოდა თავისი პოზიციის მომხრეები. აქვე იყო მის მიერ აღორძინებული ქალაქი გორი და „სადგური მეფეთა“ ნაპარმაგევი.

გორის ჩრდილოეთით, ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, მდებარეობს კარალეთი, რომლის ძველი სახელია ნაპარმაგევი. „ნაპარმაგევი იყო სადგური მეფეთა და კეთილსანადირო, და აწ კარალეთად წოდებული, ადგილი ტურფა, ჰალიან-მინდვრიანი, ნადირიანი, ფრინველიანი“¹²⁵.

ქართულ საისტორიო წყაროებში ნაპარმაგევი XI-XII სს. ცნობილია, როგორც საქართველოს მეფეების საზაფხულო რეზიდენცია, სადაც წყდებოდა მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები¹²⁶.

XV ს. მეორე ნახევარში კარალეთი ზაზა ფანასკერტელის მამული ჩანს¹²⁷. XVIII ს. ბოლოს იგი ქსნის ერისთავთა ხელშია.

კარალეთში ისტორიული ძეგლები თითქმის სრულიად გაქრა. შემორჩენილია გვიანფეოდალური ეკლესიის ნანგრევები.

გორიდან ჩრდილოეთით 2 კმ-ზე მდებარეობს ზემო და ქვემო რეხი. ზემო რეხი (რეხა) სოფლის ძველი ნაწილია, სადაც დაცულია XVIII ს. ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია.

რუხას ლეონტი მროველი ასახელებს II-III სს. ამბების თხრობასთან დაკავშირებით¹²⁸. მათიანე ქართლისას ავტორი 840-იანი წლების ვითარების აღწერისას მოგვითხრობს: „გამოვიდა საპაკ, ამირა ტვილელი, ლაშქრითა და დადგა რეკს, ხოლო მოჰამედ და ბაგრატ წარიდეს უფლისციხე. და მოვიდეს

120 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 78.
 121 ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1964, გვ. 142.
 122 ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, გვ. 70.
 123 პ. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ. 1965, გვ. 113.
 124 ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 114.
 125 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 75.
 126 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 324, 332; II, გვ. 54, 144, 183.
 127 სესა, ფ. 1448, № 64.
 128 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 54.



კახნი გარდაბანელნი შუელად საპაკისა; შეიბნეს რეკს და იყო ბრძოლა მათ შორის¹²⁹.

რეხი მოხსენებულთა „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობაში“: „და ვითარცა მიიყვანეს იგი (აბიბო — ჯ. გ.) მარზაანისა მის ზენასოფლად, სოფელსა არომელსა ჰრქვან რევი, და შეერბა მუნ სიმრავლე ეპისკოპოსთა და მღვდელთა და ერის მთავართა, და თეატრონი დიდი იქმნა წინაშე მარზაანისა... მაშინ განრისხნა ფრიად მარზაანი იგი მეფისა და შემდგომად მრავალსა გუემისა და საკურველთა სატანჯველთამაა ქეთთა განტუნეს იგი, ნეტარი აბიბოს და მოკლეს და განათრიეს გარეშე ქალაქსა... და ვითარ მყოვარ ისხნეს, დაუტევეს მცველთა მათ და წარვიდეს. გამოვიდეს მამანი იგი, რომელნი მყოფ იყვნეს გარემოს ქალაქებსა მას რევისასა“¹³⁰.

„მარტვილობის“ მოტიანილი ადგილებიდან თითქოს ჩანს. რომ რენა აზა პუნქტის, არამედ მზარის, ქვეყნის აღმნიშვნელი სახელია. ის აღნაშნავს ზენასოფელს (ან მის გარკვეულ ნაწილს). გამოთქმა „გარემოს ქალაქებსა მას რევისასა“ კიდევ უფრო აძლიერებს ამ ექვს. რეხაში (მზარეში) რამდენიმე ქალაქი იგულისხმება. არაა გამორიცხული, რომ მზარე რეხის რომელიმე ცალკეულ პუნქტს (და იქნებ არა ერთს) ერქვა რეხი (რეხა).

რეხა თანამედროვე ქალაქ გორს ეკვრის. იქ ისტორიული ძეგლები თითქმის არ მოიპოვება. ამჟვე დროს გორი წყაროებში XII ს-მდე არ იხსენიება. გორის ციხეზე დადასტურებულია ანტიკური ხანის ფენები. სავარაუდოა, რომ გორის გორა გაცილებით ადრეულ პერიოდებში იქნებოდა დასახლებული. ხომ არაა შესაძლებელი, რომ გორის ძველი სახელი ყოფილიყო რეხი ან რეხის გორი, რომლისგანაც გვიან შემოგვრჩა მხოლოდ გორი, ხოლო სახელი რეხი შერჩა მის მახლობლად მდებარე სოფელს (იქნებ გარეუბანს ან აგარას?).

ვახუშტი გორს თავის „აღწერაში“ საკმაოდ დიდ ადგილს უთმობს, რომლის ნაწილს მოვიტანთ: „ამის (უფლისციხის—ჯ. გ.) დასავლით არს ქალაქი გორი. ამან სახელი მოიგო გორისგან, რომელი აღმოსულ არს მუნ დიდი, ლიანხვის მდინარის კიდესა ზედა.. არამედ არს უწყებული, ვისით აღშენდა პირველ, გარნა ცხოვრებასა წერილ არს: „ერეკლე კეისარმან უწოდა ტონთიო (რომელ არს ოქროს მთა) და ჰყო საფლაველად საგანძურთა“. არს გორასა ზედა ციხე დიდი“¹³¹.

ვახუშტის, როდესაც გორის შესახებ იმოწმებს ადგილს „ცხოვრებიდან“, მხედველობაში უნდა ჰქონდეს ჭუანშერის თხზულების შემდეგი ადგილი: „ხოლო არჩილ დაძვლა საგანძური უფროსი ჯევეს კახეთისასა; ხოლო სამსახურებელნი ოქროსა და ვერცხლისანი ჯევესა უჯარმოსასა, და საგანძური ქართლისა და ჯავახეთისანი დასხნა გორს, რომელი მანვე ერეკლე განაჩინა სამალავად განმთა მათვს, რომელნი თანა ვერ წარჰქონდეს. სახელი გორისა მის არს ტონთიო, რომელ არს თარგმანებით „მთა ოქროსა“¹³².

დ. გვრიტიშვილს მატეანის ამ ადგილიდან შემდეგი დასკვნა გამოაქვს: „ამ ამონაწერიდან ჩანს, რომ ჭუანშერისთვის გორი მე-7 საუკუნეში რეალურად არსებული გეოგრაფიული პუნქტია და, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, ეს პუნ-

129 იქვე, გვ. 255.
 130 ძველი ქართული გეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 244-246.
 131 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 73.
 132 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 232—233.

ქტი გამაგრებულ ციხე-სიმაგრედ ითვლება, სადაც სახელმწიფო ქონებები დაკრულია შეიძლება¹³³.

დ. გვრიტიშვილის, ისევე როგორც ვახუშტის, შეცდომის წყაროა ჯუან-შერთან მოხსენიებული გორი. მაგრამ აქ გორი პუნქტის სახელი კი არაა, არამედ განმსაზღვრელია ადგილისა, რომელსაც ეწოდებოდა ტონთო. ჯავახეთის სოფელი ტონთო მოხსენიებულია „მატიანე ქართლისაში“, სადაც შეტანილია მცხეთის XI ს. საბუთის ექსცეპტები: პატრიარქმა მელქისედეკმა „ჯავახეთს მოიგო სოფელი ტონთო“¹³⁴.

საინტერესოა, რომ ჯუანშერთანაც საუბარია ქართლისა და ჯავახეთის სავანეების დაფლვაზე ტონთოში. თითქოს ექვევარეუა, რომ ორივე შემთხვევაში ლაპარაკია ჯავახეთის ტონთოს შესახებ.

სომეხი ისტორიკოსის მათე ურაპელის აზრით, ქალაქი გორი დააარსა დავით აღმაშენებელმა.¹³⁵ 1946 წ. გორის ციხის ჩრდილო ფერდის ჩამოზვავების დროს აღმოჩნდა კედლები ანტიკური ხანის თანმხლები ფენით.

უმათაღმწერლის ცნობით, XIII ს. ბოლოს, მონღოლთა ბატონობის დროს, გორი გადაიწვა და ციხე დაინგრა. ციხე უნდა გაჩანაგებულიყო თემურ-ლენგის შემოსევების დროსაც. 1474 წ. ვენეციელ მოგზაურს ამბროსიო კონტარინს გორში ხის ციხე დახვედრია; 1599 წ. სიმონ მეფეს გორის ციხე დაუნგრევია. 1633—1634 წწ. გორის ციხეს აშენებს როსტომ მეფე. 1774 წ. ციხე საფუძვლიანად შეაყეთა ერეკლე II-მ. საუკუნეთა მანძილზე გორის ციხე იყო შიდა ქართლზე ბატონობის ერთ-ერთი ძირითადი საყრდენი.

უან შარდენის მიხედვით, მისდროინდელ ქართლში მხოლოდ ოთხი ქალაქი იყო: გორი, სურამი, ალი, თბილისი¹³⁶.

ი. გიულდენშტედტი გორში არ ყოფილა, მაგრამ იგი გორს ახსენებს, როგორც ქართლის მეორე ქალაქს, თბილისის შემდეგ. საინტერესოა მისი ცნობა, რომ ქართლის მთავარეპისკოპოსი იმყოფებოდა გორში¹³⁷. ძნელია თქმა, რამდენად სარწმუნოა ეს ცნობა.

გორი იყო ქართლის მეორე სადროშოს ცენტრი. სადროშოს სარდლები იყვნენ ამილახვრები, რომლებიც სარგებლობდნენ თავიანთი უფლებებით და საამილახვრო ყმა-მამულებს აფართოებდნენ. გვიანი მონაკემების მიხედვით, ამილახვრებს ლიახვის ხეობაში ეკუთვნოდათ სოფლები: ფხვენისი, ძევერა, შერთული, ტბეთი, ტინისხიდი და კარბი.

• • •

ლიახვის ხეობის ბუნებრივი პირობები უალრესად მრავალფეროვანია. ლიახვის აუზი მოიცავს როგორც მთას, ასევე მთისწინეთსა (ზეგანს) და ბარს, ხეობის ზემო წელის მდიდარმა ალპურმა და სუბალპურმა საძოვრებმა შექმნეს პირობები მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ზემო წელზევე მისდევდნენ მემინდვრობას, რომელიც აქ მეორეხარისხოვან როლს ასრულებდა. ხეობის

133 დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, თბ., 1954, გვ. 6.

134 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 290.

135 მათეოს ურაპელი, უმათაღმწერლობა, ვალარშაბატი, 1898, გვ. 356—357.

136 შარდენის მოგზაურობა, გვ. 295.

137 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 207.



მთისწინეთი და განსაკუთრებით ბარის ლამიანი მიწები უაღრესად ხელსაყრელია ინტენსიური მემინდვრობისა და მეხილეობა-მებაღეობის განვითარებისათვის, მაგრამ სასაქონლო ხასიათს XIX ს. შუა წლებამდე მხოლოდ შემინდვრობა ატარებდა. ლიახვის შუა და ქვემო წელის მიწათმოქმედება სარწყავი იყო. ლიახვის დიდი სარწყავი სისტემები ანტიკურ ხანაში უკვე ჩამოყალიბებულია. ისინი ფუნქციონირებენ ფეოდალურ ხანაშიც.

ლიახვის სათავეებშია მნიშვნელოვანი გადასასვლელები, რომლებზეც გადმოდოდა გზები ჩრდილო კავკასიიდან შიდა ქართლში. ლიახვის ხეობაში იკვთებოდა ოთხივე მხრიდან მომავალი გზები. ეკონომიური სიძლიერე და გზაჯვარედინებზე მდებარეობა განსაზღვრავდა ლიახვის ხეობის მნიშვნელობას შიდა ქართლისა და მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიაში.

ლიახვის ხეობაში ადამიანის ცხოვრების ნაკვალევი ქვედა პალეოლითიდან ჩანს. განსაკუთრებით ფართოა ათვისებული ხეობა ადრებრინჯაოსა და გვიანბრინჯაოს ხანაში. ანტიკური ხანა მთელ ხეობაშია წარმოდგენილი. ადრე-ანტიკურ ხანაში დიდ აღმავლობას აღწევს ქალაქი ურბნისი, რომელიც მსოფლიო მნიშვნელობის სავაჭრო-სატრანზიტო გზაზე და სარწყავ მიწებზე მდებარეობდა. ანტიკურ ხანაშივე დაწინაურებული ჩანს გორი, რომლის ძველი სახელწოდება შესაძლოა რეხა (რეხა) იყოს. ადრე შუასაუკუნეებში ლიახვის ქვემო წელზე აღმოცენდა სამი საეპისკოპოსო ცენტრი — ნიქოზი, რუისი და ურბნისი. მათი წარმოშობა პირობადებული იყო მხარის ძლიერი ეკონომიური აღმავლობით, რომელიც სარწყავ მიწათმოქმედებას ემყარებოდა.

VII ს. სომხური გეოგრაფიის მიხედვით, ადრეფეოდალური ხანის დასაწყის პერიოდში ლიახვის ხეობაში ორი ადმინისტრაციული ერთეული ჩანს — აჩაბეთისხევი და საცხუმეთი. პირველის ცენტრი იყო აჩაბეთი, ხოლო მეორისა უნდა ყოფილიყო ბელოთ-საცხენეთის მიდამოები ან ვანათი. თავის მხრივ, ეს ხევეები შეიცავდა უფრო მცირე ხევებს: აჩაბეთისხევი — მალრან-დვალეთს (ცენტრით ედისში), ჯავისხევს; საცხუმეთის ხევი — ქნოლოს (ცენტრით ბეხუ-შე), აწერისხევს, გერისხევს (გვიანდელი ხანის სავახტანგო).

IX-XI სს. ლიახვის ხეობაში წამყვანი ადგილი უჭირავს მის შუა წელს. ეს შეიძლება აიხსნას ამ პერიოდში ინტენსიური სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებით. ლიახვიდან გამომდინარე არხების სათავეები სწორედ ცხინვალ-ურედვი-ნიქოზის მიდამოებშია. ეკონომიურად გაძლიერებული ტბელებისათვის, რომლებიც, ალბათ, ქმნიან ლიახვის ანუ ტბელთა საერისთავოს, ხელმისაწვდომი აღმოჩნდა „უფლება“ ანუ ერისთავობა შიდა ქართლში.

შუაფეოდალურ ხანაში ლიახვის ხეობის პოლიტიკური ცენტრი ინაცვლებს ხეობის ქვემო წელზე, კერძოდ, ნაქარმაგეში (კარალეთი), რომელიც მოხსენიებულია, როგორც „სადგური მეფეთა“. არაა შემთხვევითი, რომ დავით აღმაშენებელი 1103 წ. საეკლესიო კრებას რუის-ურბნისის სანახებში იწვევს. ლიახვის ქვემო და შუა წელი სახასია.

გვიან შუასაუკუნეებშიც ლიახვის ქვემო წელის ზოგი სოფელი სახასია — გორია მეორე სადროშოს ცენტრი; ცხინვალის სამეფო ქალაქია (ცხინვალის დაწინაურებამ გამოიწვია თამარაშენის დაქვეითება); ლიახვის მოზრდილ მონაკვეთს შეადგენს სავახტანგო სოფლები. დიდი ქიშობაა თირის მონასტრის საძვალედ გადაქცევისათვის. აქ ეჯახება თავხელიძე-მაჩაბელთა, მროველ-თაქთაქიძეთა და მეფის ინტერესები.



XV ს. დასაწყისში ლიახვის ზემო წელზე ყალიბდება ცალკე სათავადო სამაჩაბლო. ჩვენ არ ვიზიარებთ მოსაზრებას მაჩაბელთა ანჩაბაძეთაგან მომავლობის შესახებ (ვახუშტი, ს. ჯანაშია). უფრო მართებულად მიგვაჩნია თვალსაზრისი თავხელიძეთაგან მაჩაბლების წარმოშობის შესახებ. სამაჩაბლო, როგორც სათავადო, გაუქმდა 1850 წელს, როდესაც მაჩაბლებსა და ყმა ოსებს შორის გამწვავებული კლასობრივი ბრძოლის გამო სენატის დადგენილებით მაჩაბელთა 2000 კომლი ყმა სახაზინო უწყებას გადაეცა.

XIV ს-დან პატარა ლიახვის ზემო ნაწილი ქსნის ერისთავთა მფლობელობაში ექცევა. გვიან შუასაუკუნეებში ერისთავები ეუფლებიან თითქმის მთელ პატარა ლიახვის ხეობას და ჩამოდიან კარაღეთამდე. ქსნის ერისთავები მთელი XIV ს. მანძილზე იბრძვიან მაღრან-დვალეთის დასაუფლებლად, რასაც აღწევენ XV ს-ში.

ამილახვრები, სარგებლობენ რა მეორე სადროშოს სარდლის უფლებებით, აფართოებენ თავიანთი სათავადოს საზღვრებს ლიახვის მარჯვენა ნაპირის სოფლების ხარჯზე.

Дж. Г. ГВАСАЛИА

ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЛИАХВСКОГО УЩЕЛЬЯ

Резюме

Природные условия Лиахвского ущелья чрезвычайно разнообразны. Бассейн р. Лиахви состоит из гор, предгорья и низменности. Богатые альпийские и субальпийские пастбища создали условия для развития животноводства в верхней части ущелья. Здесь полеводству принадлежало второстепенное значение. Богатые илом почвы в низкой части ущелья определили развитие интенсивного полеводства и виноградарства-садоводства. Но до середины XIX века только полеводство носило товарный характер. Земледелие на среднем и нижнем течении р. Лиахви было орошаемое. Большие оросительные системы Лиахви функционировали уже в античную эпоху.

В верховьях Лиахви расположены перевалы, через которые проходили дороги с Северного Кавказа в Шида Картли. В Лиахвском ущелье перекрещивались дороги со всех концов страны. Экономическая мощь и расположение на главных перекрестных дорогах определили значение Лиахвского ущелья в истории Восточной Грузии.

Следы пребывания человека в Лиахвском ущелье прослеживаются с эпохи нижнего палеолита. Оно особенно широко освоено в эпоху ранней и поздней бронзы. Античная эпоха представлена во всем ущелье. В эту эпоху большого подъема достигает город Урбниси, расположенный на торгово-транзитной дороге мирового назначения и орошаемых землях. Выдвигается и город Гори, название которого в старину должно было быть Рехи (Реха).

В раннее средневековье в низменной части Лиахви возникли три центра церковных епархий — Никози, Руиси и Урбниси. Их возникновение было обусловлено экономическим подъемом края, базировавшимся на оросительном земледелии.

По армянской географии VII века, в раннефеодальный период в Лиахвском ущелье существовали две административные единицы — Ачабетисхеви и Сацхумети. Центром первой был Ачабети, а второй — Сацхенети или Ванати.

В IX—XI вв. в Лиахвском ущелье ведущее место занимает его средняя часть. Экономически сильная феодальная фамилия этого края — Тбели распространила свою власть не только на ущелье Лиахви, но и на Шида Картли.

В среднефеодальную эпоху политический центр Лиахвского ущелья перемещается на нижнюю часть ущелья — в Начармагеву (Каралети). Средняя и нижняя часть ущелья входит в состав царского домена. Гори является центром военно-административной единицы — садрошо.

В начале XV века в верхней части Лиахвского ущелья образуется отдельная сеньория — Самачабло. Она упраздняется в 1850 году, когда по постановлению сената 2000 крепостных домов князей Мачабели переходят в распоряжение казенного ведомства.

Верхняя часть ущелья Малого Лиахви с XIV в. переходит во владение ксанских эриставов. В позднее средневековье они всецело овладевают Малым Лиахви. Ксанские эристави на протяжении XIV в. борются за овладение Магран-Двалети, чего и достигают в XV веке.

სოსლან მარაღვიძლი

ორბოძლელთა ფეოდალური საგვარეულო

XIII—XIV საუკუნეებში შიდა ქართლში, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ძამისა და ხვედურეთის ხეობებში დიდი სამფლობელოების პატრონია ორბოძლელთა ფეოდალური საგვარეულო. ორბოძლელები პირველად იხსენიებიან 1355 წელს, მეფე დავით IX (1348—1360 წწ.) მიერ გაცემულ სიგელში¹. სიგელი გვაუწყებს, რომ მეფე დავით VII-სათვის (ულუ) (1246—1270 წწ.) ორბოძლელთა სახლის წარმომადგენელს მიუგვრია თეთრი ქორი, ხოლო მეფეს ორბოძლელთათვის უბოძებია მამულები ძამისა (იმერხვეში) და ხვედურეთის ხეობებში. ეს მამულები იყო მცხეთის საკათალიკოსოს კუთვნილება. მეფესაც ასეთი პირობა დაუღია ორბოძლელთათვის: თუ ეკლესია მათ გადაუხდოდა 12000 თეთრს, მაშინ ეკლესიის კუთვნილი მამულები ეკლესიასვე დაუბრუნდებოდა, მაგრამ ორბოძლელთათვის ეს ფული არავის მიუცია და ისინიც მკვიდრად დაჰპატრონებიან მცხეთისეულ მამულებს: „ესე ქამთა შლილობისაგან არცა მეფეთა მოველო, არცა ქ კხსა და მცხეთელთა დაეკნა და ორბოძლელს რაჲც მათ გლახთა (ა) ქაით მცხეთისაი ხვედურეთის ხევს და იმერხევს არის გლახები, ზუარი, ქუაბნი, ფარდახტნი (პარტახტნი) და რაიც არის ყუელა მიმძღავრებით დაეჭირა“². როგორც ვხედავთ, ეკლესიისა და ორბოძლელთა სახლის ინტერესები ერთმანეთს დაუპირისპირდა. რასაკვირველია, საკათალიკოსო სამფლობელოების დაკარგვას არ შეურიგდებოდა და შეეცდებოდა დაებრუნებინა იგი. ეს ასეც მომხდარა. ამავე სიგელიდან ვგებულობთ, რომ მეფე დავით IX 1355 წ. მცხეთისეული მამულები მცხეთისათვისავე დაუბრუნებია. ამგვარად, დაახლოებით ერთი საუკუნის ბატონობის შემდეგ ორბოძლელებმა ორივე ხეობაში დაკარგეს მითვისებული სამფლობელოები. მამულების დაკარგვის შემდეგ ხომ არ დატოვეს ორბოძლელებმა აღნიშნული ხეობები და სხვაგან ხომ არ გადასახლდნენ? ვფიქრობთ, არა. ორბოძლელები კიდევ ერთხელ იხსენიებიან 1467 წლით დათარიღებულ კონსტანტინე II (1478—1505 წწ.) მიერ ზაზა ფანასკერტელისადმი გაცემულ წყალობის სიგელში³. „რომე ორბოძლელსა პაპისა თქუენისთვის ელაღატა და მისი მამული ნასისხლად მიეცა“—ასე მიმართავს კონსტანტინე ზაზა ფანასკერტელს. აქედან ირკ-

¹ თ. ქორდანია, ქრონიკები II, 1897, თბ., გვ. 184—185.

² იქვე.

³ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, თბ. გვ. 121—122.

ვევა, რომ ფანასკერტელთა ქართლში მოსვლის დროს ორბოძლეები კვლავ ამ მხარის ფეოდალებად რჩებოდნენ, ხოლო ფანასკერტელთა პირველი მომადგენლები ქართლში გადმოსახლდნენ XIV საუკუნის მეორე ნახევარში ბაგრატ V (1350—1393 წწ.) მეფობის მიწურულს⁴. ცხადია, რომ ორბოძლეებს მცხეთისათვის მამულების დაბრუნების შემდეგ არ დაუტოვებიათ შიდა ქართლი და შეუნარჩუნებიათ სამფლობელოების გარკვეული ნაწილი. ისინი ფანასკერტელს ნასისხლად აძლევნ ხვედურეთის მამულებსა და კეხიჯვარს (ძამის ხეობაში). კეხიჯვარი არ იყო ეკლესიის კუთვნილება. ასე რომ, მცხეთისეული მამულების გარდა ორბოძლეები სხვა ტერიტორიებსაც დაუფლებიან. მათ ახალი სამფლობელოები მიიერთეს როგორც ძამის, ასევე ხვედურეთის ხეობაშიც (ისინი ფანასკერტელს ხვედურეთის მამულებსაც აძლევნ), ხოლო ეკლესიის მამულების დაბრუნების შემდეგ თავიანთი ბატონობა განაგრძეს აღნიშნულ ტერიტორიებზე. თუმცა ეს ბატონობა დიდხანს არ გაგრძელბულა. XIV ს. ბოლოსათვის მათი სამფლობელოების პატრონი გახდნენ ფანასკერტელები. ამის შემდეგ წყაროებში ორბოძლეები აღარ იხსენიებიან. ცხადია, ორბოძლეები შეავიწროვეს ფანასკერტელებმა და აიძულეს ისინი, დაეტოვებინათ ძამისა და ხვედურეთის ხეობები.

წყაროები საშუალებას გვაძლევს მეტ-ნაკლები სიზუსტით დავადგინოთ ორბოძლელთა სამფლობელოების საზღვრები. აღნიშნულ საბუთში, სადაც ლაპარაკია ულუ-დავითის მიერ ორბოძლელთათვის მცხეთის მამულების ბოძებაზე, ხვედურეთის ხეობაში იხსენიება „ქუაბნი“, ეს „ქუაბნი“ უნდა იყოს თრეხვის გამოქვაბულთა კომპლექსები. გამოქვაბულთა სამი კომპლექსი მდებარეობს მდ. ხვედურელას მარცხენა მხარეს, სოფ. თრეხვიდან სამხრეთ-დასავლეთით. ხოლო მეოთხე კომპლექსი სოფ. მეხეთის სიახლოვესაა. „ქუაბნი“ აუცილებლად უნდა ვიგულისხმოთ სახიზარ-სამალავები⁵. თრეხვის გამოქვაბულებიც სწორედ ამ მიზნით გამოუყენებია 1066 წელს რუისის ეპისკოპოსს, ცნობილ ქართველ მემბტიანეს ლეონტი მროველს (ვარდა სოფ. მეხეთის სიახლოვეს მდებარე კომპლექსისა, იგი წინასწარი ვარაუდით თარიღდება VIII—IX სს.)⁶. თუ აღნიშნული გამოქვაბულები ორბოძლელთა კუთვნილება იყო, მათივე იქნებოდა გამოქვაბულთა მიმდებარე სოფლები და ტერიტორიები (თრეხვი, მეხეთი, ტყემალა, ჭანდრები...), მათი საკუთრება უნდა ყოფილიყო სოფ. ხვედურეთიც.

ორბოძლეები ბევრად მეტ ტერიტორიას ფლობდნენ ძამის ხეობაში. ჩვენს ხელთ არსებობს 1392 წლის საბუთი, სადაც ჩამოთვლილია მცხეთის საკათალიკოსოს სამფლობელოები აღნიშნულ ხეობაში. საბუთში მოხსენიებულია: „იმერხევის სოფელი სარკის წმინდა გიორგისა მათითა მამულითა და მარჯანიძეები, სამწვერის ზევით სოფელი სანებელი“⁷. ექვი არ არის, რომ ეს სწორედ

⁴ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127; დ. ბერძენიშვილი, ფანასკერტელთა ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, № 1, 1960, გვ. 104.

⁵ გ. გაფრინდაშვილი, „ჭეაბი“ სიტყვის შინაარსი, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XVII სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 1969, გვ. 7—10.

⁶ გ. გაფრინდაშვილი, ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების შოამბე, № 1, 1961, თბ., გვ. 240, 246.

⁷ თ. ქორდანი, ქრონიკები, II, 1897, თბ., გვ. 196.

ის მამულებია, რომელიც მცხეთას დაუბრუნდა ორბოძლელოვან 1355 წელს. ორბოძლელოთა სამფლობელოს ფარგლებში უნდა ყოფილიყო აგრეთვე სწორედ ის უძველესი ყინცისი, რომელიც მდებარეობს სანებელსა და იმერხევს შუა და რომელიც ჯერ კიდევ XI ს. პირველ ნახევარში შეიძინა საქართველოს კათალიკოსმა მელქისედეკმა⁸.

ძამის ხეობაში ამჟამად არსებობს სოფ. ორბოძლა, აქვეა ორბოძლის მთაც. ტომპონიმი „ორბოძლა“ გვაფიქრებინებს, რომ ეს ტერიტორიები და მათთან ერთად სოფლები: ველისციხე, ბანი, ბატიური უნდა ყოფილიყო ორბოძლელოთა სამფლობელო. ორბოძლელებს ხელში ჩაუგდიათ ძამის ქვედა წელიც. კონსტანტინეს სიგელში მათ სამფლობელოდ იხსენიება კეხიჯვარი, რომელიც ძამის ქვედა წელზე მდებარეობს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ორბოძლელებს მცხეთისეული მამულები გაუფართოვებიათ ზვედურეთის ხეობაშიც. კეხიჯვარი და ზვედურეთის მამულები სწორედ შემდეგში შეძენილი ტერიტორიებია. ორბოძლელოთა სამფლობელოების ფარგლები ძამის ხეობაში არ უნდა გავრცელებულიყო ხეობის ზედა წელში. აქ მდებარეობს ძლიერი ძამის ციხე, რომელიც იმხანად ჯავახიშვილებს ეპყრათ ხელთ და, რასაკვირველია, ციხის მიმდებარე ტერიტორიებს ისინი ორბოძლელებს არ დაუთმობდნენ. მიუხედავად ამისა, ორბოძლელოთა სამფლობელოები ძამის ხეობაში მაინც დიდია. იგი მოიცავს ძამის ქვედა წელსა და ხეობის ერთ-ერთ ძირითად განშტოებას — იმერხევს. თუ ამას დაეუმატებთ ზვედურეთის ხეობასაც, დავასკვნით, რომ ორბოძლეონი საკმაოდ მსხვილი ფეოდალები ყოფილან. იყვნენ თუ არა ისინი „ციხოვანნი“? ვფიქრობთ, იყვნენ. იმერხევში, სოფ. ველისციხესთან, მაღალი, საკმაოდ მიუვალი მთის წვერზე შემორჩენილია ციხის ნაშთები, აქვეა ნასოფლარი და ნაეკლესიარი. ციხე იმდენადაა დანგრეული, რომ მისი დათარიღება შეუძლებელია.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა, თუ როდის აშენდა ველისციხე (სიმაგრე) და რა ფუნქციების შესრულება ეკისრებოდა მას? ველისციხე მიმოიხილა ლ. ჭილაშვილმა. მკვლევარი არ ათარიღებს სიმაგრეს, ხოლო მის ფუნქციად მიიჩნევს ხეობის ყელში გაშლილი ველისა (აქედან სახელი ველისციხე) და ძამისა და იმერხევისწყლის შეერთებაზე მდებარე ზღუდერ-ქალაქის დაცვა-გამაგრებას⁹. ჩვენი აზრით, ზღუდერ-ქალაქის დაცვა ამ მხრიდან ყველაზე ნაკლებად იყო საჭირო. თრიალეთიდან იმერხევზე ზღუდერის მიმართულებით მხოლოდ ვიწრო ბილიკები გადმოდის. აქედან გამომდინარე არა გვგონია, რომ იმერხევში ძლიერი დამცველი ნაგებობის არსებობა იყოს საჭირო. ვფიქრობთ, ველისციხე უნდა იყოს ორბოძლელოთა ფეოდალური სახლის საგვარეულო რეზიდენცია. მით უმეტეს, რომ ციხის სიახლოვეს მდებარეობს სოფ. ორბოძლა. ორბოძლელოთა სამფლობელოს ფარგლებში სხვაგან ციხის არსებობა არსად დასტურდება და ეს გარემოება უნდა უთითებდეს ამ მოსაზრების სასარგებლოდ. ორბოძლელოთა ციხე-სიმაგრის არსებობაზე არაპირდაპირ უთითებს დავით IX სიგელიც. როდესაც ულუ-დავითმა ორბოძლელებს მცხეთის მამულები გარკვეული პირობით უბოძა, მათ ეს მამულები „მიმძღაერებით“ შეინარჩუნეს.

⁸ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 295.

⁹ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, 1968, გვ. 119.

ამისათვის მათ, ალბათ, დასკირდებოდათ ციხე-სიმაგრე, რომლის საშუალებითაც თავიანთ ძალაუფლებას გაავრცელებდნენ აღნიშნულ ტერიტორიაზე, ორბოძლელობის ასეთი სიმაგრე უნდა ყოფილიყო ველისციხე. როდის იქნა აგებული ეს სიმაგრე, ორბოძლელების მიერ, თუ მათ მოსვლამდე? ორბოძლელობის მოსვლამდის აქ სიმაგრე არ იქნებოდა. როგორც აღვნიშნეთ, აქ არ გადის არც სავაჭრო და არც სტრატეგიული მნიშვნელობის გზა, არ არის გზასაყარი ან რაიმე მნიშვნელოვანი პუნქტი. თუ ჩავთვლით, რომ ციხე ორბოძლეობა აგებულია, მაშინ შესაძლებელი ხდება მისი დათარიღებაც. ორბოძლელები ამ ტერიტორიებს დაეპატრონენ ულუ-დავითის მეფობაში (1246—1270 წწ.). რასაკვირველია, ისინი პირველ რიგში იზრუნებდნენ სამფლობელოს გამაგრებაზე და ააგებდნენ აღნიშნულ სიმაგრეს. გამოდის, რომ ორბოძლელებს ციხე აუცილებლად XIII ს. შუა ხანებში. ძამის ხეობაში (იმერხევში) ციხის აგება განპირობებული უნდა ყოფილიყო შემდეგი გარემოებებით: ა) ჯერ ერთი, იმერხევი ორბოძლეობა ძირითადი სამფლობელო იყო, ბ) მეორე მიზეზი იქნებოდა იმერხევის სიახლოვეს, ძამის ზედა წელში, მდებარე ძლიერი ძამის ციხე, რომელიც, ალბათ, გარკვეულ საფრთხეს შეუქმნიდა ორბოძლეობა სამფლობელოებს. ამგვარად, ორბოძლეობმა ველისციხის აგებით გადაჭრეს ორი ამოცანა: 1) ციხის საშუალებით შემოიბრტყიეს და გააფართოვეს მამული, 2) ამავე დროს შექმნეს თავდაცვითი ნაგებობა მეზობელი ფეოდალების თავდასხმის შემთხვევაში. საყურადღებო ფაქტია, რომ ორბოძლეობა სამფლობელოს ფარგლებში მოექცა ორი დიდი მონასტერი: ყინცივისის, აგებული XII—XIII სს. მიჯნაზე, და იმერხევში მდებარე ძამის მონასტერი, ს. შაკალათიას დათარიღებით აგებული VII—VIII საუკუნეებში¹⁰. სრულიად შესაძლებელია, რომ ორბოძლეობის ერთ-ერთი მონასტერი გამოეყენებინათ სავაჭრეულო სამარხად. ჩვენი აზრით, ორბოძლეობა კვალი უნდა ვეძიოთ მეცნიერებისათვის თითქმის უცნობ ძამის მონასტერში, რომელიც ველისციხის სიახლოვეს (3—4 კმ) მდებარეობს.

როგორც აღვნიშნეთ, XIV ს. შემდეგ ორბოძლეობის წყაროები აღარ იხსენიებენ. დ. გვრიტიშვილი შესაძლებლად თვლის, რომ ორბოძლეობა სახლის ჩამომავალნი იყვნენ საზუერელ-ჩიჯავაძეები, რომელნიც XV ს. დასაწყისში ხვედურეთში მამულებს ფლობენ¹¹. დამატებითი ცნობების უქონლობის გამო ძნელია ამ მოსაზრების მთლიანად გაზიარება, ან უარყოფა (თუმცა, ჩვენი აზრით, საზუერელ-ჩიჯავაძეებს საერთო არაფერი უნდა ჰქონოდათ ორბოძლეობასთან), მაგრამ ფაქტია, რომ ორბოძლეობა ცხოვრების ანარეკლი გარდა ძამისა და ხვედურეთის ხეობებისა სხვაგანაც გვხვდება. ვახუშტი პატარა ლიახვის ხეობის აღწერისას იხსენიებს ორბოძლის მთას. იგი მდებარეობს იკორთის მონასტრის ჩრდილოეთით¹². ამ ფაქტისადმი ინტერესს აძლიერებს ისიც, რომ გვხვდება კიდევ ერთი ტობონიმის დამთხვევა. ძამის ხეობაში, იმერხევის სათავეში, ორბოძლის სიახლოვეს მდებარეობს საცხენისის მთა. ასევე საცხენისის სახელს ატარებს პატარა ლიახვის ხეობაში (ვახუშტის მიხედვით) მდებარე რაღაც პუნქტი (მთა ან ციხე — ვახუშტი არ ასახელებს მას)¹³.

¹⁰ ს. შაკალათია, ძამის ხეობა, 1961, თბ., გვ. 30.

¹¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

¹² ვ. ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ს. ყუხჩიშვილის რედაქციით, 1973, თბ., გვ. 361—369.

¹³ ვ. ბაგრატიონი, აღწერა..., გვ. 362, 369.

ამგვარად, ძამის ხეობაში არსებული ორი ტოპონიმი (ორბოძალა, საცხენისი), დაკავშირებული ორბოძლელთა ფეოდალურ საგვარეულოსთან, შეიძლება ზემო ქართლში, პატარა ლიახვის ხეობაში. ხომ არ მიგვანიშნებს ეს ვარაუზი იმაზე, რომ ორბოძლელებმა, როდესაც დატოვეს მტკვრის მარჯვენა სანაპირო, საცხოვრებლად მიმართეს პატარა ლიახვის ხეობას. ყოველ შემთხვევაში აშკარაა, რომ ორბოძლელებმა დაკარგეს თავისი ძველი, მაღალი მდგომარეობა და გაძევებული იყვნენ ზემოაღნიშნული რეგიონიდან. სწორედ ამით უნდა აიხსნას XIV ს. შემდეგ წყაროებში ორბოძლელთა მოუხსენიებლობა.

С. Г. МАРГИШВИЛИ

ФЕОДАЛЬНЫЙ РОД ОРБОДЗЛЕЛИ

Резюме

В середине XIII в. в Дзамском и Хведуретском ущельях (Внутренней Картли) обосновывается феодальный род Орбодзлели. Постепенно она превратила в свои владения мцхетские поместья — селения Имерхеви, Саркис Цминда Гиორги, Хведурети и др.

Кроме того присоединила к себе и другие территории, например, Кехиджвари. Резиденция Орбодзлели находилась в крепости около села Велисцихе в ущелье р. Дзама. В конце XIV века Орбодзлели были изгнаны с этих мест феодалами Панаскертели.



თხევამი ამ ძეგლთა წინაფეოდალური ხანისათვის მიკუთვნება საფუძვლად ჩვენ ვგულისხმობთ იმ გორა-ნამოსახლარებს, რომლებიც თავიანთ ღრობით ტიპიური გორებია, მაგრამ მათ ტერიტორიაზე ზედაპირულ მასალას ვერ მივაკვლიეთ. სამაგალითოდ მოვიტანთ წადვერში, უზნარიანის ციხესთან, გუჯარეთის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, მდებარე გორას.

საყურადღებო ძეგლი იქნა აღმოჩენილი ქვაბიანის ხევის ბოლოში. ხევის ორივე მხარეს გამოვლინდა სწორკუთხა ფორმის ნაგებობათა ნაშთები. ერთ-ერთი მათგანის კედლები საკმაოდ კარგად არის შენახული. კედლები მშრალი წყობით არის ნაშენი. საშენ მასალად გამოუყენებიათ დიდი ზომის დამუშავებული ლოდები. ნაგებობის ფართობი 6,7 მეტრია. კედლების სისქე 1 მ. ნასახლარზე ქრისტიანული ეპოქის საკულტო ნაგებობის კვალი არა ჩანს. სამაგიეროდ, აღნიშნული ნაგებობის ქვეშ, შარაგზის ჭრილში, გამოვლენილი იქნა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. თიხის ნაწარმის ნატეხები შავზედაპირიანი და წითელსარჩულიანია, რაც მის არქაულობაზე მეტყველებს.

ამ ადგილს ადგილობრივი მოსახლეობა (ტერიტორიულად სოფ. კიმოთეს უბნის ფარგლებშია მოქცეული) ქვევრების სერს უწოდებს.

ექსპედიციამ საინტერესო ძეგლს მოაკვლია სოფ. ვარდევანთან, იქ, სადაც სასილოსე ორმო აქვს ამოღებული კოლმეურნეობას.

ქარაფის პირს ძეგლი ნასოფლარია. ნაგებობათა ნაშთების კედლები მშრალად არის ნაწყობი. ნასოფლარს მთელ სიგრძეზე გასდევს ანალოგიური წყობით ნაშენი განიერი კედელი, რომელიც ნასოფლარის ადვილად მისადგომ მხარეს ზღუდავს, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს შვეული ქარაფია.

საცხოვრებელი კომპლექსი რამდენიმე სათავსოსაგან შედგება. ერთ-ერთი მათგანის ვადახურვა გუმბათოვანია. ხსენებული საცხოვრებელი კომპლექსი ჭობისხევში (ნადიკრები, გოგიჩაანთ ღელე) არსებული ნაგებობების ანალოგიურია. ასეთივე ნასოფლარი იქნა მიკვლეული მაჭარწყალიდან წადვრისაკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს, ქარაფის პირზე სოფლიდან 300 მ მოშორებით. ნასოფლარს, რომელსაც ადგილობრივი მცხოვრებლები „ფიდარს“ უწოდებენ, შემოზღუდულია განიერი კედლით, რომლის სისქე 2 მ აღწევს. აქაც მშრალ წყობასთან გვაქვს საქმე. გალავნის შიგნით ჩანს ნასახლართა ნაშთები. კედლები ამოყვანილი ყოფილა დიდი ზომის ლოდებით. არც ამ ნასოფლარში ჩანს ეკლესია, რის გამოც ვარაუდით ის შეიძლება წინაფეოდალურ ხანას მიეკუთვნოს. ამავე ტიპის, უსაყდრო, გალავნიანი ნასოფლარი აღმოჩნდა აგრეთვე სოფ. საკოჭავთან.

როგორც უკვე ზევით გვქონდა აღნიშნული, თორში წინაფეოდალური ხანის ძეგლების ერთი ნაწილის გამოვლენა შემთხვევით აღმოჩენებს უკავშირდება. მასალის უმეტესი ნაწილი დაცულია ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

თორის ქვეყანაში პირველი არქეოლოგიური სამუშაოების დაწყება უკავშირდება სოფ. რველში (ბანისხევი) 1911 წ. შემთხვევით აღმოჩენებს, რომელსაც იმავე წელს შედეგად მოჰყვა პროფ. ვ. ა. გოროდცოვის ხელმძღვანელობით არქეოლოგიური გათხრების წარმოება². აქვე 1912 წ. საკონტროლო მცი-

² Известия Археологической комиссии. Прибавление к выпуску 42, Петербург, 1911, с. 107.

რე არქეოლოგიურ სამუშაოებს ატარებს აკად. ე. თაყაიშვილი. იქ აღმოჩენილი ერთ-ერთი სამარხეული კომპლექსის თარიღი მან 3500 წლით განსაზღვრა³, რაც შემდგომმა არქეოლოგიურმა ძიებამ დაადასტურა⁴.

ვ. ა. გოროდცოვის სახელთანაა დაკავშირებული, აგრეთვე, 1911 წ. წალვერში უზნარიანის ციხის ქვეშ მდებარე ტერასაზე არქეოლოგიური გათხრების წარმოებაც. ჩატარებულმა სამუშაოებმა გამოავლინა სპილენძ-ბრინჯაოს სამელითონეო ხელოსნობისა და სამაროვნის ნაშთები⁵.

თორის ქვეყნის წინაფეოდალური ხანის ისტორიის შესწავლისათვის ასევე მნიშვნელოვანია 1941—45 წლებში, ბორჯომ-ახალციხის რკინიგზის მშენებლობის დროს, ნასოფლარ ყვერბილთან შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა. იგი გამოქვეყნებულია პროფ. გ. ნიორაძის მიერ⁶. მასალა ასაკობრივად ფართო დიაპაზონისაა და შეიცავს როგორც შუაბრინჯაოს ხანის, ასევე მომდევნო პერიოდების სამარხეული კომპლექსების ნაშთებს.

გ. ნიორაძის ხსენებულ ნაშრომში გამახვილებულია ყურადღება მიწათმოქმედებაზე, მესაქონლეობაზე, მეთუნეობაზე, მელითონეობაზე, შვის კულტის საკითხებზე და სხვა.

თორის ქვეყნის ძველი მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის წარმოსადგენად (მიწათმოქმედება, მელითონეობა, ტომთა შორის კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობა და სხვა) ასევე საყურადღებო მასალებს შეიცავს ნასოფლარ თელოვანში (გუჯარეთის ხეობა) 1904 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთებისაგან შემდგარი განძი. განძში შემავალი ნაირგვარი თოხები და სეგმენტური იარაღი თვალნათლივ უნდა მიგვიითებდეს მიწის დიფერენცირებული და მუშავების პროცესებზე. ამასთანავე საყურადღებოა კოლხური ცულებისა და მათ ჩამოსასხმელ ყალიბებთან ერთად ცენტრალურ ამიერკავკასიური ცულების თანაარსებობა, რაც უნდა ნიშნავდეს აღმოსავლურ და დასავლურ ქართულ კულტურათა შეხვედრის მომენტს. განძში შემავალი კოლხური ცულების ჩამოსასხმელი ლითონის ყალიბებისა და ბრინჯაოს ზოდების ერთად აღმოჩენა უტყუარად საბუთი უნდა იყოს ხეობაში კოლხური ცულების ინტენსიური წარმოების ერთ-ერთი ცენტრის არსებობისა, რომლის შესაღარებელი მასალა ჩვენ მთელი კოლხური კულტურის გავრცელების სფეროში არსად გვევლება. თელოვნის განძის შესახებ სიტყვას აღარ გავავრძელებთ, რადგან მისი მნიშვნელობის შესახებ მრავალგზისაა ხაზგასმული სამეცნიერო ლიტერატურაში⁷.

³ Археологические раскопки и исследования, Тифлисский листок 23 августа 1912 г. № 192.

⁴ ლ. დ. ა. შ. ი. ძ. ე., ბორჯომის ხეობის არქ. ექსპედიციის 1969 წ. მუშაობის ანგარიში, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1969 წ., თბ., 1971, გვ. 42—44.

⁵ გ. ნიორაძე, არქ. დახვერვები მტკვრის ხეობაში, სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIII—B, 1944, გვ. 174.

⁶ იქვე, გვ. 199—214.

⁷ გ. ნიორაძე, დასახ. ნაშრომი; Б. К у ф т и н, К вопросу о древнейших корнях Грузинской культуры на Кавказе по данным археологии; დ. ქ. ო. რ. ი. ძ. ე., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965.

აღნიშნული მასალის საფუძველზე მკვლევართა ნაწილმა თორის ქვეყანა მოაქცია კოლხური კულტურის გავრცელების სფეროში⁸.

ზეობაში ადამიანის განსახლების უძველეს ნიშნებს ჯერ-ჯერობით აღმოაჩინა ნასოფლარ საკოჭავთან 1971 წ. აღმოჩენილი კულტურული ფენა, რომლის გარკვეული ნაწილი ექვემოტანლად ნეოლითური ეპოქის ბოლო პერიოდს განეკუთვნება⁹.

საკოჭავთან მოპოვებულ კერამიკულ მასალაში აღმოჩნდა ე. წ. „ბზენარევი“ თიხის ჭურჭლის მცირე ნატეხები, რომლის დამზადების ტექნოლოგია (ბზენარევი, ცუდი გამოწვა და სხვა) მის არქაულობაზე მეტყველებს. აქვე ყურადღებას იქცევს ქილის ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლის კეცი არათანაბრადაა გამომწვარი (ზოგს კეცის შიდა ნახევარი მორუხო-მოშავოდ აქვს გამომწვარი, გარეთა კი მოყვითალო-მოვარდისფროდ. ზოგი კი შავადაა გამომწვარი). ყველა შემთხვევაში, მქისე კეცი უხეში, მსხვილმარცვლოვანი და ხელის ნაძერწია. შემკობაში ყურადღებას იქცევს ვერტიკალურად ზედღებული წაგრძელებული, ზოგჯერ შინდის კურკისებური ბურცობები (უმთავრესად პირის ახლოს. ტაბ. VI. 1 და ტაბ. VII, 1, 5, 9, 12).

თიხის ჭურჭლის ზოგიერთ ფრაგმენტზე ყურადღებას იქცევს კორპუსის ზედა ნაწილის და ოდნავ დაღმონეჭილ პირის ბაკოზე პრიმიტიულად შესრულებული ირიბი ნაქდევები (ტაბ. VI, 3). ასევე საყურადღებოა მაღალი ნალისებური რელიეფური ორნამენტირებული ნატეხები. ფრაგმენტების ზედაპირი ხშირად უხეშადაა ნაპრიალები.

წარმოდგენილი კერამიკული მასალა თავისი ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიური მონაცემებით სიახლოვეს იჩენს შულავერ-იმირის გორების ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებისათვის დამახასიათებელ კერამიკულ ნაწარმთან¹⁰.

როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, საკოჭავის კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტებში გამოირჩევა ის ნატეხები, რომელნიც თავიანთი ფაქტურისა და ორნამენტაციის თავისებურებებით ახლო დგანან შულავერის გორის იმ მასალასთან, რაც ჩნდება VI პორიზონტზე და ხასიათდება პირის გასწვრივ ერთ პორიზონტალურ რიგად დაძერწილი კოპებით¹¹. აღნიშნული კერამიკული ნაწარმის გამოყენების ხანად მიღებულია ძ. წ. VI ათასწლეული¹² (ტაბ. VII 2, 5, 9, 12, 13). აქვე გვაქვს ვერტიკალურ კედლებიანი ქილისებური მომცრო სასმისები და მათი ნატეხები (ტაბ. VIII, 2).

საკოჭავის მასალებში გარდა კერამიკული ნაწარმისა საყურადღებოა კაქის ნამგლის ჩასართების მთელი სერია (ტაბ. VIII). მსგავსად შულავერის ნამგლის ჩასართებისა, აქაც თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით გამოიყოფა რამდენადმე

8 ო. ჯაფარიძე, კოლხური ცულო, საქ. საბ. მუზ. მოამბე, ტ. XVI, თბილისი, 1950. ნიორაძე, დასახ. ნაწარმი; ქორიძე, დასახ. ნაწარმი.

9 ო. ლაშვაშიძე, ნ. თუშიშვილი, კ. მელითაური, გ. ხუბუტია, ბორჯომის ხეობის 1971 წ. არქ. ექსპ. მუშაობის ანგ. არქ. კვლევა-ძიება 1971 წ. თბ. 1972, გვ. 20.

10 ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბ., 1971, გვ. 89; თ. კილურაძე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია, თბ., 1976, XXXIV 9, 13, XXXVII 1-6, XXXVIII 1, 4, 6.

11 თ. კილურაძე, დასახ. ნაწარ., გვ. 56.

12 იქვე, გვ. 134.

განსხვავებული ტიპი. ყურადღებას იქცევს სწორი მოყვანილობის ჩასართები, რაც მსგავსია შულავერის I საფეხურის ჩასართებისა¹³.

მათ გვერდით საყურადღებოა მორკალული მცოცავი რეტულში ნაპრალები სამუშაო პირით, სეგმენტური მოყვანილობის ნამგლის კაქის ჩასართების არსებობა, რაც შულავერის გორის III საფეხურის ნამგლის ჩასართების ერთ ჯგუფს ემსგავსება¹⁴ (ტაბ. VII, 2, 3). აქვე მნიშვნელოვანი მასალა გამოვლენილი ოფსიდიანის ლამელებისა და ანატკეც-ანამტკრევეების სახით, რომელიც უდავოდ მიგვითითებს ბაკურიან-ციხისჯვარის და შულავერ-შომუთეფეს რეგიონების კავშირ-ურთიერთობებზე ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში. საკოჭავის მასალებში შულავერ-შომუთეფეს რეგიონისგან განსხვავებით (ტაბ. IX) თვალში საცემია ნუკლეუსების უქონლობა. ასეთი ვითარების მთავარი მიზეზი უნდა იყოს ჩატარებული სამუშაოს სიმცირე და ანდეზიტის კარიერების დამუშავების დიდი მასშტაბები. ამას მოჰყვა მთელი იმ ტერიტორიის განადგურება, რაზედაც განფენილი უნდა ყოფილიყო ადრე სამიწათმოქმედო კულტურისა და მომდევნო ხანების ძეგლები, რომლის ნაშთებიაა წარმოქმნილი 1971 წ. გამოვლენილი კულტურული ფენა. საკოჭავის არქაული იერის მასალებში ინტერესს იწვევს მონაპოვრის ის ჯგუფი, რომელიც უცხოა შულავერ-შომუთეფეს კულტურისათვის და არსებითად იგი მატარებელია დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ხანის ქვის ინდუსტრიის ტრადიციებისა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა მოწითალო კაქისაგან დამზადებული თხელი ისრის პირი და მონაცრისფრო მოშავო კაქისაგან დამზადებული შუბის პირის ნატეხები (ტაბ. IX, 1, 2, 17). შესაძლებელი მასალის თვალსაზრისით საყურადღებოა დაბლაგომში ნაციხვარის ქვედა ფენაში გამოვლენილი ისრის პირი, რომელსაც პროფ. ბ. კუფტინი შუბის პირს უწოდებს¹⁵ და ზოგადად მიაკუთვნებს ნეოლითურს თუ არა, ენეოლითურ ეპოქას¹⁶. საკოჭავის ისრის პირი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სამელე-კლდეში მოპოვებულ ისრის პირთანა¹⁷. რაც შეეხება სამელე კლდის მასალის იარაღს, იგი მიჩნეულია ადრეენეოლითურ ძეგლად¹⁸.

საკოჭავის ოვალური ისრის პირი თავისი ფორმით და დამუშავების ტექნიკით ძირითადად დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ტრადიციების მატარებელი იარაღია და ამდენად მისი აღმოჩენის ფაქტი გარკვეულ მნიშვნე-

¹³ იქვე, გვ. 136—137.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ Куфтин Б. А., Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950, с. 129—130, таб. 41, I.

¹⁶ Куфтин, დასახ. ნაშ., გვ. 129—130.

¹⁷ Л. Глонти, А. Джавахишвили, И. Киквидзе, Д. Тушабрамишвили, Некоторые итоги полевых работ 1964 г. Урбинской и Квирильской археологической экспедиции; საქ. სახ. მუზ. მოამბე, ტ. XXV, 1965, გვ. 11, ტაბ. XVII, 33. ა. ჯავახიშვილი, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ კიათურის რაიონის სოფ. ქვემო ზოდში გამოქვამულ სამელე კლდეში 1966 წელს ჩატარებული ნუშაობის შედეგები, სსმე I, თბ., 1969, გვ. 3, 12, ტაბ. 1.

¹⁸ Д. Тушабрамишвили, Итоги работ палеолитической экспедиции Квирильского устья за 1963—64 гг. Материалы сессии, посвященной итогам археологических исследований 1964 г. в СССР, Тезисы докладов, Баку, л. ნ ბ ი ე რ ი ძ ე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი. თბ., 1972, გვ. 94.



ლობას იძენს აღმოსავლეთ და დასავლეთ ამიერკავკასიურ ნეოლითურ კულტურათა ურთიერთობის საკითხის ცვლევის საქმეში.

საკოჭავის ქვის ნაწარმში ყურადღებას იქცევს ბაზალტის იარაღების წარმოდგენილი (ტაბ. IX, 4; [5], [7], [8], 8, 12, 13, 15). აღნიშნული იარაღები სხვებთან შედარებით გამოირჩევა თავისი ოვალური მომრგვალებული ფორმებით. მათი ზედაპირი ფართო რეტუსითაა დამუშავებული. ხასიათდება მასივურობით და მომეტებული ზომებით. ისინი პირობითად საფხეკ-საჩეხ-საბეველად მივიჩნით. აღნიშნული იარაღის გარეგნული ნიშნები; დამზადების ტექნიკა, ზედაპირის დამუშავება და სხვა, გარკვეულად ემსგავსება დასავლეთ საქართველოში ცნობილ ნეოლითური ხანის ზოგიერთი ჯგუფის იარაღებს. მაგ., ანასეული I დიდი ზომის საფხეკებს¹⁹. საკოჭავის აღნიშნული ჯგუფის იარაღები ფორმითა და დამზადების ტექნიკით მსგავსებას იჩენს, აგრეთვე, ნატუფიურ კულტურაში ცნობილ ნეოლითური იარაღების გარკვეულ ჯგუფთან²⁰. აღნიშნული იარაღის სახითაც გარკვევით მოჩანს განსხვავება საკოჭავისა და შულავერ-იმირის გორებს შორის. აქ თუ იგი სერიის სახით არის წარმოდგენილი, იქ ერთეულების სახით გვხვდება²¹. აღნიშნული იარაღის მხრივაც საკოჭავის მასალები ექვემოტანლად დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური ინდუსტრიის ტრადიციებს უფრო ატარებს ვიდრე სხვას. ამდენად საკოჭავის მასალა კიდევ უფრო დიდ ინტერესს იწვევს. ქვის იარაღებში საკმაო რაოდენობით გვხვდება რიყის მოგრძო ქვები, აქვეა სასრესები, სპირაილებელი ქვები და სხვა (ტაბ. X, 8, 2, 9, 10, 14, 3, 6; 11). საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ საკოჭავის ქვის მასალა ძეგლს არქაულ იერს აძლევს. აღნიშნული იარაღის დამზადება უფრო ნეოლითური ქვის ინდუსტრიის ტრადიციებს ემყარება და, რაც მთავარია, იგი ექვემოტანლად მიგვიბრუნებს დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურის გავლენაზე.

ხეობაში მომდევნო ხანის მოსახლეობის არსებობის შესახებ შედარებით მცირე მასალა მოგვეპოვება. მასალიდან საყურადღებოა თიხის ჭურჭლის რამდენიმე ფრაგმენტი, რომლის ნაწილს ახასიათებს შავპირილა ზედაპირი, ვარდისფერი სარჩული და უხეში კეცი, ზოგიერთ ვარდისფრად გამოშფვარ ნატეხს შემორჩენილი აქვს ნახევრად სფერული ე. წ. ცრუ ყური (ტაბ. VII, 14). ამ პერიოდის ფრაგმენტები ცნობილია საკოჭავიდან და რველის სამაროვანის ქვედა ფენიდან. აღნიშნული მასალა ექვკარეზე მტკვარ-არაქსული კულტურისაა (ტაბ. VII, 14).

მტკვარ-არაქსის პერიოდისა უნდა იყოს საკოჭავის მასალებში შემავალი ვარდისფრად გამოშფვარი თიხის ყალიბის ნატეხი, რომელშიც პირმომრგვალებული ცული ისხმებოდა (ტაბ. VII, 19). იგი მოყვანილობით ახლო დგას ქვაცხელას C 1 ფენაში აღმოჩენილ თიხის ყალიბთან. რომლის ასაკიც ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისისა ან პირველი ნახევრის საუკუნეებითაა განსაზღვრული²².

19 ლ. ნებოერძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23, ტაბ. III, 11—14.
 20 Б. Н. Равдиникас, История первобытного общества. Ленинград, 1947, с. 157, рис. 25.
 21 ა. ჯავახიშვილი, თ. კილურაძე, აღრე სამიწათმოქმედო ნასოფლარები, ქვემო ქართლის არქ. ექსპ. შედეგები (1965—1971), თბლისი, 1975, გვ. 11, 128.
 22 ლ. დლონტი, ა. ჯავახიშვილი, ურბნისი, თბ., გვ. 47, ტ. IV, 209.



საკოჭავის ბრინჯაოს უძველეს ნაკეთობათაგან საყურადღებოა ფეფოლო-
სებური, ყუნწგახვრეტილი უქედო სატევრის პირი (ტაბ. XI, 10). ასევე საინ-
ტერესოა სოფ. ლიკანში შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს სატევარიც²³.
ორივე სატევრის პირის შესატყვისი მასალა ძირითადად ცნობილია საქართვე-
ლოში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურიდან²⁴.

ამ ტიპის სატევრის გეოგრაფიული გავრცელების არეალი ძირითადად ყვი-
რილის შემოაწევის აუზს და შიდა ქართლის ტერიტორიას მოიცავს²⁵. მსგავსი
სატევარი ცნობილია აგრეთვე ახალციხის ამირანის გორიდან.

ზემოთ მოტანილი პარალელური მასალის საფუძველზე გადასასინჯია ლი-
კანის სატევრისათვის ჩვენს მიერ ადრე მიღებული თარიღი (შუა ბრინჯაოს
ხანა). იგიც და საკოჭავის სატევრის პირიც ტიპოლოგიურად უნდა ეკუთვნო-
დეს მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო ეტაპსა და შუა ბრინჯაოს ხანის დასა-
წყის პერიოდს.

ასევე უნდა განისაზღვროს საკოჭავის მასალებში შემავალი სწორკუთხა
განიკვეთიანი სატეხის ასაკიც (ტაბ. XI, 9). მსგავსი იარაღი ძირითადად ჩვენ-
შია ცნობილი (საჩხერე, ზეკარი, თეთრიწყაროს რ-ში გათხრილი ყორღანი)²⁶.
ამ ტიპის იარაღი, როგორც ო. ჯაფარიძე შენიშნავს, სამხრეთიდან ვრცელდება
ჩრდილოეთისაკენ.

საკოჭავთან გამოვლენილი კულტურული ფენა, გარდა ზემოაღნიშნულისა,
შეიცავდა განსხვავებული პერიოდების სხვადასხვა მასალებსაც, რომელშიც
ყურადღებას იქცევს თეთრი ქვისაგან დამზადებული ლახტის თავი (ტაბ. XI,
17). აქვე საყურადღებოა ანთროპომორფული ქანდაკებები (ტაბ. XI, 13, 18),
რომელთაგან ერთ-ერთი თიხისაგანაა დამზადებული და ახსიათებს უაღრესად
არქაული ნიშნები, აქვე საყურადღებოა ქვის კვირისტავი (ტაბ. XI, 15).

საწარმოო იარაღებიდან ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს თიხისა თუ სეგ-
მენტური იარაღის პირის ნატეხი (ტაბ. XI, 6), აღსანიშნავია აგრეთვე ბრინჯა-
ოსა და რკინის ყუნწიანი ისრის პირების არსებობა (ტაბ. XI, 5, 8, 11, 12).
სამკაულებიდან ინტერესს იწვევს ბრინჯაოს თავებგახსნილი რგოლი, სხვა-
დასხვა ტიპის საკინძები და სხ. (ტაბ. XI, 1, 3, 4).

აღნიშნულ მასალებში მნიშვნელოვანია გამოჩენილი თიხისაგან დამზადე-
ბული სტილიზებული ცხვრის თავის ქანდაკებაც, რომელიც ხოვლეგორას V
ფენაში აღმოჩენილი თიხის ცხვრის თავების ანალოგიურია და, ჩვენი ვარაუ-
დით, იმავე პერიოდს უნდა განეკუთვნებოდეს (XII—X სს.)²⁷ (ტაბ. XI, 16).
აღნიშნული ცხვრისთავის ქანდაკება და აქვე დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი
საქონლის ძვლები გვაფარაულებინებს თორში ძველთაგანვე განვითარებული
მესაქონლეობის არსებობას.

23 Т. Н. Чубинашвили, Т. И. Татишвили, О. С. Гамбашидзе, Археологические разведки в южных районах Грузии в 1953—1955 гг., Советская археология, № 4, 1957, с. 123.

24 ო. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ., 1976, გვ. 136.

25 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ.

26 ო. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ.

27 დ. მუსხელიშვილი, ხოვლეს ნამოსახლარის არქ. მასალა, თბ., 1978, გვ. 71.



თორში სტაციონალური გათხრებით და შემთხვევით მოპოვებული მკვლელების სახით შუა ბრინჯაოს ხანის მასალა საკმაო რაოდენობითაა გამოვლენილი (ტაბ. XII, 1—15). ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა რველის სამარხეული კომპლექსები (სამარხები №№ 27, 65; ტაბ. X, 8, 9). მასალის ერთი ნაწილი (მხედველობაში გვაქვს ბრინჯაოს დიდი ზომის დისკოსებური საკიდები) თავისი მხატვრულ-სემანტიკური მონაცემებით უდავოდ სარიტუალო დანიშნულებისა უნდა იყოს. ამ მხრივ ისინი ახლო უნდა იყვნენ დასავლეთ საქართველოს ყოფაში (სვანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი) გადმონაშთების სახით შემორჩენილ ბარბარეს ღვთაებასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ სარიტუალო ნივთთან. ამდენად, იგი მივიჩნით ნაყოფიერების ღვთაებისადმი, მნათობთა-მნათობი ბარბარესადმი მიძღვნილ ემბლემად. ამ მიმართულებით ჩვენს მიერ ჩატარებულმა დაკვირვებამ მხარი აუბა დისკოსებური საკიდების შესახებ მკვლევართა ერთი ნაწილის მოსაზრებას. გ. ნიორაძე ყვერბილში შემთხვევით აღმოჩენილ მსგავს საკიდს მზის კულტს უკავშირებდა და აღიარებდა ხეობაში იმ პერიოდის მზის ღვთაების თავჯანსმცემელი საზოგადოების არსებობას²⁸. მეორე მხრივ, აღნიშნული მასალა არსებითი მნიშვნელობისაა ჩრდილო კავკასიასთან კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობის საკითხების კვლევის სფეროშიც. გარდა ამისა, იგი გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა იმ პერიოდის ხეობის მეურნეობის დონის წარმოსადგენადაც. ვ. მარკოვინი მსგავსი საკიდებისა და სხვა მასალების გათვალისწინებით ჩრდილო კავკასიაში ბრინჯაოს კულტურის განვითარების II ეტაპზე (ძ. წ. 1700—1500 წწ.) ვარაუდობს ასტრალურ-კოსმიურ ღვთაებათა კულტმსახურების მიმდევარი საზოგადოების არსებობას²⁹.

რაც შეეხება დისკოსებური საკიდების შემცველი კომპლექსების ასაკს, იგი მათში შემავალი ბრტყელი ცულის, კასრისებური მძივების და დისკოსებურთავიანი საკინძების თანაარსებობისა და მათი შესატყვისი პარალელური მასალის გათვალისწინებით უნდა განისაზღვროს ძ. წ. XVI—XV საუკუნეების პირველი ნახევრით. გარდა ზემოაღნიშნულისა, ყურადღებას იქცევს შემთხვევით მოპოვებული ისეთი ნაკეთობანი, რომლის ტიპოლოგიური სახესხვაობები საკმაოდაა ცნობილი შუაბრინჯაოს ხანის კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში. ამ მხრივ ინტერესს იწვევს რველის სამაროვანზე შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ფოთლისებური სატევარი (ტაბ. XII, 14), ბრინჯაოს მასრაშეკრული პირვიწრო შუბის პირები (ტაბ. XII, 12, 13, 15), რომლის შესატყვისი მასალა ცნობილია არიჭის, ბრილის და თლის სამაროვნებიდან³⁰.

უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ბრინჯაოს სოკოსებრთავიანი საკინძი (ტაბ. X, 7), რომლის იდენტური მასალა ცნობილია ყიზილვანქის, თლისა და სხვა სამაროვნებიდან³¹. თორის ქვეყანაში ამ პერიოდის მასალები ცნობილია ყვერბი-

²⁸ გ. ნიორაძე, არქ. დაზვერვები მტკვრის ხეობაში, საქ. მეზ. მოამბე, XIII—ბ, 1944, გვ. 214.
²⁹ В. И. Марковин, Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.), М., 1960, с. 146.
³⁰ Хачатриан, Древняя культура Ширака, Ереван, 1975, с. 112, рис. 67, погр. 6. № 44.
³¹ მ. გობეჯიშვილი, არქ. გათხრები საბ. საქართველოში, თბ., 1952, ტაბ. X, XI—XII.



ლიდან, რველიდან და სხვა პუნქტებიდან, ისინი დაცულია ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში (ტაბ. VII 10—15).

შემდეგი ეპოქის ძეგლები ხეობაში განსაკუთრებული სიმრავლით არის წარმოდგენილი. არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვანია და ხასიათდება მრავალსახეობით. ამ ხანის იარაღ-საჭურვლიდან აღსანიშნავია კოლხური და აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ცულები, სატყერგები, შუბისა და ისრის პირები, საკინძები, სამკაულები და სხვა. აქვეა აღსანიშნავი აღმოჩენა ისეთი განძებისა, რომელიც შეიცავს როგორც დასავლურ-ქართული, ასევე აღმოსავლურ-ქართული კულტურის შემცველ ელემენტებს³².

საკოჭავის ნამოსახლართან გამოვლენილ კულტურულ ფენაში გარდა ზემო აღნიშნული კერამიკული ნაწარმისა ყურადღებას იპყრობს ძ. წ. II ათასწლეულის საქართველოს ტერიტორიისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი და მისი ფრაგმენტები. აქ გამოვლენილი სასმისი (ტაბ. XII, 1) მსგავსია კოლხეთის დაბლობის უძველესი ნამოსახლარების ქვედა ფენებში ცნობილი ე. წ. პროტოკოლხური სასმისებისა. აქვეა ფრაგმენტები, რომელიც შემკულია ზენური ხეებითა და კონცენტრული ხაზებით (ტაბ. XIII, 2, 8, 10). მათი შესატყვისი მასალა მრავლად მოიპოვება ძ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების კოლხეთში და შიდა ქართლში. ზოგიერთ ფრაგმენტს ამკობს ე. წ. „პარკეტული“ ორნამენტი (ტაბ. XIV, 1), ამდენად იგი უფრო კოლხეთის დაბლობის უძველესი სამოსახლოების ქვედა ფენებისათვის დამახასიათებელ თიხის ნაწარმს ემსგავსება და სხვ.

ხეობის მასალებში ყურადღებას იქცევს ეგრეთ წოდებული ჰიბრიდული ცულები, რომელთა ტიპოლოგიურ მონაცემებში თვალსაჩინოდ გამოირჩევა კოლხური და აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ცულების დამახასიათებელი ელემენტები. ასეთი ვითარება გვაგარაუდებინებს ხეობაში აღმოსავლურ და დასავლურ ქართულ კულტურათა შერწყმის მომენტებს.

ხეობაში მოპოვებულ კოლხურ ფულეებში მნიშვნელოვანია სოფ. კობის-ხევში შემთხვევით აღმოჩენილი ერთ-ერთი უძველესი სახეობის ცული, რომელიც თავისი ტიპოლოგიური მონაცემებით ახლო დგას ქობულეთ-ბიჭვინთის³³ ერთ-ერთ უძველეს სახეობასთან. აღსანიშნავია აგრეთვე შემთხვევით მოპოვებული სხვადასხვა საკინძების მთელი სერია (დისკოსებურთავიანი, კოპებით შემკული, ზომორფული ქანდაკოვანი საკინძები და სხვ.), რომელიც გარკვეულ კავშირთა თიერთობის ამსახველია კოლხურ-ყოზანურ სამყაროში, შიდა ქართლში, სომხეთში და სხვაგან ცნობილ თანადროულ კულტურებთან ურთიერთობისა.

თორის „ქვეყანაში“ ჩვენ ხელთ არსებული მასალის საფუძველზე ვერ-ვგრობით ადამიანის ცხოვრების უტყუარი ნიშნები ჩანს ნეოლითური ხანის ბოლო პერიოდიდან. აქვე ნიშანდობლივია დასავლურ-ამიერკავკასიური ნეოლითური კულტურის ქვის ინდუსტრიის გავლენა. შეინიშნება აგრეთვე აღმოსავლეთ-ამიერკავკასიური აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ელემენტების უტყუარი არსებობაც.

³² А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 51, рис. 202, 1; ბ. ტეხოვი, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. XIV. სურ. 3, 4.

³³ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი.



მომდევნო, მტკვარ-არაქსის ეპოქის მასალის სიმცირე, ჩვენი აზრით, უნდა და აიხსნას თორის ქვეყანაში სტაციონალური არქეოლოგიური სამუშაოების მცირე მასშტაბებით. ჩვენ ხელთ არსებული მასალა თვალნათლივ მიგვიბრუნებს, რომ თორი შუა და გვიანბრინჯაოს ეპოქაში ინტენსიურად იწყებს დასახლებას. ამ პერიოდის მატერიალური კულტურის ძეგლები ექვემოტანლად მეტყველებენ აღნიშნულ რეგიონში უკვე რთულპროფილიანი მეურნეობის არსებობაზე. ამ პერიოდის მალალ საფუხურზე ჩანს ასული მეურნეობის ისეთი დარგები, როგორცაა მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეღვინეობა, მე-
თუნეობა და სხვ.

მასალების გარკვეული ნაწილი თვალნათლივ მეტყველებს დასავლური ქართული ელემენტის მომქადაგებას, გვიანბრინჯაოს ხანისათვის თორის ქვეყანაში იქმნება ისეთი მნიშვნელოვანი ლოკალური სამელითონეო ხელოსნობის ცენტრი, რომლის ტოლფასი კოლხური კულტურის გავრცელების სფეროში ჯერჯერობით არ ჩანს. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, დაკავშირებულია თორის ქვეყნის მონაპირეობით, სადაც საგანგებოდ ხდებოდა დაწინაურება მეურნეობის სხვადასხვა დარგისა, რომელიც თავისი არსით უპირისპირდებოდა აღმოსავლური ელემენტის გააქტიურებას. ასეთი პროცესები, როგორც ზემოთ დავინახეთ, შეიმჩნევა ჯერ კიდევ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ეპოქიდან. ეს გარემოება თავისთავად დაკავშირებული უნდა იყოს თორის ქვეყნის გეოგრაფიულ მდებარეობასთან.

არსებული მასალა მეტყველებს იმასაც, რომ ყველა ის ტერასა, რომელიც დღესაც ინტენსიურად ათვისებული, დასახლებული უნდა ყოფილიყო ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანიდან.

О. С. ГАМБАШИДЗЕ, Т. И. ТАТИШВИЛИ

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ
ДОФЕОДАЛЬНОГО ТОРИ

(по случайным находкам и результатам разведок)

Резюме

Бесспорные признаки человеческой жизни в Тори прослеживаются с конечного этапа неолитической эпохи; при том, примечательно влияние каменной индустрии западнокавказской неолитической культуры и присутствие элементов восточнокавказской раннеземледельческой культуры.

Недостаточность материалов Куро-араксской эпохи в Тори, объясняется незначительными масштабами археологических работ. В эпоху средней и поздней бронзы этот край интенсивно заселяется. Памятники материальной культуры этого времени безусловно свидетельствуют о существовании в регионе сложно-профильного хозяйства, которое характеризуется с развитым земледелием, скотоводством, гончарным ремеслом и изготовлением металлических предметов.

Определенная часть материала свидетельствует об активизации западно-грузинских элементов. В позднебронзовую эпоху в Тори создается такой мощный центр производства металлических изделий,



04135341
11101333

равный которому в ареале распространения Колхской культуры пока не известен. Это обстоятельство со своей стороны сопоставляется с активностью восточного элемента. Подобные процессы прослеживаются уже в эпоху раннеземледельческой культуры, что по-видимому находилось в связи с географическим расположением Тори.

Добытые в Тори материалы свидетельствуют, что все ныне освоенные террасы были заселены уже с эпохи средней бронзы.



თენგიზ თოფჩია

ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები

ქიზიყი საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს. იგი კახეთის ერთ-ერთი მხარეა და დღეს სიღნაღისა და წითელწყაროს რაიონებად იყოფა. ქიზიყი ისტორიული კახეთის დაახლოებით მეხუთედ ნაწილს მოიცავს¹.

მდებარეობა და ბუნებრივი პირობები, განსაკუთრებით რელიეფი — ჩრდილო ნაწილში განლაგებული უძველესი სოფლებით მჭიდროდ დასახლებული მთავარიანი მხარე, რომელიც სამი მხრიდან შემორტყმულია გაშლილ ველებით — ისტორიულად გარკვეულ როლს თამაშობდა ქიზიყის პოლიტიკურ და ეკონომიურ ცხოვრებაში.

ქიზიყში სამი მიკროქვეყანა გამოიყოფა: წინა მხარი, უკანა მხარი და შირაქის ველი. ეს დაყოფა გაპირობებულია მათი ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობებით.

წინა მხარი მდ. ალაზნის მარჯვენა ნაპირსა და გომბორის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდზე განლაგებული ქვეყანაა, რომელიც მეურნეობის თვალსაზრისით საგრძნობლად გამოირჩევა მთელ ქიზიყში და ამიტომაც ძველთაგანვე ყველაზე მჭიდროდ იყო დასახლებული და ათვისებული.

ისტორიული ფიზიკური გეოგრაფიის თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა, რომ ქიზიყის წინა მხარის ფართო ველის ის ნაწილი, რომელიც მდ. ალაზნის ეკერის და დღეს დიდ სამელორაციო სამუშაოებს საჭიროებს ასათვისებლად (წნორის მესაქონლეობის კომპლექსის მშენებარე ტერიტორია), ბრინჯაოს ეპოქაში ტყით ყოფილა დაფარული და სამეურნეოდ გამოყენებული მიწათმოქმედი ტომების მიერ, რასაც მოწმობს აქ აღმოჩენილი და არქეოლოგიურად შესწავლილი უძველესი სამოსახლო ბორცვები და გორა-სამარხები.

საცვებით შესაძლებელია ასეთივე სურათი განმეორდეს შირაქის ველზე ან იგრის ქვემო წელზე, სადაც თითქმის მსგავსი ვითარებაა. ასეთ ვარაუდს უშვებს კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი კ. ფიცხელაური.

¹ ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები კარგა ხანია მკვლევართა ყურადღებას იქცევს. უკანასკნელ წლებში გამოსული ნაშრომებიდან ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია: დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966; მისივე, კახეთ-ქვერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, თბ., 1967; მისივე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977 და II, თბ., 1980 თ. პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970; ი. შაიშვილაშვილი, ქიზიყი, თბ., 1973.



უკანა მხარი გომბორის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდზე და ივრისზე განუხეა განლაგებული; ხასიათდება ნაყოფიერი, მაგრამ ურწყავი მიწებით.

შირაქის ველი მდ. იორსა და მდ. ალაზანს შორის, მათს ქვემო დინებაში, მოქცეული ფართო ვაკეა, რომელიც მთელი კახეთის მთავარ საზამთრო საძოვრებად გამოიყენებოდა ფეოდალურ ხანაში და ამდენად დიდ როლს თამაშობდა მის მეურნეობაში.

ქიზიყის ისტორიული საზღვრების დადგენამ მრავალი მკვლევარის ყურადღება მიიქცია. ქიზიყი (ქისიყი, ხიზიყი, ქიზიხი, ქისიხი, ხიზიხი, ყისიხი და ა. შ.) ამ ქვეყნის გვიანი სახელია, რომელიც წყაროებში მხოლოდ XV საუკუნეიდან გვხვდება. ადრე მას კამბეჩოვანი ერქვა. ამას ადასტურებს, პირველ რიგში, ვახუშტი ბაგრატიონი: „არამედ საქვაბე-ასანურამდე არს ადგილი ქისიყისა, რომელიც მოხვევია მთასა, ცივის მთიდან გამოსულსა. ამას ეწოდა პირველ კამბეჩოვანი“². ასევე ფიქრობს „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი ვადამწერი (XVII თუ XVIII საუკუნე), რომელიც წიგნის არშიაზე მიაწერს—„კამბეჩიანი ქიზიყია“³.

ამგვარად, გვიანდელი ქიზიყის უძველესი ისტორიული საზღვრების დასადგენად უნდა მივმართოთ ისტორიულ წყაროებს, სადაც კამბეჩოვანი იხსენიება. კამბეჩიანს თუ კამბეჩოვანს სხვადასხვა ფორმით იცნობენ როგორც ქართული, ასევე სომხური, ბერძნული და არაბული წყაროები. სტრაბონთან ეს არის კამბისენე, სადაც ერთმანეთს ემიჯნებიან იბერები, ალბანები და სომხები და რომელიც არის უწყლო და ოღროჩოღრო ქვეყანა მდ. ალაზანთან⁴; VII ს. სომხურ გეოგრაფიაში ეს არის ქამბეჩანი, რომელიც მდებარეობს მდ. მტკვართან⁵; ბალაძორისთან მას ჰქვია კამიბარანი, რომელიც მდებარეობს მტკვრის ჩრდილოეთით, შაქის მეზობლად⁶.

ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში პირველად კანბეჩანი გვხვდება არსენ საფარელთან⁷. ლეონტი მროველთან, ჯუანშერსა და სუმბატ დავითის ძესთან ეს ქვეყანა იხსენიება შემდეგნაირად: კამბეჩიანი, კამბეჩოვანი და კამბეჩანი⁸.

კამბეჩოვანის ლოკალიზაციის საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგა ხანია გადაწყვეტილია. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, „შესაძლებელია ეს ადგილი ეხლანდელი შირაქის მიწებზე იყოს. კამბეჩოვანს დიდი სივრცე ჰქონია“⁹. უფრო კონკრეტულია დ. მუსხელიშვილი: „ძველი კამბეჩანის საზღვრები მეტნაკლებად დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს: იგი მოიცავდა ვრცელ ტერიტორიას ალაზნის ქვემო წელსა და მტკვარს შორის; მასზე გადიოდა იორი“¹⁰. თ. პაპუაშვილის აზრით, „კამბეჩიანი წარმოადგენდა იბერიის, ალბანეთისა და სომხეთის მოსაზღვრე თემებს, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თბ., 1941, გვ. 98.

³ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 45.

⁴ სტრაბონი, XI, 4, 1.

⁵ Армянская география VII века, Спб., 1877, с. 17.

⁶ Баладзори. Книга завоевания стран, Баку, 1927, с. 14.

⁷ არსენი საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა, თბ., 1980, გვ. 92.

⁸ „ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 45, 193, 373.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ერის ისტორია, წ. I, თბ., 1960, გვ. 430.

¹⁰ დ. მუსხელიშვილი, ციხე-სიმაგრე უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 31—32.



მტკვრის ჩრდილოეთით: ყარაიის ველის ქვემოდან მოყოლებული ალაზნის ქვემო დინების აუზებს¹¹.

გასარკვევია, სად გადიოდა კამბეჩან-ჭიზიყის ჩრდილო საზღვარი, ამ ქვეყნის საზღვრებს თითქოს მკაფიოდ იძლევა ვახუშტი: „და უძეს ქისიყს აღმოსავლით ველი შირაქი ალაზნამდე; სამჯრით—უფადარი და წინამინდორი ხორანთა—იორამდე; ჩდილოთ მთა ჰერეთისა, ხოლო მზღვრის აღმოსავლით ალაზანი; დასავლით ლაქბის-ვევი და ხაზი მისი იორამდე გასული; სამჯრით იორი ანუ მტკვარი, ჩრდილოეთ მთა ცივისა კარდანესსა და ქისიყს შორისი, და ხაზი ასანურ-საქვაბეს შორის გასული ალაზნამდე“¹².

აქ მთელი ჭიზიყია გარკვევით მოცემული: შემადგენლობითა და საზღვრებით. მას ეკუთვნის აღმოსავლეთით შირაქის ველი ალაზნამდე, სამხრეთით უფადარი და წინამინდორი (უფადარი დღევანდელი ელდარის ველი უნდა იყოს ივრის ქვემო დინების მარცხენა ნაპირზე, ხოლო წინამინდორი — ივრისა და ალაზნის შეერთების ადგილზე მდებარე ველი, რომლსაც ჭრიდა არხი ეგუჩი), დასავლეთით — რა ეკუთვნის, არაა ნახსენები, ჩრდილოეთით — მთა ჰერეთისა, ე. ი. გომბორის ქედის სამხრეთი ბოლო.

რაც შეეხება საზღვრებს, ვახუშტისათვის აქაც ნათელია, რომ ჭიზიყს საზღვრავს აღმოსავლეთით მდ. ალაზანი, დასავლეთით — ლაქბის ხევი, სამხრეთით — იორი ან მტკვარი(?!), ხოლო ჩრდილოეთით — მთა ცივისა, კარდანესსა და ჭიზიყს შორის. ალაზნის ველზე და ივრის ხეობაში ვახუშტი სწორ ხაზს ავლავს საზღვრად მდ. ლაქბედან მდ. ივრამდე და ასანურ-საქვაბედან მდ. ალაზნამდე.

თუ გვიანდელ ვითარებას გავიხსენებთ, ჭიზიყის საზღვრების მოცემისას ვახუშტი ზოგ უზუსტობას უშვებს. თუ ჭიზიყი მხოლოდ ასანურ-საქვაბეს (საქობოს) შორისამდე აღწევდა, მაშინ მის საზღვრებს გარეთ დარჩება ისეთი სოფლები, როგორცაა თვით საქობო, მაშნაარი, ვაქირი და ანავა; ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით კი, ეს სოფლები აუცილებლად ჭიზიყისაა (მაგ., „... მე ქისიყის ანაგერელი მირვანაშვილმა... შვილმან ჩემმან შანშე... შენ როსტომშვილს ალავერდას შვილსა შენს გიორგის... მოკყიდე ჩემი ყმის შვილი...“ სცსა, ფ. 1448, № 149, 1717 წ.).

ამასვე ადასტურებს გიულდენშტედტი: „მივალწიე ჭიზიყის სოფელს ვაქირს“, „გზა გადიოდა ჭიზიყის სოფლების მაშნაარის, საქობოს, ასანურისა და ჭუგაანის ყანებზე“, „13 მარტს ჩვენ დავტოვეთ ანავა და ამ ვანაპირა სოფლით აგრეთვე ჭიზიყის მხარეც, რადგან სოფელი ბაიდარი, თუმცა ის მდებარეობს ძალიან ახლოს ანავასთან, ეკუთვნის უკვე კახეთის სხვა მხარეს, სადაც ჩვენ ახლა მივდიოდით“¹³.

რაც შეეხება მდ. ლაქბეს ჭიზიყის დასავლეთ საზღვრად ჩვენებას, არც ეს უნდა იყოს ზუსტი, რადგან სოფლები: მელაანი, ძეძვის უბანი და ჩალაუბანი ჭიზიყში მოხვდებიან, სინამდვილეში კი ისინი საანდრონიკოს სოფლებია და მელაანშია ამ სათავადოს ერთ-ერთი რეზიდენცია. ამას გარდა, გიულდენშტედტიც მიუთითებს, რომ „... მხარის (ჭიზიყის, თ. თ) გარეთ, დასავლეთით,

11 თ. პავლე აშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, 1970, თბ., გვ. 33.
12 ვახუშტი, აღწერა... გვ. 98.
13 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. 1, თბ., 1962, გვ. 23, 25, 29.

მდებარე მეფის სოფლები: ჯიმიტი, მელაანი, ცხოველი, ზიარი¹⁴. გიულდენ-შტედტი კი ერეკლე II-ს ახლდა და ამ მხრივ კარგად იქნებოდა ინფორმირებული.

ჭიზიყის საზღვრებს გიულდენშტედტიც განსაზღვრავს: „კახეთის მხარე ჭიზიყი მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეს, არის უკიდურესი აღმოსავლეთი (მხარე) კახეთისა და მთელი საქართველოსი — აღმოსავლეთით ესაზღვრება ლეკეთი, ანუ ლეკების ქვეყანა, ჩრდილოეთით აქვს ქედი (მთიანეთი), სამხრეთით — მტკვარი, დასავლეთით — კახეთის მხარე თვალსაგარეჯო. ის მოიცავს ალაზნის ქვემო დინების ორივე მხარეს და ამასთან მთისწინეთის და გვერდითი ანუ კირიანი მთების ერთ ნაწილს და ზეგანს მათ შორის. მისი სოფლები უმეტესად ამ მთის ქალთებზე მდებარეობენ“¹⁵.

გიულდენშტედტი ერთ დიდ შეცდომას უშვებს, როდესაც მიუთითებს, რომ ჭიზიყს ეკუთვნის ალაზნის მარცხენა სანაპიროც კავკასიონის ქედამდე. როგორც ჩანს, მისი ინფორმატორები ლეკების მხარეში ჭარ-ბელაქანს გულისხმობდნენ და არა კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე დაღესტანს.

XVIII ს. მიწურულში ჭიზიყის სრული აღწერა, ისევე როგორც მთელი ქართლ-კახეთისა, შეადგინა იოანე ბაგრატიონმა: „ჰერეთსა და ხორანთას რაც მიეწერებოდა, ქისიყი და მისი ხეობა, სამეფო, საეკლესიო და სააზნაურო ადგილი და სოფლები, წინა მხარი და უკანა მხარი, არიან ესენი: ასაზნაური, ჭლოგაანი, ტბაანი, პრასაანი, ბელიყურა, ხირსა, ძველი ანაგა, ქუნმათი, ყოღანთო, ნიკორწმინდა, ნიკორციხე, ხონაბუჯი ანუ ჭოეთი (ძველი ნაქლაქევი), ყარაღაჯი (სამეფო სასახლე ზამთრისა), ცლუკაანი, არბოშვი, მირზაანი ანუ მირტიზანი, ჩობანდალი, ყაჯირდალი, ჯალათი, ბეზირგანბულაღი, ყუშები, ხირსიხევი, ნაზარლები, ჩანკაანთ საყდარი, ბურდომთა, სიჩახინი, ბეზაურის ვევი, ყოყუას მარანი, ზილიჩა, ანტაში, მაჩხაანი (2), ბოდბისხევი, ბოდბე-ქედელი წა ნინო (ბოდბლის სასახლე და სადაც არს ეკლესია წა ნინოსი და მუნ ასვენია), ფანინი, მალარო, ნუკრიანი, ჭოტორი, სიდნალი (ქალაქი), ბაიდარაანი, ანაგა, ვაქირი, მაშრაანი, საქობო (2), რიპიკაანთ ყურე, ურდო, ჯიმაანთ ოლე“¹⁶.

ჭიზიყის აღწერამდე იოანე ბაგრატიონი გვაძლევს საანდრონიკოს ადგილთა აღწერას, რომელიც თავდება ასე: „მელაანი, ძეძვისუბანი, ჩალაუბანი“ ხოლო ჭიზიყის აღწერას მოსდევს შემდეგი ტექსტი: „ამავე ჭიზიყს მიებმის სავანაძო და საანდრონიკო სოფლები და ადგილნი, სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საეკლესიო : კარდენახი, ბაქურციხე, კოლაქი, კეჭა, ახტალა, ვეჯინი“ და ა. შ.

როგორც ჩანს, ძირითადი განსხვავება ვახუშტისა და იოანეს აღწერებს შორის ის არის, რომ თუ ვახუშტი მხოლოდ ახსენებს „იორზედ თათრის ობას“, იოანე დაწვრილებით ჩამოთვლის მათ. გარდა ამისა, ვახუშტის შირაქის ველისაკენ არცერთი დასახლება არ ეგულება გარდა ფადარი ობისა მოსაბრუნში, იოანე აქაც უფრო მეტ ცნობებს იძლევა. შესაძლოა გვევარაუდო, რომ XVIII ს. დასაწყისში ჯერ არც არსებობდა თათრების ეს დასახლებები.

14 იქვე, გვ. 259.

15 იქვე, გვ. 254.

16 იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტომონიკა, II, თბ., 1980,

ვახუშტი ქიზიყის სოფლების სიაში გამოყოფს ოთხს (ანაგა, ვაჭირი, მამ-
ნაარი, საქობო) და მათ ახტალის სოფლებს მიათვლის, რადგან ქიზიყის ქრდუ-
ლო საზღვარი შეცდომით ასანურ-საქვებებს შორის ეგულება. ამ შეცდამის შეჩ-
სახებ ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ.

გიულდენშტედტი ქიზიყის სოფლების ჩამოთვლისას ტოვებს ვახუშტის
მიერ მითითებულ ბედიყარს, ხირსას, ქუნბათს, ყოლანთოს, ხორნაბუჯს, ცლუნ-
კანს, აგრეთვე ფანიანს, ე. ი. ქიზიყის სამხრეთი კილის იმ ადგილებს, სადაც
თვით არ ყოფილა. ვახუშტისაგან განსხვავებით, იგი მიუთითებს ნუკრიანზე და
ახლად აგებულ სიონაზე.

იოანე ბაგრატიონი ძირითადად ვახუშტის სიას მიჰყვება, მაგრამ საგრძ-
ნობლად ავსებს მას და თითქმის ორჯერ მეტ ადგილს მიუთითებს. მასთან პირ-
ველად გვხვდება ძველი ანაგა, ნიკორწმინდა, ნიკორციხე, ხირსიხევი, ჩანკა-
ანთ საყდარი, ბურდომთა, ბეზაყრის ხევი, ყოყუას მარანი, ქედელი, რიქიკაანთ
ყურე, ჭიმაანთ ოლე და სხვ., რომელთაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა
ჩვენთვის ივრის ხეობაში და შირაქის ველზე განლაგებული თათრის ობების
სახელწოდებანი. ზოგ მათგანს დღესაც შევხვდებით თანამედროვე რუკებზე,
მაგ.: ჩობან-დალი მთა და საძოვარია მდ. ივრის მარჯვენა მხარეს, ყაჯირის ტბას-
თან; ყაჯირ-დალი ასევე ყაჯირის ტბასთან მდებარე მთაა, მის აღმოსავლეთით;
ყუშები იგივე გუშების თავი უნდა იყოს წითელწყაროს სამხრეთ-აღმოსავლე-
თით; ნაზარლები გუშების თავს სამხრეთით ებმის; ბეზირგანულახი ჯეირნის
ველის სამხრეთ-დასავლეთ კედზეა, ზოლო ზილიჩა ამავე ველის სამხრეთ-აღ-
მოსავლეთ კედზე ამართულ მთებსა ჰქვია; ბურდო მთა მდ. ივრის მარცხენა
ნაპირზეა, ყაჯირის ტბის ვადმოდმა; ურდო ყარაჯალის აღმოსავლეთით მდებარე
ურდო-თაფასთან უნდა ყოფილიყო განლაგებული. ასე რომ, იოანე ბაგრა-
ტიონის „ქართლ-კახეთის აღწერაში“ ქიზიყში მითითებული პუნქტების უმრავ-
ლესობის ლოკალიზაცია ადვილად შესაძლებელია ივრის ქვემო წელზე, მის
ორივე მხარეს და ალაზნის ქვემო წელზე, მის მარჯვენა ნაპირთან, შირაქის
ველზე.

რა თქმა უნდა, როგორც ყველა ცოცხალი „ქვეყანა“ კამბეჩოვან-ქიზიყის
ფარგლები ხან იკვეცებოდა და ხან ვრცელდებოდა. შესაძლოა, ამის ასახვაც
კი იყოს ვახუშტის მიერ მოცემული ქიზიყის ჩრდილო და დასავლეთი საზღვ-
რები, ძველ კამბეჩოვანს კი აშკარად დაუკარგავს ტერიტორია იორსა და
მტკვარს შორის. ჩვ. წ. I ს. სომხეთში ლშქრობიდან დაბრუნებული იბერიის
მეფეები „განსრულ იყვნეს მტკვარსა და მისრულ იყვნეს კამბეჩიანს და დაე-
ბანაკათ იორსა ზედა და განიყოფდეს ტყვესა“¹⁷. ამით ჩანს, რომ კამბეჩოვან-
ში მყოფი იბერიის მეფეები თავს უკვე საკუთარ ქვეყანაში გრძნობენ. ამ ცნო-
ბის ინტერპრეტაციისას მკვლევართა აზრი იყოფა, ერთნი ფიქრობენ, რომ კამ-
ბეჩოვანის მტკვარსა და იორს შორის მოქცეული ნაწილი ჯერ იბერიის არ
ეკუთვნოდა (ნ. ლომოური)¹⁸, მეორენი კი მიიჩნევენ, რომ ეს მხარე კამბეჩა-
ნის ნაწილი იყო ამ დროსაც (დ. მუსხელიშვილი)¹⁹.

17 „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 45.

18 ნ. ლომოური, იბერიის სამეფოს საზღვრების საკითხისათვის ანტიკურ პერიოდში,
„სოხუმის პედ. ინსტ. შრ.“, ტ. VII, თბ., 1954, გვ. 7.

19 დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 31.

კამბეჩოვანი წარმოადგენდა სამი დიდი ამიერკავკასიური ქვეყნის: იბერიის, ალბანიისა და არმენიის მოსაზღვრე მცირე ქვეყანას, ე. ი. ყველა ამ ქვეყანასთან უშუალოდ დაკავშირებულ მხარეს, რომელიც ვადაქიმული იყო მტკვრის ჩრდილოეთით ივრისა და ალაზნის ქვემო დინებაზე. იგი დასახლებული იყო პერული ტომის ხალხით, რომლის უმრავლესობა ალბანეთის დასავლეთ ნაწილში ცხოვრობდა; ამავე დროს, როგორც ჩანს, იგი საკმაოდ კომპაქტურად იყო დასახლებული ქართველებით²⁰.

ჩვ. წ. პირველი საუკუნეებისათვის კამბეჩოვანის ცხოვრების ამსახველი ისტორიული წყაროები არა გვაქვს. ამ ხარვეზებს ავსებს არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც კამბეჩოვანის ერთ-ერთი ცენტრის, ხორნაბუჯის მიდამოებში (ძვ. ანაგა, ყოლოთო) არის აღმოჩენილი. ესაა ქვის აკლამები და ორმოსამარხები, რომლებიც III—IV სს. მიეკუთვნებიან. ისინი სრულ იდენტურობას ამჟღავნებენ იბერიის სხვა ტერიტორიებიდან მომდინარე მასალებთან (მ. სინაურიძე)²¹. მაშასადამე, ამ დროს კამბეჩოვანი კარგა ხანია ქართული კულტურის წრეს განეკუთვნება.

IV საუკუნისათვის კამბეჩოვანის დიდი ნაწილის ქართლისადმი კუთვნილება უკვე არავითარ ეჭვს აღარ იწვევს, რადგან ამ დროს, ქართლის ვაჭრისტიანების ხანაში, დაბა ბოდში კრძალავენ მისიონერ ქალს ნინოს. ბუნებრივია, რომ მისი საფლავი და იქ აგებული ეკლესია იქცევა ერთ-ერთ უდიდეს სარწმუნოებრივ ცენტრად მთელ იბერიაში.

V ს. ვახტანგ გორგასალი საბოლოოდ იმტიციებს ამ ქვეყანას და მის ერთ-ერთ ცენტრში, ხორნაბუჯში, საეპისკოპოსო კათედრას ააჩვენებს, რითაც ამ უძველეს ციხე-ქალაქს მთელი მხარის საეკლესიო ცენტრად აქცევს. ვახტანგის მოღვაწეობის დასასრულს, V ს. ბოლოს, მთელი კამბეჩოვანი შემოუერთდა ქართლს და საუფლისწულო ქვეყნად მიეცა ვახტანგის ვაჟს დაჩის²². ამავე დროს კამბეჩანის აღმოსავლეთ ნაწილში ჯერ კიდევ ისხდნენ არა ქართველი, პერული (ალბანური) მოსახლეობის გარკვეული ჯგუფები. მოსე კალანკატუელის ცნობით, ამ მოსახლეობას ეპისკოპოსნი გამოუგზავნა ალბანეთის მეფემ ვაჩაგან II-მ²³. ეს მოხდა V—VI სს. მიჯნაზე. როგორც ჩანს, აქ ისეთივე მდგომარეობაა, როგორც ქვემო ქართლში, სადაც ცურტაგის საეპისკოპოსოში შერეული ქართულ-სომხური მოსახლეობა იყო.

ამის შემდეგ ქართლში სპარსთა ბატონობა დამყარდა, მაგრამ VI—VII სს. კამბეჩოვანს ქართლის ერისმთავრები განაგებენ. აქ უკვე სრული ძალით გაიშალა ქრისტიანული ეკლესიების მშენებლობა. ამის მოწმობაა წმ. ნინოს ეკლესია დაბა ბოდში და წმ. სტეფანეს ეკლესია ხირსაში (დღ. ტბაანი), რომელთა აგებას გ. ჩუბინაშვილი VI ს. ვანსაზღვრავს²⁴.

კამბეჩანის ტერიტორიაზე ქართლის გზით ქრისტიანობის გავრცელებამ და, მაშასადამე, ქართული ენის გაბატონებამ საგრძნობლად დააჩქარა და, შე-

²⁰ Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 123.

²¹ მ. სინაურიძე, გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის სამარხები ყოლოთოდან, „საქ. მუხ. მოამბე“, ტ. XXVII—B, 1967, თბ., გვ. 125; მ. ს. ი. ვ. ე., აკლამა ხორნაბუჯის მიდამოებიდან, „ძეგლის მეგობარი“, 9, 1967.

²² „ქართლის ცხოვრება“, ტ. 1, გვ. 199.

²³ იბ. თ. 3 ა 3 უ ა შ ვ ი ლ ი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 42.

²⁴ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахети, текст, 1959, с. 64.

იმღება იქვეას, დაასრულა აქ მოსახლე ჰერული (ალბანური) ტომების აღმო-
სავლურ-ქართულ ტომებთან ქართველთა და კახებთან კულტურულ-გენეტიკურ
შერწყმის პროცესი, რომელიც უნდა დაწყებულიყო ძალიან ადრე, ქვემოთ
ანტიკურ ხანაში (ძვ. წ. III საუკუნიდან), როდესაც ყალიბდებოდა ქართლის
(იბერიის) სამეფო. ასე გახდა თანდათან კამბეჩოვანი ქართული ქვეყანა.

VI ს. მეორე ნახევარში ქართლში მოსული პირველი ბაგრატიონები „წარ-
ვიდეს კამბეჩოვანს და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დიაპყრეს კამბეჩანი
და დასხდეს ივინი მუნ ცხოვრებად ხორნაბუჯს“²⁵.

VII—X სს. კამბეჩოვანის ქვეყანა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულად
ჩანს. კახეთ-ჰერეთის გაერთიანებულ სამეფოში ეს ქვეყანა ცალკე საერისთა-
ვოს შეადგენდა: „პირველი (საერისთავო, თ. თ.) ხორნაბუჯს ანუ ხორანთას და
მისცა ქისიცი და გარეთ კახეთი კუხეთის საზღვრამდე ალაზნისა და მტკვარს
შვიგით და ჰერეთის მთისა“²⁶.

XI ს. დასაწყისიდან ეს მხარე გაერთიანებული საქართველოს შემადგენ-
ლობაშია. იგი მონაპირე საერისთავოა, სადაც მახატლის ძენი ერისთავობენ,
მათ ხორნაბუჯის ერისთავებს უწოდებენ, რომელთა შიშით „ყრმა ვერ აუტირ-
დებოდა დედასა განძასა და ბარდავს“. ამგვარად, ხორნაბუჯის (კამბეჩოვანის)
მონაპირე საერისთავო XI—XII სს. ცალკე პოლიტიკურ ერთეულად წარმო-
ვედგება. „ჰერეთის ერისთავები არ ფლობენ კამბეჩოვანს. კამბეჩოვანის შე-
სატყვისი გვიან ხანაში ქიზიყია“²⁷.

XIII ს. 40-იან წლებში საქართველო მონღოლთა ბატონობის ქვეშ მოექ-
ცა, რომელთაც იგი 8 დუმნად დაყვეს. პირველი დუმნის მთავრად დაინიშნა
ეგარსლან ბაქურციხელი, რომელსაც „ხელთ უდევს სპა ჰერეთისა და კახეთისა
და კამბეჩანისა, ტფილისიდან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახისა“²⁸, ე. ი.
ფაქტიურად მთელი ქვეყანა თბილისიდან აღმოსავლეთით. კამბეჩოვანი აქაც
გამორჩეული ქვეყანაა. ხორნაბუჯელები კამბეჩოვანს ფლობდნენ XIII 50-იან
წლებამდე, მაგრამ მალე ამ მხარეში მონღოლთა მძლავრობის გამო ხორნაბუ-
ჯელთა მთელი საგვარეულო ამოწყდა.

1265 წელს საქართველოში ბერქა ყაენის დიდი არმია შემოიჭრა და
მტკვრის მარცხენა ნაპირი და იორ-ალაზნის ქვემო წელი (იგივე კამბეჩოვანი,
იგივე ხორნაბუჯის საერისთავო, იგივე ქიზიყი) ისე ააოხრა, რომ იმ დროიდან
მოყოლებული მრავალი ხნის განმავლობაში ამ ქვეყნის სამხრეთ ნაწილში მო-
სახლეობა ვეღარ მოშენდა. ამას ხაზგასმით აღნიშნავენ ქართული წყაროები
და მათ შორის ვახუშტიც.

XV ს. II ნახევარში კახეთის დამოუკიდებელ სამეფოში საერისთავოთა
ნაცვლად უფრო მცირე ერთეულები, სამოურავოები, ჩამოყალიბდა: „მაშინ
მოისპო ერისთავნი ჰერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდითა და მცირეთა
ადგილთა, ვითარცა არიან დღემდე მოურავი ქისიყისა, ელისენისა, წუქეთისა,
დიდოეთისა“²⁹.

²⁵ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 373.

²⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 561.

²⁷ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—
XIII სს., „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, II, თბ., 1967.

²⁸ „ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 207.

²⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 568.

ამავე ხანებიდან კახთა სამეფო სამხედრო თვალსაზრისით სადროშოებად დაიყო (ქართლის სამეფოს ანალოგიურად) და სადროშოს სარდლობა მთავრების ხელში გადავიდა. ამის სადროშოთაგან მეწინავე იყო ბოდბელის სასარდლო, რომლის ბირთვს შეადგენდა ქიზიყი, ხოლო მისი საზღვრები გაცილებით შორს ვრცელდებოდა: ალაზნის ველზე სოფ. კონდოლამდე (თელავის მახლობლად) და ივრის ხეობაში სოფ. მანავამდე (საგარეჯოს მახლობლად).

XVI ს. II ნახევრიდან კახეთის სამეფო ყიზილბაშური ირანის გამუდმებული შეტევების მოგერიებაშია, ხოლო XVII ს. დასაწყისში შაჰ-აბასის ოთხჯგონის ლაშქრობამ კახეთი წელში გატეხა და გააპარტახა (1614—1617 წწ.). ამიერიდან კახეთში ან განჯის ხანები ბატონობდნენ, ან გამაჰმადიანებული ქართველი მეფენი, რომელთაც რეზიდენციად ყარაღაჯი გაიხადეს, ხოლო საზღვრულ სასახლე მალაროში ჰქონდათ.

ყარაღაჯის არჩევა კახეთის ცენტრად მოულოდნელია და მას ახსნა სჭირდება. მანამდე ეს პუნქტი არაფრით გამოირჩეოდა, მიუხედავად მისი მოხერხებული მდებარეობისა. ყარაღაჯი იქვეა ხორნაბუჯთან, სულ 4—5 კმ-ზე ჩრდ-აღმ. ალაზნის ველზე. მაჰმადიანის მმართველები, რომელთა მთავარი საყრდენი ძალა მოყვანილი ჯარი იყო, ბუნებრივია, ისეთ ადგილს აირჩევდნენ, სადაც დიდი რაზმების დაბანაკება იყო შესაძლებელი და ცხენ-აქლემთა საძოვრებიც ახლოს იქნებოდა. ამავე დროს, ყარაღაჯიდან მოხერხებული გასასვლელია ალაზნის ველის საღრმეშიც და ივრის ხეობისკენაც. თანაც, ყარაღაჯში მდგარი გარნიზონის მომარაგება და შევსება პრობლემად არ უნდა ქცეულიყო, რადგან აქედან უკვე გაშლილი ველები იწყება, რომელთა ჩაქცევა ან გადაქრა ადგილობრივ ძალებს არ შეეძლოთ. ასე რომ, ყარაღაჯი ტიპური მაჰმადიანური ცენტრი ვახდა საქართველოს აღმოსავლეთ პერიფერიაზე. ზაფხულში აქ გაუძლისი სიცხეა, მაგრამ საზღვრულ რეზიდენციად საქაოდ მალა მდებარე მალაროს მიდამოები გამოიყენებოდა, რომელიც სიღნაღსაც კი ზედ დაჰყურებს.

უფრო გვიან, როდესაც ქიზიყის პუნქტებიდან ერეკლე მეორემ სიღნაღს მისცა უპირატესობა და მისი ინტენსიური შენება-გამაგრება დაიწყო, რათა აქედან შეზრდილობა ლეივანობას და შიშვანობის დროს თითქმის მთელი ქიზიყის მოსახლეობა სიღნაღის დიდ ვალავანს შეეფარებინა, საზღვრულ საჯდომად იგი ისევ მალაროს იყენებდა.

თავის ცნობილ აღწერაში ვახუშტი კახეთის მითხვევაში ავბობს: „შუალეთის ბოლომდე მდებარებს ჩრდილოდამ სამკრით, მერმე წარმოვალს და მივალს მალარო-ხორნაბუჯამდე, აღმოსავლეთ-სამხრეთს შუა მდებარებს და უძეს აღმოსავლით შიგინთ-კახეთი, სამხრით ქისიყი, დასავლით გარეთკახეთი და ერწო-თიანეთი“. ეს განსაზღვრა მთლად ზუსტი არ არის, რადგან ქიზიყის საკმაოდ დიდი ნაწილი კახეთის ანუ გომბორის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდობებს ეკვრის სოფელ ანაგიდან დაწყებული ვიდრე ყარაღაჯამდე.

ივ. ჯავახიშვილი კამბეჩანისა და ხორნაბუჯის შესახებ ასე მსჯელობს: „კუხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს ერქვა „კამბეჩანი“, „ქვეყანა კამბეჩანისა“, ანუ „კამბეჩოანი“ სომხური უსახელო გეოგრაფიის თანახმად „კამბეჩანი“ ალბანიის ერთი სანახებთაგანი ყოფილა, მტკვართან მდებარე. თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებიდან ჩანს, რომ კამბეჩანში „შიგნით მინდორნი“ ყოფილა,



ხოლო გარეშემო, ალბათ, მთებში იყო მოზღლდული. ჭუანშერი ამბობს, რომ „ქალაქი კამბეჩანისა... არს ხორნაბუჯი“ და ბაგრატიონიანთა მემკვიდრე „სუმბატის“ ტიც ამას აღაჭურვებს. როდესაც მოგვიტობს, თუ როგორ „დაიპყრეს კამბეჩანი და დასხდეს... მუნ ცხორებდა ხორნაბუჯს“ ბაგრატიონთა წინაპრები. ძველს მწერლობაში რომ სადმე ქ. ხორნაბუჯის მდებარეობა ნიშანდობლივ აღწერილი ყოფილიყო, მაშინ თვით კამბეჩანის საზღვრებიც დაახლოებით გამოირკვეოდა, მაგრამ ასეთი რამ არსად არის. სომხური უსახელო გეოგრაფია ალბანიას მდ. მტკვარსა და კავკასიის მთებს შორის ათავსებს და კამბეჩანისათვის მტკვრის სანახები აქვს მიკუთვნილი, ხოლო ვახუშტი ამტკიცებს: „საქებაზე (საქობო) ასანურამდე არს ადგილი ქისიყისა... ამას ეწოდა პირველი კამბეჩოვანი“; ხორნაბუჯის მდებარეობა კი ასე აღის განსაზღვრული: „ყარაღაჯის სამხრით, დასტყდების პერეთის მთა, ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი“. კამბეჩანში ხორნაბუჯს გარდა სხვა ქალაქებიც ყოფილა; ჭუანშერი მოგვითხრობს, რომ სპარსთა მეფემ „შემუსრნა ქალაქნი კამბეჩანისანი“³⁰.

რა თქმა უნდა, ამ სხვა ქალაქებში პირველ რიგში იგულისხმება ქალაქი ხორანთა ანუ ქართული წყაროების ქალაქი პერეთი „შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზნათასა“ (ლეონტი მროველი).

აქ ყურადღებას იქცევს კამბეჩანის ამ ორი ყველაზე დიდი ცენტრის სახელთა მსგავსება: ხორანთა — ხორნაბუჯი, მით უმეტეს, რომ ზოგჯერ წყაროებში დაცულია ფორმა ხორანბუჯი. ამას ყურადღება მიაქციეს ისტორიკოსებმა და შეეცადნენ მისი ახსნა მოეცათ.

თეიმურაზ ბაგრატიონი ფიქრობდა, რომ ამ ორ სახელში ერთი ქალაქი იგულისხმებაო: „შესაყარსა საშუალ სრუტისა ორთა ამათ მდინარეთასა არს ციხე ხორანთისა, ესე იგი ხორნაბუჯი, რომელიცა უძველესთა დროთა შინა იყო ქალაქი დიდი ციხითა დიდითავე“, ხოლო იქვე სქოლიოში შენიშნავს: „ხორანთა ანუ ხორნაბუჯი“ იყო „ივერიისა სოფელთა, დაბათა და ციხე-ქალაქთა შორის“ ყველაზე ადრინდელი, „ფრიად დიდი და ერ-მრავალი ქალაქი და ციხე“, რომელიც მურვან ყრუმ ააოხრაო³¹.

ახლა, როდესაც ლ. ჭილაშვილმა მიაკვლია ქალაქ ხორანთას ნაკვალევს, სადაც ზედაპირული არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ იგი ძველად „ერთ-ერთი დიდი და მდიდარი ქალაქი უნდა ყოფილიყო“, უკვე გადაჭრით შეიძლება იმის მტკიცება, რომ ხორნაბუჯი და ხორანთა სხვადასხვა პუნქტია, თუმცა ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, ეს ადრეც კარგად უნდა გარკვეულიყო.

თითქმის თეიმურაზისეულ შეცდომას იმეორებს ს. კაკაბაძეც, რომელიც ცდილობს, მეცნიერული საყრდენი გამოუქმნოს ამ ორი პუნქტის იდენტიფიკაციას მათ სახელწოდებაში შემონახული ხორან ფუძის მიხედვით: „ხორანთაში თა არის ადგილის დაბოლოება (მცხეთა, მოგუთა), ხორან (ხორნა) წარ-

³⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია, „ქართული ერის ისტორია“, წ. II, თბ. 1948.

³¹ თეიმურაზ ბაგრატიონი, ისტორია საქართველოსა, 1848, გვ. 14.

მოდგენილია სიტყვაში ხორნაბუჯი, რომელშიაც ბუჯი ბ-ის დარბილებით ფ-ში და ქართულ ნიდაგზე ჯ-ს ძ-ში გადასვლით... უდრის ქართულს ფუძეს და რაკი ხორნაბუჯი ყოფილა კამბეჩოვანის ქალაქი, მდებარე „იორის შესართავსა და მტკვარს შუა, ალაზნის მარჯვენა სანაპიროს“ „მისი ძველი სახელი უნდა ყოფილიყო ხორანთა“³².

ივანე ლოლაშვილი ცდილობს ხორანთას და ხორნაბუჯის ფუძისეულ პირველ ნახევარში ფალაური ხუარან (მზეთა) დაინახოს, ხოლო ხორანთას თა ქართული მთის ნარჩენად მიიჩნიოს და ხორნაბუჯის ბუჯი ფალაური კერპის სახელწოდებად. მისი დასკვნა ასეთია: „ხორნაბუჯში, უნდა ვეძიოთ მზის ტაძარი — წარმართობის დროინდელი საკულტო ცენტრი, რომლის საფუძველზე შემდეგში აღმოცენებულა ფეოდალური ციხე-ქალაქი და ქრისტიანული საეპისკოპოსო კათედრალი“ და კიდევ, „ძველად ხორანთას ტერიტორიაზეც სანამ იქ ქალაქი აშენდებოდა, არსებულა მზის კერპი (თუ ტაძარი), რომელიც ჰერთა წარმართულ სალოცავს წარმოადგენდა, ხოლო ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ მის ნაფუძარზეც აღმოცენებულა ციხე-ქალაქი“³³.

ჩვენი აზრით, ასეთი ვარაუდის დაშვება შესაძლებელია, მაგრამ კიდევ უფრო მეტად სავარაუდოა, ამ ორი მეტად მნიშვნელოვანი პუნქტის სახელში ერთიდაიგივე ფუძის (ხორ) არსებობა აიხსნას ეთნიკურ ნიდაგზე და აქ, ისტორიული კამბეჩოვანის ტერიტორიაზე, ჰერთა ეთნიკური განსახლების არეალში, ქვეყნის ორი მთავარი ცენტრის სახელში, მათი—ჰერების (ხორ-ჰერ) აქ ჯდომა დავადასტუროთ ტოპონიმიკითაც. ამ ვარაუდს უნდა ამაგრებდეს, ჩვენი აზრით, ქართული წყაროების ჩვენება, რომლებიც ხორანთას ჰერეთსაც უწოდებენ.

ლეონტი მროველს ხორანთა მითითებული აქვს „შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზნათასა“, ე. ი. იორ-ალაზნის შეერთების ადგილზე და მიაჩნია ჰერეთის პოლიტიკურ ცენტრად. წერილობით წყაროებში ცნობები ხორანთას შესახებ მცირეა და, სამწუხაროდ, იგი არქეოლოგიურადაც არ არის შესწავლილი. 1965 წ. ლ. ჭილაშვილი დაადგინა მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა და მცირე სადაზვერვო სამუშაოებიც ჩაატარა. ხორანთის ნაქალაქარი ვრცელ ტერიტორიაზეა გადაშლილი იორ-ალაზნის შესაყარზე, მისგან ჩრდილოეთით დაახლოებით 5 კმ-ზე. „ნაქალაქარი განლაგებულია ალაზნის გასწვრივ გამავალი ქედის სამხრეთის კალთებზე და ვრცელდება ვაკემდე, საიდანაც ელდარის ველი იწყება... ზედაპირული არქეოლოგიური მასალით ხორანთა განსაკუთრებით ვრცელი და ხალხმრავალი ქალაქია ადრეფეოდალურ ხანაში“³⁴.

კლიმატური პირობების გამო დღეს იორ-ალაზნის შესაყარის მიდამოები დაუსახლებელია. ლ. ჭილაშვილის აზრით, „ძველად განსაკუთრებული ზრუნვის შედეგად ეს ადგილები საკმაოდ ნაყოფიერი ყოფილა ისე, რომ ქალაქის აშენებაც კი გახდა შესაძლებელი. ადამიანის მიერ ხელოვნურად შექმნილი

32 ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, „საისტორიო შოკაბე“, I, 1924, თბ., გვ. 52.

33 ი. ლოლაშვილი, ქართული წარმართული საკულტო ტაძრები კამბეჩოვანში, „მნათობი“, 9, 1977, გვ. 152.

34 ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 60—62.

ლონისძიებებიდან მთავარი იყო საირიგაციო სისტემა, რომლის ნაწილშიც დღემდე მოღწია. მის გარეშე ცხოვრება აქ შეუძლებელი იქნებოდა. აქ დგება მეტად საინტერესო საკითხი: რას ეყრდნობოდა ნაერთოდ კამბეჩანის და კერძოდ მისი სამხრეთი ნაწილის (შირაქის ველის) ეკონომიური სიძლიერე—მიწათმოქმედებას თუ მესაქონლეობას, რომელი იყო მათ შორის გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონე? ჩვენი აზრით, ბუნებრივი პირობების გამო (ვრცლად გადაშლილი უწყლო და დასერილი ველები) აქ უპირატესი მნიშვნელობისა იყო მესაქონლეობა. ფეოდალური ეპოქის მანძილზე იგი ითვლებოდა მთავარ საზამთრო საძოვრებად თითქმის მთელი აღმოსავლეთი საქართველოსათვის.

ხორანთა ქვეყნის ცენტრი უნდა ყოფილიყო მანამ, სანამ კამბეჩანში სპარბობდა ჰერული მოსახლეობა, ხოლო შემდეგ ამ ქვეყნის თანდათან გაქართვასთან ერთად კამბეჩანის ცენტრმა, ბუნებრივია, ჩრდილოეთით გადაინაცვლა, რადგან სწორედ აქედან მოიწვედა მძლავრად და საფუძვლიანად ქართული ეთნიკური ელემენტი. ხორანთის დაცემა, შესაძლოა, სწორედ ახალი ცენტრის, ხორნაბუჯის, დაწინაურებამ განაპირობა.

ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, ხორნაბუჯი უძველესი დროიდანვე კამბეჩანის მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო. ამასვე ადასტურებს მის მიდამოებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა, რომლის უძველესი ძეგლები ძვ. წ. IV—III სს. ეკუთვნის. როგორც ჩანს, ხორნაბუჯი უკვე ანტიკურ ხანაში წარმოადგენდა საკმაოდ დაწინაურებულ დასახლებას, რაც განპირობებული უნდა ყოფილიყო ორი გარემოებით: სტრატეგიული მდებარეობითა და სამეურნეო პირობებით. იგი კარგად არის დაცული, მოხერხებულ ადგილზე მდებარეობს და გარს აკრავს შშვენიერი სახნავ-საძოვრები. ხორნაბუჯის ციხე გაშენებულია გამბორის (ცივის) ქედის ბოლო კონცხზე, მიუვალ კლდეზე, თითქმის 90 მეტრის სიმაღლეზე. იგი თავზე დასცქერის ქალაქში ალაზნის ველიდან შემოსასვლელ კლდეკარს და კარგად აკონტროლებს მას. თვით ქალაქი გაშენებული უნდა ყოფილიყო ციხის დასავლეთით მოთავსებულ ქვაბულში, რომელიც შემოფარგლულია მაღალი კლდეებით. ხორნაბუჯი ბატონობდა ალაზნის ველიდან, შირაქიდან და ივრის ხეობიდან მომავალ გზებზე. ამიტომაც იყო, რომ V ს. მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასლის დროს, აქ არსდება სავისკოპოსო კათედრა³⁵, რაც იმის მომასწავებელი იყო, რომ მას კამბეჩანის რელიგიური მესვეურობაც დაეკისრა. ამავე დროს ხორნაბუჯი წარმოადგენდა დაჩის, ვახტანგის ძის, საუფლისწულო ქალაქს, კახეთ-ჰერეთის სხვა დიდ პოლიტიკურ და რელიგიურ ცენტრებთან—ჰერეთთან და ნეკრესთან ერთად. საისტორიო წყაროების მიხედვით, VI ს. ხორნაბუჯი კამბეჩანის ერისთავის რეზიდენციაა³⁷. ამავე საუკუნეში ხორნაბუჯის ციხეს სპარსელები დაეპატრონენ, რომელთაც იგი ვაჟმავრებიათ. ირანელთა განდევნის შემდეგ კამბეჩანს და მის ცენტრს ხორნაბუჯს ბაგრატიონები ფლობენ. ამ დროიდან მოყოლებული მთელი აღრეფეოდალური ხანის მანძილზე ხორნაბუჯი მნიშვნელოვან როლს ასრულებს, იგი საერისთავოს ცენტრია, რომელშიც კამბეჩანს გარდა შედის

35 ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 60—62.

36 „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 199.

37 იქვე, გვ. 374.

„გარეთ კახეთი კუხეთის საზღვრამდე ალაზანსა და მტკვარს შიგნით დაქვეყნების მთისა“³⁸.

XI—XII სს. ხორნაბუჯი გაერთიანებული საქართველოს ერთ-ერთი სანაპირო საერისთავოს ცენტრია, სადაც მახატლის ძენი ერისთავობენ და მათ ხორნაბუჯის ერისთავები ეწოდებოდათ. სანაპირო საერისთავოები განსაკუთრებული სიძლიერით გამოირჩეოდნენ, რამაც ხორნაბუჯის მნიშვნელობა კიდევ უფრო აამაღლა. ამიტომაცაა, რომ ხალხი მას თამარის ციხეს უწოდებს.

XIII ს. 60იანი წლებიდან, ბერქა ყანის ლაშქრობების შედეგად, ხორნაბუჯის ციხის ძლიერება ეცემა და საქალაქო ცხოვრებაც კედება. გასულ საისტორიო წყაროებში ქრება ძველი სახელწოდება და მის ნაცვლად ჰოეთი იხმარება³⁹. ამიერიდან ხორნაბუჯში საქალაქო ცხოვრება აღარ განახლებულა, რადგან თითქმის მთელი კამბეჩანი ანუ ხორნაბუჯის საერისთავო მოოხრდა და მეურნეობა მოიშალა. ამ ხნიდან მოყოლებული მტკვრის მარცხენა სანაპირო და იორ-ალაზნის ქვემო წელი მოსახლეობისაგან დაიცალა. თუმცა ხორნაბუჯის ციხეს, როგორც ქვეყნის აღმოსავლეთის ფორპოსტს, თავისი მნიშვნელობა არასოდეს დაუკარგავს. XVI ს. კახთა მეფეებს ციხე განუახლებიათ და ალექსანდრე კახთა მეფის დროს ჰოეთის ციხე კვლავ ციხეობს⁴⁰. უკანასკნელად ხორნაბუჯის ანუ ჰოეთის ციხე აღადგინა და გაამაგრა ერეკლე მეორემ, რათა ლეკიანობის წინააღმდეგ ხანგრძლივ ბრძოლაში გამოეყენებინა.

სახელმწიფოს მიერ აღრიცხვაზე აყვანილი და დაცული მატერიალური კულტურის ძეგლების რიცხვი ქიზიყის ტერიტორიაზე მეტად მცირეა, სულ 15 ერთეულს ითვლის: 1. ბოდბის წმ. ნინო, 2. ხირსის წმ. სტეფანე, 3. ბერების სერი, 4. ქოლაგირი, 5. დავით გარეჯი (მღაროსთან), 6. ფანიანის ამაღლება, 7. თამარის ციხე, 8. წმ. ელია (ძველ ანაგასთან), 9. ბოდბისხევის წმ. გიორგი, 10. ვაჭირის ნათლისმცემელი, 11. ვაჭირის კვირაცხოველი, 12. სიღნაღის ციხე, 13. ოზაანის ამაღლება, 14. ცლუნკაანის სამება და 15. ხორნაბუჯის ციხე⁴¹.

ეს სია არც სრულია და არც ზუსტი. რად ღირს თუნდაც ხორნაბუჯის ციხის ორჯერ ხსენება სხვადასხვა სახელით. სულ გამოტოვებულია მთელი რიგი ეკლესიებისა, რომლებიც აგებულია გვიან შუასაუკუნეებში და ქიზიყის თითქმის ყველა სოფელში დგას, ზოგში კი რამდენიმე ერთად.

კახეთისა და მათ შორის ქიზიყის უმნიშვნელოვანესი მატერიალური კულტურის ძეგლები შესწავლილი აქვს აკად. გ. ჩუბინაშვილს თავის ფუნდამენტურ გამოკვლევაში «Архитектура Кახети».

გ. ჩუბინაშვილის აზრით, კახეთის არქიტექტურული ძეგლები მკვეთრად გამოირჩევიან მთელი ქრისტიანული კავკასიისა და თვით საქართველოს ძეგლებისაგან ისტორიის გრძელ მანძილზე. პირველ რიგში ეს ეხება მათ განლაგებას. კახეთის სოფლები განლაგებული იყო მთის ფერდობებზე, ტყიანი ზოლის პირას, ხოლო სალოცავი წმინდა ადგილები შიგ ტყეში, მთებზე ან ხეობებში. მეორე თავისებურებაა სამშენებლო მასალა — რიყის ქვა. იშვიათი გა-

38 ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გვ. 561.

39 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 97.

40 „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, გვ. 382.

41 საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები აყვანილი სახელმწიფო დაცვაზე, თბ., 1957,



მონაკლისის გარდა, კახეთის არქიტექტურისათვის დამახასიათებელია განსაკუთრებული წყობა რიყის ქვით და არა გათლილი დიდი ლოდებით ქართლში. აქედან გამომდინარეობს მესამე თავისებურება — კახეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები მოკლებულია ორნამენტსა და ფიგურულ რელიეფს, რითაც ასე გამოირჩევა საერთოდ ქართული არქიტექტურა. მეოთხე თავისებურება გამოიხატება აგურის ფართო ხმარებაში. აღრეფეოდალურ ხანაში მას ხმარობენ რიყის ქვასთან მორიგეობით წყობისათვის, ხოლო გვიან შუასაუკუნეებში იგი მნიშვნელოვნად ჭარბობს თვით რიყის ქვასაც კი. მეხუთე თავისებურებაა ეპიგრაფიკულ ძეგლთა იშვიათობა, ანუ ის გარემოება, რომ კახეთის ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს არა აქვთ ან მეტად მცირე რაოდენობითა აქვთ წარწერები, რაც ხშირად გადაწყვეტ როლს თამაშობს ძეგლის დათარიღებაში.

ვრცელ მონოგრაფიაში გ. ჩუბინაშვილი ქიზიყის საკულტო ხუროთმოძღვრების ძეგლებიდან განიხილავს სამ ყველაზე მნიშვნელოვან ძეგლს: ბოდბის „წმ. ნინოს“, ხირსის „წმ. სტეფანეს“ და ოზაანის „ამალღებას“. ბოდბის „წმ. ნინო“ და ხირსის „წმ. სტეფანე“ ერთ-ერთი უძველესი ძეგლებია კახეთისა და საერთოდ საქართველოს ბაზილიკებს შორის და VI ს. თარიღდებიან. ხირსის ბაზილიკა VIII—IX სს. გუმბათიან ტაძრად გადაუკეთებიათ. ასევე გუმბათიანი ეკლესიაა ოზაანის „ამალღება“, რომელიც IX—X სს. ეკუთვნის.

ხირსის წმ. სტეფანეს ეკლესია, გადმოცემის თანახმად, დაუარსებია ცამეტ სირიელ მამათავანს სტეფანე ხირსელს. ეკლესია თავდაპირველად ბაზილიკას წარმოადგენდა, ხოლო ახლა გუმბათიანი ტაძარია, რომელიც მოპირკეთებულია გათლილი ქვებით და დამშვენებულია ორნამენტით, რაც ასე იშვიათია კახეთის ძეგლებს შორის. იგი რამდენჯერმეა გადაკეთებული და შეკეთებული. თავდაპირველი ნაგებობა სამნავიანი ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო რომელიც VI ს. აუგიათ. მისი ნაწილები კარგად შეიმჩნევა დღესაც. ეს იყო მოგრძო ნაგებობა ოთხი წყვილი სვეტით და ხუთი თალით. მისი გვერდითი ნაგებობები მეტად ვიწრო იყო. ეკლესიაში, გადმოცემით, დაკრძალულია სტეფანე ხირსელი. ბაზილიკა ეკუთვნის საქართველოს ბაზილიკების ერთ-ერთ უძველეს ჯგუფს: ბოლნისი, ურბნისი, ხაშმის სამება და სხვ.

ხირსის ბაზილიკა გადაუკეთებიათ VIII—IX სს., შემდეგ იგი შეუკეთებიათ და გაუმშვენიერებიათ ჯერ X—XI სს., შემდეგ კი XVI ს. ხირსის მონასტერი, ბოდბის მონასტრის მსგავსად, შუასაუკუნეების საქართველოს მნიშვნელოვან კულტურულ-საგანმანათლებლო კერას წარმოადგენდა.

კახეთის ბაზილიკების მომდევნო ჯგუფს (კონდოლი, ახმეტა, ვახისუბანი და სხვ.) ეკუთვნის ბოდბის წმ. ნინოს მონასტრის უძველესი ეკლესია. იგი სიღნაღის მასლობლად მდებარე სოფელ ქედელის მიდამოებშია აგებული. XIX ს. ეს ძეგლი ისე მნიშვნელოვნად გადააკეთეს, რომ დღეს სპეციალისტებს უჭირთ მისი პირვანდელი სახით წარმოადგენა. ეკლესია აგებულია წმ. ნინოს საფლავზე. იგი, ქართული წყაროების მიხედვით, აქვე გარდაცვლილა. ვახუშტის ცნობას — „არს ბოდბეს ეკლესია გუმბათიანი, დიდშენი, მშვენიერი. აქ მიიცივალა წმინდა ნინო და დაეფლა აქვე. აღაშენა და შეამკო საფლავი მისი და ეკლესია კე მეფემან ბაქარ“, ერთ-ერთი მისი ნუსხის გადამწერი, კერძოდ დავით ინანაშვილი (S № 4990) 1816 წელს უმატებს: „ამ კეზედ არის დაბა დი-



დი ბოდბე, პირველწოდებული ბოდა. ამ გვეის ჩრდილოთ და ბოდბეს სავლეთ მცირედ დაშორებით არს წმ. გიორგის ეკლესია, უგუმბათო, შეენიერად ნაგები. აქ მიიწვალა წმ. ნინო და დაფლულ არს აქვე. ამავე გვიმოწმებს პლ. იოსელიანი, რომლის თქმით, ეკლესია წმ. გიორგისაა, ხოლო მისი სამხრეთი მინაშენი, სადაც წმ. ნინოა დაკრძალული, წმ. ნინოს სახელობისაა.

ბოდბის ეკლესია სამნავიანია. მისი აფსიდები აღმოსავლეთ ფასადზე ნახევარწრიულ შევრილებს ქმნიან. სამხრეთი ნავის აღმოსავლეთ ნაწილში მიუთითებენ წმ. ნინოს სამარხის ადგილს. ზოგიერთი ცნობით, წმ. ნინოს სამარხი შემდეგში ძირითად ნავში გადაუტანიათ. პირველი დიდი რესტავრაცია ბოდბის ეკლესიას XVII ს. განუტღვია, როდესაც შაჰ-აბასის შემოსევის შედეგად განადგურებული მონასტერი მეფე თეიმურაზს აღუდგენინებია 1631 წელს. „მოვედით კარსა საყდრისა და საღიღებელისა სამარხისა და ტაძრისა თქუენისასა, ვინილეთ რომე მოშლილ იყუნეს და იავარქმნილიყო“⁴².

მეორე საფუძვლიანი გადაკეთება ეკლესიამ XIX ს. 20-იან წლებში განიცადა ეპისკოპოს იოანე ბოდბელის — მაყაშვილის თაოსნობით (ამ სახითა დგას დღეს იგი): „ხატო და ბრწყინვალეზაო ღთისა მამისაო შეწყენით... და წყალობითა ვიწყე ეკლესიისა ამის განახლებად და ორთა კარიბჭეთა და ეკლესიისა ამისა გუმბათისა ახლად აღშენებად ს'დ ეკლესიისა ამის დახატვად კარის ბეჭებითურთ და კანკლისაცა ახლად გაკეთებად და ყოვლითავე ეკლესიისა სამკაულითა შემკობად ჩვენ ყ'დ უსამღვდლოესმა სიღნაღისა და ქიზიყის მიტროპოლიტ და კავალერმა მაყაშვილმა ბოდბელმა იოანემ. ვითხოვ აღმომკითხველთაგან, რათა ჰყოფდეთ ხსენებასა ჩემსა წელსა ჩუკვ“.

ამ დროსაა შელესილი თეთრად და მოხატული მთელი ეკლესია რუსი ოსტატის თუ ოსტატების მიერ.

გ. ჩუბინაშვილის აზრით, ბოდბის ბაზილიკის უძველეს ფენას ეკუთვნის აღმოსავლეთ ფასადზე გარეთ ნახევარწრივ გამოშვერილი სამი აფსიდა (ისევე, როგორც ბოლნისში, გაეზსა და ნინოწმინდაში). ქართული მატრიანების ცნობით, მირიან მეფეს მაშინვე აუგია ტაძარი წმ. ნინოს საფლავზე. VII—IX სს. აქ მდგარა ძველი ეკლესია, რომელიც მიაჩნდათ IV ს. ძეგლად, რადგან იგი ითვლებოდა წმ. ნინოს საფლავზე მდგარად და შესაძლოა, მისმა ფრაგმენტებმა ჩვენამდე დღევანდელი ეკლესიის სამხრეთ ნავის სახით მოაღწია. წმ. ნინოს საფლავზე მდგარი პატარა სამლოცველო თანდათან VII ან VIII—IX სს. ვრცელ ბაზილიკად ქცეულა, ხოლო XVIII და XIX სს. უკვე დღევანდელი სახე მიუღია. გუმბათიან ეკლესიად იგი მხოლოდ XIX ს. უნდა ქცეულიყო.

ვახუშტის ცნობით, ბოდბის მონასტერში „ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ქიზიყისა და ვიდრე კონდოლამდე, აქუს სასპასეტო დროშაცა, და არიან სადროშონი მისნი ქისიყით კონდოლამდე და მანავამდე, და არს ბრძოლასა მეწიხავე. ბოდბელი არს პირველი ეპისკოპოსი კახეთისა...“⁴³.

ბოდბის ეკლესია ამავე დროს ერთგვარ პოლიტიკურ ცენტრსაც წარმოადგენდა, რამდენადაც ამ მონასტრის მიტროპოლიტს კახეთის მეფეების კურთხევის უფლება ჰქონდა. მაგალითად, ბოდბის ეკლესიაში დაიდგეს სამეფო გვირგვინი კახეთის მეფეებმა: ლევან II, ალექსანდრე II, თეიმურაზ I და სხვებმა.

42 ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, IV, თბ., 1913, გვ. 18.
43 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 542.



ალსანიშნავია, რომ ბოდბის მონასტრის კუთვნილ ტერიტორიაზე, იგარის ხეობაში, კლდეში გამოკვეთილია რამდენიმე გამოქვაბულთა კომპლექსი. მელთაგან გამოირჩევა „მალაზანები“ და „ქოლაგირები“. ადგილობრივი მისაქცელობა მათ ბერების გამოქვაბულებს უწოდებს. ისინი XI—XIII სს. თარიღდებიან და რთული აგებულებით ხასიათდებიან. კლდეში გამოკვეთილია მრავალი სენაკი თუ ეკლესია. შემორჩენილია ფრესკებისა და წარწერების მრავალი ფრაგმენტი.

მესამე მეტად მნიშვნელოვანი საკულტო ხუროთმოძღვრების ძეგლი ქიზიყში, ბოდბისა და ხირსის შემდეგ, არის ოზანის „ამალღება“. იგი დგას სოფ. ოზანიდან დაახლოებით 4 კმ-ზე, ტყეში, ალაზნის ველისაკენ მიქცეულ მთის კალთაზე. ვახუშტი მას არ იხსენიებს, მაგრამ მისი „აღწერის“ ერთ-ერთი გადაწერი, იგივე დავით ინანაშვილი (S № 4990, 1816 წ.) ქიზიყის აღწერისას უმატებს, რომ „ხორნაბუჯის ჩრდილოთ, მთაში არს ეკლესია ამალღებისა, კეთილშეენიერ ნაგები, გუმბათიანი, შეუმუსრავი და დახატული“. ესაა ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპის ტაძარი, რომელიც დგას ტყის შუაგულში მოქცეულ პატარა მიწოდორზე. აქ განსაკუთრებით ინტერესს იწვევს ის, რომ ეკლესია ნაგებია მთლიანად აგურით, იატაკსა და სახურავზე გამოყენებულია მოჭიქული კერამიკის ფილები. შემორჩენილია კანკელი, შესრულებული უდიდესი ოსტატობითა და ხელოვნებით. ასევე დიდ ინტერესს იწვევს ფრესკები, რომელთა დიდი ნაწილი გადაჩენილია. აფსიდაში ფრესკაზე შემორჩენილია მათი მხატვრის წარწერა: „ქრისტე ღმერთო, შეუნდვენ მოქალს, ამინ“. ოზანის ამალღების ფრესკები XII—XIII სს. მიწისაა. ეკლესიას ეტყობა XVI ს. ალექსანდრე კახთა მეფის დროინდელი გადაკეთების კვალი.

რ. შერლინგის სიტყვით, ოზანის ამალღებაში მშენებლებმა ჩააქსოვეს ყველაზე საუკეთესო, რაც შესაძლოა მათ განკარგულებაში იყო: მშენიერი, გათვლილი და გაანალიზებული ხუროთმოძღვრება, საუკეთესო ფერწერა, მოჭიქული კერამიკა იატაკზე და სახურავზე, ბრწყინვალე ჩუქურთმიანი კანკელი. როგორც ჩანს, მისი მშენებელი არა მარტო სახსრებს არ იშურებდა, არამედ ფრიად დიდი მხატვრული გემოვნებითაც გამოირჩეოდა. სამწუხაროა, რომ არ შემორჩა ქტიტორთა გამოსახულებანი, რაც მიგვითითებდა ქიზიყის ისტორიაზე, იმ დროზე (XIII ს.), იმ სოფელზე, რომელსაც ეკუთვნოდა ეკლესია. ერთადერთი, რაც არ უდგებოდა ტაძრის დათარიღებას, ეს იყო მისი მეტად დაბალი გუმბათის ყელი. გ. ჩუბინაშვილმა მიაქცია ყურადღება სწორედ ამას, აგრეთვე თაღების ნალისებურობას, სხვა დეტალებსაც და ოზანის ამალღება IX—X სს. დაათარიდა.

ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით მეტად არსებითია, რომ ქიზიყის ყველაზე ძველი და მნიშვნელოვანი ხუროთმოძღვრული ძეგლების ქრონოლოგიის საკითხები კარგადაა გარკვეული. ის მოწმობს, რომ დღევანდელი ქიზიყის მჭიდროდ დასახლებულ არეალზე (ანაგიდან ხორნაბუჯამდე და ნუკრიანიდან წითელწყარომდე), რაც საერთოდ მთელი ქიზიყის ტერიტორიის მცირე ნაწილს შეადგენს, უძველესი ხანიდანვე მჭიდრო და კომპაქტური მოსახლეობა იჯდა. არც ერთი ძველი ძეგლი დღევანდელი სოფლებიდან დიდი მანძილით არაა დაშორებული. ბოდბის წმ. ნინო და ხირსის წმ. სტეფანე ხომ სულაც სოფლის განაპირასაა. როგორც ჩანს, VI ს. აქ საფუძველი ეყრება ფართო სამონასტრო მშენებლობას და მთელი ადრეფეოდალური ხანის

მანძილზე, X ს. ჩათვლით, იგი მეტნაკლები ინტენსიობით მიმდინარეობს. გვიანი შუასაუკუნეების ხანაში ქიზიყში შენდება რიგითი სოფლის ეკლესიები ამას ადასტურებს ჩვენს მიერ სავსე ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის მუშაობისას მოხილული უამრავი, მართალია, ხელოვნების ისტორიის თვალსაზრისით უფრო ნაკლებ მნიშვნელოვანი, მაგრამ ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით საინტერესო ხუროთმოძღვრული ძეგლები ქიზიყიდან.

ქიზიყის წინამხარში, გომბორის ქედის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდზე, თითქმის უწყვეტ ჯაჭვად განლაგებულია სოფლები: ანაგა, ვაჭირი, მაშნარი, საქობო, ასანური, ჯუგაანი და ტიბაანი, რომელთაც დროთა განმავლობაში ოდნავ დაბლა, ალაზნის ველისაკენ, ჩაუნაცვლებიათ. ეს კარგად ჩანს ქედის კალთებზე მითრეული დიდი ნასოფლარებიდან, რომლებშიც ძირითადად გვიანი შუასაუკუნეების ეკლესიებია მიმოფანტული. განსაკუთრებით ეს ითქმის ანაგის ნასოფლარზე, სადაც ყველა ეკლესია გვიანი დროისაა, უფრო ადრეული ცხოვრების კვალი კი არ ჩანს. გადმოცემის თანახმად, სოფელი ამ ადგილზე ძველი ანაგიდან გადმოსახლებულა, რაც დასტურდება იქაური ტოპონიმებითაც: სოფელი ძველი ანაგა და სახნავი ადგილი საანაგო.

ვაჭირი ადრე სიღნაღს უშუალოდ ეკვროდა. სიღნაღის სასაფლაოზე მდგარ ეკლესიას ვაჭირის წმ. გიორგი ეწოდება. ვაჭირის ნასოფლარის ეკლესიებში ყურადღებას იქცევს ორი ძეგლი: ნათლისმცემელი და კვირაცხოველი. გ. ჩუბინაშვილმა ვაჭირის ნათლისმცემელი კახეთის სამეკლესიანი ბაზილიკების საშუალო ჯგუფში მოათავსა და აგების თარიღად VII—VIII სს. იგარაუდა⁴⁴. მის კედლებში ჩატანებულია ადრე შუასაუკუნეების ნაგებობის ნაშთები: წრეში ჩასმული ბოლნური ჯვარი და მოჩუქურთმებული ქვა. ძეგლს ორი მნიშვნელოვანი აღდგენა განუცდია. ამჟამად მდგარი ნაგებობა 1555 წ. კახეთის მეფის ლევან II-ის მიერ ძველი ბაზილიკის გადაკეთების შედეგია.

ძველი ეკლესია უნდა იყოს ვაჭირის კვირაცხოველიც. მცირე ზომის ძეგლი ნაგებია შირიმისა და რიყის ქვის ნარევი წყობით. შეიმჩნევა შეკეთებების კვალი. დასავლეთ სარკმლის თავზე ბოლნური ჯვარია. სამხრეთ ფასადზე, კარის მარჯვნივ, კედლის წყობის ქვედა რიგში, დიდ ქვაზე ამოკარულია 7 სტრიქონიანი ასომთავრულით შესრულებული წარწერა. წარწერა, სამწუხაროდ დაზიანებულია, სტრიქონთა ბოლოები არ იკითხება, ამიტომ ტექსტი გაურკვეველია. იგი ქვის შემწირველს უნდა ეკუთვნოდეს. პალეოგრაფიული იერით წარწერა IX—X სს. ჩანს, მაშასადამე, ეკლესიაც ამ ხანებში აუგათა, რადგან წარწერიანი ქვა წყობის პირველივე რიგშია მოთავსებული.

ქიზიყში მაღალი მდებარეობით განსაკუთრებით გამოირჩევა სოფლების ჯგუფი — განლაგებული გომბორის ქედის ზურგზე: ჭოტორი, ნუკრიანი, მალარო, ზემო ბოდბე. ამათგან ყველაზე მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო მალარო, რომელიც ხშირად იხსენიება საისტორიო წყაროებში, როგორც კახეთის მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია: „დაუტევა იმამ-ყულიხან ყარაღაჯი და ჰყო სასახლე თუხი თელავს და მანავს და იყოფოდა ზამთარს მუნ, ხოლო ზაფხულს მალაროს“⁴⁵. მალაროს მიდამოებში ხშირად ხდებოდა დიდი ბრძოლები, ვინაიდან სამეფო საზაფხულო სამყოფელი მოხერხებული გზებით უკავშირდება როგორც წინამხარს, ასევე უკანამხარს, აქა ერთ-ერთი მთავარი უღელტეხილი გომბო-

⁴⁴ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахети, текст, Тб., 1959, с. 186.

⁴⁵ ვახუშტი, აღწერა... „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ობ., 1973, გვ. 612.

რის ქედზე. ბუნებრივია, რომ აქ იყო სასახლე, რასაც ადასტურებს ვახუშტი: „არს მალაროს სასახლე მეფეთა საზაფხულოდ“⁴⁶. აქვე ყოფილა ციხე⁴⁷. არცაღა თუ კახეთი იყო მათგან (ჭარელთაგან, თ. თ.) მშვიდობით. ამიტომ ციხე მალაროს ქისიყელთა და შევიდნენ მას შინა“⁴⁷. მალაროში არც სასახლე შემორჩა და არც ციხე. ციხე მდგარა ადგილ „ციხითვიანში“, რომელიც დღეს სოფლიდან 0,5 კმ-ზეა ბოდბის მონასტრისაკენ. ამას გარდა სოფლის სამხრეთ განაპირას მდგარა კოშკი ე. წ. „ნაცვლიანთ ციხე“, ისეთი დიდი, რომ დღეს შიგ მარანია მოწყობილი. მალაროს ეკლესიებიდან ყურადღებას იქცევს ერთ-ერთი მათგანის სახელწოდება „ზღუდრის წმ. გიორგი“. თ. შიშველაშვილის აზრით, აქ სავარაუდოა გამაგრებული ზღუდის არსებობა, რომელიც კეტავდა უღელტეხილს⁴⁸. საინტერესოა თვით სოფლის სახელწოდება — მალარო, XV ს. ბარის მოსახლეობის შეთხელების გამო კახეთში მოახალშენებელ მთიდან ჩამოიყვანეს გლეხობა. 1441 წ. საბუთში ალექსანდრე დიდი ამბობს: „ახალი სოფელი ავაშენე, ყუარელნი და მალაროელნი დავასახლე“⁴⁹. მაშასადამე სოფელს სახელწოდება მიუღია ფშავის მალაროკარიდან; ადრე რა ერქვა, არ ჩანს, აშეკად მას ზემო მალარო ჰქვია, რადგან აქედან ივრის ხეობისაკენ ჩასახლებულემა შექმნეს სოფელი ქვემო მალარო.

მალაროსთან ერთად ჰოტორიც იხსენიება საისტორიო წყაროებში: „დღესა მეორესა მივიდა ჰოტორს მყოფს ალექსანდრეს ზედა, მოეგება იგიცა და იქნა ბრძოლა ძლიერი“⁵⁰. ჰოტორზე გადიოდა ჩრდილოეთიდან, ქედ-ქედ, მალაროსაკენ მომავალი გზა. როსტომ და თეიმურაზ მეფეების ბრძოლის აღწერისას, რომელიც მალაროს მიდამოებში მოხდა, არჩილი ამბობს: „მოვიდნენ რაზმ დაწყობილნი ჰოტორის გზითა მალაროს, სრულ ერთს გზაზედა მოაწყვეს, ჯარი სხვას გზაზედ არ აროს“⁵¹. ამ გზის პირასაა აღმართული გვიანი ზანის სათვალთვალო კოშკი, საიდანაც კარგად მოჩანს ალაზნის ველიცა და თითქმის მთელი ქიზიყი.

მალაროს მსგავსად, სოფელ ბოდბის მცხოვრებლებმა, რომელთაც ივრის ხეობისაკენ, უკანამხარში, ჰქონდათ სახნავი მიწები, თანდათან იქით დაიწყეს ჩასახლება და ე. წ. კალოებზე, სადაც მოსავლის აღების დროს თითქმის მთელი სოფელი გადადიოდა დროებით საცხოვრებლად, შექმნეს ახალი სოფელი — ქვემო ბოდბე. ასე რომ, ქვემო მალარო და ქვემო ბოდბე სრულიად ახალი სოფლებია, რაც თავისთავად საინტერესო ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტია. მალარო ზემო მალაროდ იქცა, ბოდბე — ზემო ბოდბედ. თვით სახელწოდება ბოდბის წარმოშობა მდინარეს უნდა უკავშირდებოდეს. ამას გვიდასტურებს მეორე ბატარა მდინარის ლაბებს სახელწოდება, რომელიც ივრის მარცხენა შენაკადია და ქიზიყის დასავლეთ საზღვრად მიაჩნია ვახუშტის. ამ ორი მსგავსი წარმოშობის ტოპონიმის ერთ რეგიონში არსებობა, შესაძლოა, მიგვანიშნებს, რომ აქ საქ-

46 იქვე, გვ. 542.

47 იქვე, გვ. 623.

48 ი. შიშველაშვილი, კამბეჩანი, ბორნაბუჯი, ქიზიყი, „ქველის მეგობარი“, № 7, 1969.

49 ისტორიული საბუთები, III, 1924, გვ. 23—24.

50 ვახუშტი, იქვე, გვ. 412.

51 არჩილი, გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა, გვ. 244.

მე გვაქვს რომელიმე იბერიულ-კავკასიური ენის (უფრო ჰერულ-ალბანური) ტოპონიმის ნაშთთან. ბოდბისხევი, რა თქმა უნდა, უფრო გვიანი უნდა იყოს, ვიდრე ჩოხებიდან ვიცით, რომ დაბას, სადაც IV ს. წმ. ნინოს ეკლესია ააგეს, ბოდა, ბოდბის ხევის — ცენტრი, რომელშიც ადრეულ ხანაში დღევანდელი ქიზიყის გარკვეული ნაწილი შედიოდა. ბოდბეში ძველი ეკლესია არ შემორჩენილა სამების გარდა. ღვთისმშობელი, ყველაწმინდა და წმ. ესტატე მთლიანად დაუნგრევიათ, სამება კი ნაწილობრივ გადაჩენილა. იგი რიყის ქვით ნაგები პატარა ეკლესიაა.

სოფ. ბოდბისხევმა თანდათან ხევის ბოლოში გადაინაცვლა და წნორს მიეკრა. მის ნასოფლარში რამდენიმე გვიანი ხანის ეკლესიაა შემორჩენილი. ხევისა და ნასოფლარს აღმოსავლეთიდან თავზე დაჰყურებს მაღალი გორა, რომელზეც აღმართულია ბოდბისხევის წმ. გიორგის სამნავიანი ბაზილიკა. იგი IX—X სს. ძეგლი უნდა იყოს. დასავლეთ სარკმლის თავზე წარწერაა ასომთავრულით — „წმ, გიორგი“⁵², აღმოსავლეთ სარკმლის თავზე კი ორსტრიქონიანი წარწერა, ისიც ასომთავრულით: „შეიწყალე ჰეროდე... სნი და შვილინი“. ვ. ცისკარიშვილი მას X—XII სს. ათარიღებს⁵³.

ფანიანში ორი ეკლესიაა: ნათლისმცემელი და ყველაწმინდა. ნათლისმცემელს ამდღეობსაც უწოდებენ. იგი შუასაუკუნეების ძეგლია⁵⁴. ყველაწმინდა გვიანი შუასაუკუნეების ეკლესიაა.

ქვემო მაჩხაანი XIX ს. ქიზიყის ერთ-ერთ სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა და დაბად იწოდებოდა. სოფლის გარშემო სახნავი მიწების სიმცირის გამო ქვემო მაჩხაანელებს, ისევე როგორც საერთოდ ქიზიყის სოფლების უმეტესობას, ვენახები ალაზნის ველზე აქვს ძველი ანავისა და ყარაღაჯის მახლობლად. საგულისხმოა, რომ ყარაღაჯის დღევანდელი მოსახლეობა მთლიანად ქვემო მაჩხაანიდან არის ჩასახლებული. ქვემო მაჩხაანის ეკლესიები დაუნგრევიათ.

ზემო მაჩხაანი ერთ-ერთი ყველაზე დიდი და ღონიერი სოფელია ქიზიყში. იგი განლაგებულია გომბორის ქედის სამხრეთ-აღმოსავლეთ დაბოლოების გორებზე. ზემო მაჩხაანს ვენახები წინამხარში აქვს: ხირსასა და ჭუმბატში, ხოლო სახნავები უკანამხარში: შირაქსა და თელათწყალში. ზემო მაჩხაანის ხუთივე ეკლესია (ყველაწმინდა, ღვთისმშობელი, არმათიონი, მთავარანგელოზი, წმ. გიორგი, წმ. ნინო) გვიანი შუასაუკუნეების ძეგლია. ქადაგიანთ უბანში დგას ვებერთელა ოთხკუთხა კოშკი, ყოველი მხრიდან ტოლი გვერდებით. კოშკი ქვევით განიერია—7 მ, ზევით ოდნავ ვიწროვდება. ნაგებია რიყის ქვით. კედლების სისქე 1 მ-ზე მეტია. იგი ხუთსართულიანი ყოფილა; ზედა სართულებზე სათოფურებია. კოშკი ლეკიანობის დროს უნდა იყოს აგებული. მას ადრე ბოსტაშვილების ციხეს უწოდებდნენ. საერთოდ, ქიზიყში სიმაგრეთა ნაკლებობაა: ადრეული ხანის ხორნაბუჯი და გვიანი ხანის სიღნაღის გალავანი—ესაა და ეს. მაღაროს, ზემო მაჩხაანის, კოტორისა და არბოშიყის კოშკები სურათს ვერცვლის. შესაძლოა, ამის მიზეზია ის, რომ ქიზიყი სახასო ქვეყანაა.

52 თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962, გვ. 43.

53 ვ. ცისკარიშვილი, ეჭვის უცნობი ქართული წარწერა, „მაცნე“, № 2, 1980, გვ. 143.

54 საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლები, თბ., 1959, გვ. 106.



მირზანის, არბოშის, ოზანის (გარდა ამალღებისა) და ცლუნკანის ეკლესიები გვიანი შუასაუკუნეების ძეგლებია. არბოშისა და გელიქის ხეობაში საყარში დგას „ნაციხარი“, გვიანი ხანის კოშკი, რომელიც აკონტრულებდა დიქის ხეობაში გამავალ მეტად მნიშვნელოვან მაგისტრალს, რომელიც ალაზნის ველს ივრის ზეგანთან აკავშირებს.

შუა საუკუნეებში კამბეჩოვან-ქიზიყის ქვეყანა ხორნაბუჯის საერისთავოს წარმოადგენს, რომელიც ჯერ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს, ხოლო შემდეგ XI ს. გაერთიანებული საქართველოს სანაპირო საერისთავოა. XV ს. II ნახევრიდან კახეთის სამეფოში საერისთავოთა ნაცვლად უფრო მცირე ერთეულები — სამოურავოები ჩამოყალიბდა. ერთ-ერთი მათგანი იყო ქიზიყის სამოურავო. სამხედრო თვალსაზრისით კახეთის სამეფო სადროშოებად დაიყო და მათი სარდლობა ეპისკოპოსებს დაეკისრა. კახეთის სადროშოთაგან მეწინავე იყო ბოდბელის სასარდლო ანუ სადროშო, რომლის ბირთვს შეადგენდა ქიზიყი, ხოლო მისი საზღვრები გაცილებით შორს ვრცელდებოდა.

ქიზიყის სამოურავოს ცენტრი ხდება სიღნაღი XVIII ს. მას შემდეგ, რაც ერეკლე II აქ აგებს ვრცელ გალავანს, რომელსაც შეეძლო მტრის თავდასხმისას მთელი ქიზიყის მოსახლეობა შეეფარებინა.

ქიზიყის მეურნეობა მრავალმხრივია, მაგრამ იგრძნობა მესაქონლეობის წამყვანი როლი, რაც გაპირობებული უნდა იყოს შირაქის საზამთრო საძოვრების მნიშვნელობით. ამ მხრივ ძველთაგანვე შეინიშნება მეცხვარეობის განვითარება, რომლის საზაფხულო საძოვრებია თრიალეთ-ჯავახეთი. შირაქის საძოვრებს ქიზიყის მოურავი განაგებდა, რისთვისაც მის განკარგულებაში იმყოფებოდა თუშთა რაზმი.

მიწათმოქმედებიდან სქარბობდა მარცვლეულის წარმოება; მევენახეობა აქ შედარებით ნაკლებად იყო განვითარებული.

Т. А. ТОДРИА

ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ КИЗИКИ

Резюме

Кизики расположен в юго-восточной части Восточной Грузии, в междуречье нижних течений рр. Алазани и Иори.

По физико-географическим данным он делится на три региона: Цинамхари (Алазанская долина), Уканамхари (Иорское плоскогорье) и Ширакская степь.

В раннее средневековье страна называлась Камбечани. Его центром был г. Хоранта (Эрети) у слияния Алазани и Иори. С V в. Камбечани входит в состав Картлинского царства. В VIII—X вв. Камбечани отдельное саэрствано Эретского царства с центром г. Хорнабуджи.

В XI—XIII вв. он входит в объединенное Грузинское царство как отдельная пограничная административная единица Хорнабуджское саэрствано.

С XV в. в Кахетском царстве вместо саэрствано образуются более мелкие единицы — самоураво и одним из них становится Кизикское самоураво. С этого времени страна называлась Кизики.

В XVII в. центром всей Кахети становится Карагаджи, а летней резиденцией — Магаро, оба в Кизики.

В XVIII в. царь Ираклий II строит Сигнахскую крепость, которая стала центром Кизики.

Хозяйство Кизики разноотраслевая, с преобладанием животноводства, что было обусловлено наличием зимних пастбищ Шираки. В земледелии преимущественно было развито зерноводство, а также виноградарство.

მამის ბარძნოვილი

დოკუმენტური მუხარამები XVI—XVIII სს. კახეთის სამეფოს
საზღვრების შესახებ

გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფო XV ს. ბოლოს რამდენიმე სამეფო-სამთავროდ დაიშალა. ერთიანი სახელმწიფოს ტერიტორიაზე წარმოიშვა ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოები და სამცხე-საათაბაგოს სამთავრო. ამთავან კახეთის სამეფომ დაიმკვიდრა გაერთიანებული საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი. მაგრამ ამ დროისათვის საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები აღმოსავლეთით შემცირებული იყო. ადრე, XIII საუკუნის შუახანებამდე, ეს მიჯნა შამახის მთამდე აღწევდა¹ და თვით ქვეყანა გულისტანიდან ანაკოფიამდე² იყო გადაჭიმული. მაშინ მდინარე ჩალან-უსუნი, იგივე თეთრი წყალი, ანუ ახსუ (გამომდინარე კავკასიის მთებიდან, მტკვარს რომ უერთდება მარცხნიდან მტკვარ-არაქსის შესართავის სიახლოვეს — ამ მდინარეზეა ცნობილი გეოგრაფიული პუნქტები: ქურდევანი და გურჯივანი) იყო სასაზღვრო ზოლი, რომლის დაცვა-გამაგრება ქართველ მეფეთა ერთ-ერთი მოვალეობა იყო მონღოლების ხანაში³. საქართველოს დამლისას კი აღმოსავლეთი ზღვარი ქვეყნისა უფრო დასავლეთით გადმოიწია, ხოლო დაკარგულ ტერიტორიაზე შექმნა და შირვანის სახანოები ჩამოყალიბდა.

კახეთის სამეფოს მიჯნები მისი ცალკე სამეფოდ ჩამოყალიბებისას აღწერილია XVIII ს. დასაწყისში ბერი ეგნატაშვილის ხელმძღვანელობით შედგენილ ე. წ. „ახალ ქართლის ცხოვრებაში“. ამ ძეგლში გვითხულობთ:

„ამა კახეთის ბატონთა მას ჟამსა ეპყრა: გარდმოღმართი ლეკის მთისა. ეპყრა თუშეთი, ხოლო დიდონი არა მორჩილებდეს ნებისაებრ მისისა. ზემოთ ფშავი და თიანეთი, სადა შერეთვის ფშავის წყალი არაგვსა. მიერთვან ვიდრე არაგუს გაღმართი გევ-ძმორამდის. და გევ-ძმორიდანვე გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი სერსა წყალი გასდის და დაერთვის მარტყოფის წყალსა, გაყოლით ამართულამდე, გაყოლით ვიდრე აჯი-სუმდე, აჯი-სუს ვიდრე მტკვრის შესართავამდე, მას ქვემოთი მტკვარს გაღმართი ვიდრე შაქისის საზღვრამდე“⁴.

დაახლოებით ასევეა აღწერილი კახეთის საზღვრები „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტში: „მეფემან ალექსანდრე დასუა კახეთს უმრწემესი

¹ ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩი-შვილის მიერ. თბ., 1959, გვ. 207.

² იქვე, გვ. 129.

³ იქვე, გვ. 251.

⁴ იქვე, გვ. 348—349.



ძმა დიმიტრისი გიორგი, და მისცა ზემო-კერძონი მთის ალაგნი. მუხითგან კრავი ნუსლი გუს გამოღმართი ჯეე-ძმარამდის, კვალად ჯეე-ძმარიდამ გაყოლილი ლეკოს სერამდის, რაოდენი ლილოს სერსა წყალი გასდის და შეერთვის, მარტყოფის წყალსა გაყოლით ვიდრე ამართულამდე და ამართულას გაყოლით ვიდრე აჯისუდმდე და აჯისუს გაყოლით ვიდრე მტკვრის შესართავამდე და მას ქვემოთ მტკვარს გაღმართი და შაქისი ვიდრე შარვანის საზღვრამდე⁵.

კახეთის სამეფოს მიჯნების კიდევ ერთი განსაზღვრა მოგვეპოვება. ესაა ვახუშტისეული აღწერა კახეთის მიჯნებისა ვახუშტის დროისათვის, ე. ი. XVIII ს. დასაწყისისათვის, როცა კახეთის სამეფოს საზღვარი მისი წარმოშობის დროსთან შედარებით შემცირებულია: „არს სრულიად აწინდელის კახეთის საზღვარი: სამჯრით დიდის ალაზნის შესართავი და მუხითგან ხაზი კავკასამდენ გავლილი და კვალად ხაზი მტკვრამდე მისული. აღმოსავლით მთა კავკასი, ლეკეთსა და კახეთს შორისი. დასავლით საზღვარი ქართლისა, რომელი აღევრეთ და მწარე წყალს ქვევით, მტკვარი და ჩრდილოთ მთა კავკასივე“⁶.

ქართლ-კახეთს შორის გამავალი ზღვარის შესახებ ვახუშტი შემდეგს გვამცნობს: „იორსა და მტკვარს შუა ასტყდების მცირე მთა... რომელსა ეწოდების გრძელტბა და გარეჯა. ეს მთა აწ ჰყოფს ქართლსა და კახეთს. ხორაუგიდამ მწარე წყლამდე და მტკვრამდე კახეთისა, ხოლო მწარე წყალს იქით ნახევარი, აღმოსავლეთის კერძი, კახეთისა და დასავლეთის კერძი, ქართლისა“⁷. ვახუშტისეული დაბა ხორაუგი — ივრის მარჯვენა ნაპირას, სამგორის მთასთან უჯარმის დასავლეთით და მუხროვანის ჩრდილოეთით მდებარე სოფელია, რომელსაც დღეს მულანლოს ეძახიან და საგარეჯოს რაიონის მულანლოს სასოფლო საბჭოში შედის.

„ავჭალის ბოლოს არს ჯეე-ძმარი, ჩამოვარდების მშრალი ჯევი ქვიტყირის ლილოდამ მტკვრამდე და ესე არს საზღვარი აწინდელი ქართლ-კახეთისა“⁸.

კახეთის საზღვრების ეს ორი აღწერილობა — ბერი ეგნატაშვილისა და ვახუშტისა — მიუხედავად განსხვავებული დეტალურობისა, ძირითადად ერთმანეთის მსგავსია კახეთის სამეფოს ჩრდილო, დასავლეთი და სამხრეთი მიჯნების განსაზღვრაში. ბერი ეგნატაშვილისეული „ლეკის მთა, ფშავის წყლისა და არაგვის შესართავი, ჯეე-ძმორა, ლილოს სერი, მთა ამართული, მდ. აჯისუ და მტკვარი“ იგივეა, რაც ვახუშტის „კავკასი, ქართლის საზღვარი (გარეჯის მთა, ჯეე-ძმარი), მწარე წყალი, მტკვარი“. კახეთის სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი ორივე ამ აღწერით მდინარეზე გადის, ოღონდ ერთი წყარო (ბერი ეგნატაშვილი) ამ მდინარეს აჯისუს უწოდებს, მეორე კი (ვახუშტი) მწარე წყალს. მწარე წყალი და აჯისუ — ორივე ეს სახელწოდება თავისი მნიშვნელობით ერთიდაიგივეა (სპარს $جیحون$ უჯაჟ ნიშნავს მწარეს). დღეს ამ მდინარეს ყარა-სუს ეძახიან, იგი მოედინება ყარაის ველზე და ერთვის მტკვარს ჩრდილოეთიდან (მარცხენა მხრიდან) დაახლოებით იმ ადგილას, სადაც მტკვარს სამხრეთიდან (მარჯვენა მხრიდან) ერთვის მდ. ინჯა დღევანდელი აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე.

5 იქვე, გვ. 476.

6 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1940, გვ. 87.

7 იქვე, გვ. 89.

8 იქვე, გვ. 94.



განსხვავება კახეთის სამეფოს საზღვრების ბერი ეგნატაშვილისა და ვახუშტის ტიხულ აღწერაში შეიმჩნევა ამ სამეფოს აღმოსავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი მიჯნების განსაზღვრისას. ბერი ეგნატაშვილის მიერ აღწერილი კახეთი — ე. ი. XVI ს. დასაწყისის კახეთი, ვრცელდებოდა „შაქისის საზღვრამდე“, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტით — „შაქისის ვიდრე შარვანის საზღვრამდე“, ვახუშტის აღწერით კი, ე. ი. XVIII ს. დასაწყისში, კახეთი იორალაზნის შესართავ ზოლამდეა, ანუ მას აკლია ალაზნის ქვემო წელის მარცხენა მხარეს მდებარე ტერიტორია.

XIV ს. საქართველომ დაკარგა ძველი საარიშინოს აღმოსავლეთი ნაწილი. ამ ტერიტორიაზე შექმის სახანო ყალიბდება. გიშის წყალი (აგრი-ჩაი) ხდება კახეთის აღმოსავლეთი საზღვარი. XVI ს. ერანის შაჰებმა კახეთს ჩამოაცილეს წახურის ოლქი (კავკასიის გადაღმა, მდ. სამურის ზემო წელზე), რომელიც მთელი ათასი წლის მანძილზე საქართველოში შემომავალი ქვეყანა იყო. XVI ს-დანვე კახეთის (ძველი ჰერეთის) ზეგნებზე ჩამოსახლება იწყეს დალისტნელეზმა; ზოლო XVII ს. დასაწყისიდან შაჰ-აბასმა კახეთის მეფეს გამოსთხოვა ჰერეთის აღმოსავლეთი ნაწილი (კაჯ-ენისელი) და ეს ტერიტორია სამართავად გადასცა წახურელ ალი ბეგს. ასე შეიქმნა აქ ელისუს სასულტო, რომელიც ქურმუხის წყალსა და ყაფი-ჩაის შორის გაიჭიმა (ყაფი-ჩაი — ესაა მდინარე, რომელიც კავკასიის მთებიდან გამოდის და ალაზანს უერთდება ჩრდილოეთიდან, იორალაზნის შესაყარის სიახლოვეს. ქურმუხის წყალი კი ალაზანს უერთდება იმ ადგილას, სადაც ალაზანი, დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მომდინარე, სამხრეთისაკენ უხვევს). ქურმუხის წყალზე მდებარეობს ქურმუხი — იგივე ალიბეგლო, რომელიც წახურის სულტნის — ალისულტნის საჯდომად იქცა.

თანდათანობით ყაფი-ჩაის დასავლეთით, ამ მდინარესა და გავაზის წყალს შორის მდებარე ტერიტორიაზე, ჰარ-ბელაქანის უბატონო ლეკური თემები ჩამოყალიბდა. XVII ს. ალაზნის გადას მხარეს კახეთის მიწა-წყალზე სამი ერთეული გაჩნდა: ფიფინეთის ხეობა — ჰარი, ელისენი და ალის სასულტნო. 1727 წელს ოსმალეთის სულტანმა ჰარ-ბელაქანი ჰარელ ლეკებს საბოლოოდ დაუმტკიცა⁹.

ნარატიული წყაროებით ამგვარად განსაზღვრული ტერიტორია კახეთის სამეფოსი ზუსტდება დოკუმენტური წყაროების მონაცემებით.

ტერიტორია მტკვარსა და აგრი-ჩაის შორის (აგრი-ჩაის ჩრდილოეთიდან ერთვის მდინარე, რომელზედაც მდებარეობდა გიში. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, ამ მდინარეს და აგრი-ჩაისაც — ორივეს ძველად გიშის წყალი ერქმეოდა)¹⁰; შემდეგში ნუხის (შექის) სახანოში რომ შევიდა, კარგა ხანს რჩებოდა კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში. ამას მოწმობს დოკუმენტური წყაროები.

დოკუმენტი, საბუთი ისეთი საისტორიო წყაროა, რომელიც შეიცავს მხარეთა შორის რაიმე გარიგების აქტს და, განსხვავებით ნარატიული წყაროსაგან, შედგენილია მასში აღწერილი ვითარების თანამედროვისაგან. ძირითადი შინაარსი საბუთისა ესაა ფაქტი, რომელიც ხდება საბუთის შედგენის მომენტში. ამიტომ დოკუმენტი ანუ საბუთი სხვა რიგის საისტორიო წყაროებზე უფრო მე-

⁹ ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, „მომომხილველი“, III, 23-84.
¹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, თბ., 1919, გვ. 11.

ტად უახლოვდება სინამდვილეს. იგი გარკვეული წესითა და თანამიმდევრებით შედგენილი, ტრაფარეტად ქცეული ტრადიციული გამოთქმებით შესრულებული საისტორიო წყაროა და, თუ იგი ნატყუარი არ არის, შეიცავს თითქმის უწყველ ცნობებს. სწორედ ამის გამო მისი გამოყენება ისტორიული სინამდვილის აღსადგენად ერთ-ერთი შეუმცდარი გზაა. დოკუმენტური მასალა გვაძლევს გარკვეულ ცოდნას კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებაც.

ჩვენს ხელთაა რამდენიმე წყალობის სიგელი, რომლებიც შეიცავენ ნიშანდობლივ მითითებებს კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებაც.

1653 წლის 6 დეკემბრის წყალობის წიგნით როსტომ მეფემ (როსტომი კახეთის მეფეა 1648—1657 წლებში) ალი აღას უწყალობა შაბადინის რუ. ამ წყალობის წიგნს ახლავს საბუთის სპარსული ტექსტი, რომელშიაც ქართულთან შედარებით უფრო დეტალურად არის აღწერილი ეს ნაწყალობევი: „შაბადინის არხი, რომელიც ძველი დროიდანვე მდინარე მტკვრიდან მოედინებოდა, დაინგრა და მიწები მისი დაუმუშავებელი და მიტოვებულია. დავადგინეთ, რომ... ალი აღა ორუჯოღლი გამოიყვანს რა ხსენებულ არხს აღნიშნული მდინარიდან, დამუშავებით შეამკობს მის მიწებს... და მის ბახრას¹¹ წესისამებრ მაღალ ხაზინას მისცემს“¹².

ამ საბუთით ირკვევა, რომ არსებულა შაბადინის არხი, რომელიც მტკვრიდან იღებდა სათავეს. იგი XVII ს. შუა ხანებში მიტოვებულ-დანგრეული ყოფილა. როსტომ მეფემ ეს მიტოვებული არხი ალი აღას უწყალობა, რათა მან აღადგინოს და მისი მიდამოებიდან მოწეული მოსავლის ღალა მეფეს უხადოს.

როგორც ჩანს, ალი აღა ორუჯოღლის ეს ვალდებულება შეუსრულებია, არხი აღუდგენია და მისი წყლით მორწყული მიწები კვლავ მოსავლიანი გამხდარა.

1670 წლის აპრილში კახეთის მეფე არჩილმა (ვახტანგ V-ის ძემ) შაბადინის არხი და მისი მიდამოებიდან აღებული მოსავალი სვეტიცხოველს შესწირა. არჩილის ეს შეწირულება საბუთში შემდეგნაირად არის დახასიათებული: „შემოგწირეთ მცირე ესე შესაწირავი მტკვრის პირს შაბადინი, ქალა და მინდორი, ენჩოს დაბლა, რაც თავით ბოლომდისინ შაბადინის სიმძღვარი გაიტანდეს. გამოღმა მტკუარი და სანაო და ზემოთ რუის გამოსაღები ისათავე ასრე და ამა პირსა ზედან, რომე შაბადინი საკახეთო და კახეთის მიწა და წყალი არის, კახეთს არ გამოეგოს და არც კელდებულებით კახეთის ბატონს მოეშალოს. და სხვა რიგად საჩვენო საბატონო გამოსაღები და სათხოვარი არა ეთხოვებოდესთ რა...“¹³.

არჩილ მეფე აღნიშნულ ტერიტორიას საკახეთოს და კახეთის მიწა-წყალს უწოდებს, იგი ამ მიწა-წყალს გამოსაღებს სწირავს სვეტიცხოველს, ქვეყანა კი კვლავ კახეთისად რჩება. ეს შეწირულება არჩილ მეფემ კვლავ დაადასტურა 1670 წლის 18 ივლისის შეწირულების წიგნით, რომელსაც ამ ჯერად სპარსული ტექსტიც ახლავს თან. ამ საბუთის ქართულ ტექსტში ვკითხულობთ: „შემოგწირეთ მცირე ესე შემოსაწირავი მტკუარის პირს შაბადინი, ენჩო და ენ-

11 ბახრა (بهر) შემამულისათვის გადასახდელი მოსავლის ნაწილი, ლალა. Б. В. Миллер, Персидско-русский словарь, М., 1953, გვ. 75.

12 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, I, თბ., 1955, № 103, გვ. 238.

13 ს. კ ა კ ბ ა ძ ე, საისტორიო საბუთები, IV, გვ. 48—49.

ჩოს დაბლა მინდორი და მინდვრით მტკვრამდის ჭალა და ნახევარი აქაო ჩვენნი. საკერძო მტკუარი და სანაო, ზემოთ რუის გამოსაღები სათავე და ენჩოხედ რომ მტკუარი მიაღვების, იქამდინ და ქვემოთ მტკუარი რომ შემობრუნდების და ენჩოს მიაღვების, იქამდინ. და კვალად შემოგვიწირავს ამავე შაბადინისა საკელმწიფო სათხოვარი და გამოსაღები. ბეგარ-ყალანი ასრე, რომე საბატონო არა ეთხოვებოდესთ რა: არა პური, არა ტიკი, არა ტომარა, არა ულაცი და მუშაობა, არა საბალახე პირისთავი, არა ფავაბაში და თუთუნჯავი, არა ბაშმალი, არა აბრეშუმი, არა საური, არა სხვაგვარი ხარჯი¹⁴. თუმცა ამ საბუთში შეწირულება მეტად ნიშანდობლივ არის აღწერილი, მაგრამ რადგან შაბადინი თანამედროვე ტომონიმიკაში აღარ იხსენიება, ამიტომ მისი ადგილმდებარეობის გარკვევა ძნელდება. ზემომოყვანილი საბუთიდან ვიგებთ, რომ შაბადინი არზია, რომელიც მტკვრის პირას მოედინება, მას ესაზღვრება ენჩო (მთა), ამ მთას მდ. მტკვარი ორ ადგილას უახლოვდება, მთასა და მდინარეს შორის მოქცეული ადგილი — არზი, მინდორი, ჭალა — აგრეთვე შაბადინის სახელს ატარებს. ეს ადგილები ამავე დროს კახეთის სასაზღვრო ზოლია. საზღვარი, როგორც ჩანს, მტკვარზე გადიოდა. ამას მიუთითებს საბუთის გამოთქმა: „აქათ ჩვენი საკერძო მტკუარი და სანაო“. თუ გავარკვევთ ამ საბუთში ჩამოთვლილ გეოგრაფიულ სახელთა ადგილმდებარეობას, მაშინ კახეთის საზღვრებიც გავრკვევა.

არჩილ მეფის 1670 წლის 18 ივლისის შეწირულების ზემონახსენებ წიგნზე თანდართულია 1672 წლის სპარსული საბუთი, რომელიც შაბადინის ადგილმდებარეობის გასარკვევად ხელშესახებ მასალას იძლევა: „შეწირეთ... მდინარე მტკვრის ნაპირას მდებარე ადგილები: შაბადინი, რომლის საზღვარია ერთის მხრით ხსენებული მდინარე და დანარჩენი სამი მხრით [საზღვარი მდის] მთამდე, რომელსაც იჩიუს ეძახიან და რომელიც სამი მხრით საზღვრავს [მას] ზემოდან, ამ ადგილიდან, რომლის ქვეშ ყიზილ-ალღუნის ადგილებია, აღნიშნულ მდინარეს უერთდება და ქვემოთ მიემართება და ერთი რალაც მანძილის შემდეგ ეკვრის ადგილს, რომელიც ყიზლანის ადგილებისა და მიწების თავზე არის. [შევსწირეთ] მიწებით, ველებით, ჭალით, გემებით და ნავეებით, კუნძულებით და რუს სათავეთი, რომელიც ამ ადგილებზე მოედინება¹⁵“.

ამ აღწერას ქართულ ტექსტთან შედარებით ემატება ენჩოს მთის დაბლა მდებარე მინდვრის სახელწოდება — ეს ყოფილა „ყიზილ-ალღუნის ადგილები“ — ყიზილ-ალღუნი კი ყიზილ-იულღუნის ფორმით დღემდე შემორჩა ტომონიმიკას. ყიზილ-იულღუნი საზამთრო ბინები და საძოვრებია მტკვრის მარცხენა ნაპირას, დღევანდელი აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე, იმ მიდამოებში, სადაც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე კირახ-ქესამანი მდებარეობს (იქვეა მდ. აღსტევის შესართავს აღმოსავლეთით მდებარე რკინიგზის სადგური ფოილუ). ყიზილ-იულღუნის მოპირდაპირე მხარეს მტკვარს სამხრეთიდან (მარჯვნიდან) ერთვის მდინარე აჯი-სუ, რომელიც ქართლის საზღვრად ითვლებოდა.

ამგვარად, კახეთის საზღვარი XVII ს. მეორე ნახევარში მტკვრის დინებით დღევანდელ კირახ-ქესამანამდე ვრცელდებოდა. ასევე დარჩენილა ეს საზღვარი XVII ს. ბოლოსთვისაც: 1696 წ. 24 მარტის შეწირულების წიგნით კახეთის

14 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, I, № 133, გვ. 311.

15 იქვე, გვ. 314—315.



მმართველი ქალბალიხანი უახლებს იოანე კათალიკოსს შაბადინის შეწირულებას: „ვითარცა შაბადინი პიორველადე სხვათა მეფე-მეპატრონეთა კახეთის მე-ბატონეთაგან სვეტის-ცხოვრისთინ შეწირული ყოფილიყო, მოკრთხული ვქენით და... ვიბოძეთ შაბადინი მისის ქალათა, მინდვრითა, ყოვლის მისის მოსავლითა, ფაგაბაშითა, თუთუნჯავითა, იათადაყითა, ნავის ბაყითა, ერთის ჩობანბეგის საყვენოს მეტი იმ ალაგს ჩვენგან არა ეთხოვბოდეს რა“¹⁶.

ეს ადგილები შემდეგში შევიდა განჯის სახანოს შემადგენლობაში, ხოლო XIX ს-დან განჯის — ელისავეტოპოლის — გუბერნიაში.

საზღვარი ქართლისა და კახეთის სამეფოებს შორის ამ ადგილას მტკვარიზე გადიოდა. თვით მდინარის მარცხენა ნახევარი საკახეთო, „კახეთის კერძი“ იყო, მეორე, მარჯვენა ნახევარი, კი ქართლს ჰკუთვნებია, თუმცა ქართლის ამ ტერიტორიაზე XVII ს. შუახანებიდან შაჰ-თამაზის მიერ დასმულ იყვნენ ყაზახისა და შამშადილუს ხანები და განძის სულტანი (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 305).

ასევე წყალზე გადიოდა საზღვარი ქართლ-კახეთს შორის ყარაიის ველზე-მწარე წყალი—აჯი-სუ (თანამედროვე ყარასუ) ჰყოფდა ყარაიას ამ ორ ქვეყანას შორის. დოკუმენტური მონაცემებით ცხადი ხდება, რომ ამ ბუნებრივი მიჯნის ჩრდილო-დასავლეთ გავრძელებაზე საზღვრის დადება ქართლსა და კახეთს შორის დავას იწვევდა.

კახთა მეფის ერეკლე I-ის 1700 წლის 20 მაისის შეწირულების წიგნში (კ. კეკელიძის სახელობის საქ. სსრ პეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი Ad, № 2220) ნათქვამია: „ბედნიერმან კელმწიფემ შაჰსულიმან ყაენმან ქართლი რომ გვიბოძა, დავით გარეჯის გარეშემოსა და იათალებსა ქართულნი და კახნი ცილობდენ და ჩუენ ერთმანერთის შერიგებისა და ქუეყნის დამშვიდებისათვის იმისი ვარეშემო და რაც იათალები იყო, ცხვრისა თუ ძროხისა თქუენ, წმიდას დავითს და თქუენს მონასტერს შემოგვიწირეთ“.

ეს დოკუმენტი გვამცნობს, ქართლებსა და კახელებს დავა ჰქონიათ დავით გარეჯის უდაბნოს გარშემო მდებარე იათალების (საძოვრების) გამო. რაკი ერეკლე I (ნაზარალიხანი) გარეჯას სწირავს გარეჯიდან ქართლისკენ მდებარე იალალებს, ცხადი ხდება, რომ თვით სამონასტრო კომპლექსი და მის დასავლეთით მდებარე საძოვრები კახეთის შემადგენლობაშია.

არსებობს დოკუმენტი, რომელიც ზუსტად განსაზღვრავს სახელდობრ რა ეკუთვნოდა დავით გარეჯას კახეთიდან: „ბერთუბნს აქათ ერთი იათალი რომ არის, იმას აქეთ რამაზანას იათალი რომ არის. იმის ბოლოს რომ შარა გაივლის, თეთრი მინდვრის გორა გაივლის, იმ დიდის გორის შემოსწვრივ ზემო დიდი შარა რომ გარდავა, ნათლისმცემლისა და ჩიჩხიტურის კოშკს შუა გაივლის, იქი-დამ ჩიჩხიტურის კოშკსა წინა და წამებულის მიღმა რომ დიდი ხევი ჩავარდების, ის ხევი წავა და იქივ ბერთუბნის იათალს შეეყრების, ამ სამძღვრებს შიგნით იათალები; ლაქი ტაშმარ ოღლის იათალი — ერთი; რამაზანას იათალი — ერთი; იეკ ოღლის იათალი — ერთი; ჩიჩიტას იათალი — ერთი; იროზას იათალი — ერთი; სულეიმანას იათალი — ერთი; ჰაჯი ოღლის იათალი — ერთი; ჩიჩხიტურს წინ ისრაელას იათალი — ერთი; — ესე ყოველი ამაში წერებული თქვენდა შემოგვიწირავს ამ წესითა, რომე რომელიც ამ იათალებში ელი და თათარი დად-

¹⁶ ქართლ-სპარსული ისტორიული საბუთები, I, № 159. გვ. 377.

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ИСТОЧНИКИ XVI — XVIII ВВ. О ГРАНИЦАХ
КАХАТСКОГО ЦАРСТВА

Резюме

К концу XV в. грузинское государство распалось на несколько царств и княжеств. Восточная часть страны, к тому времени несколько уменьшенная по сравнению с серединой XIII века, составила территорию Кахетского царства.

Во второй половине XIII века восточная граница объединенного грузинского государства проходила по реке Чаган-усун (Белая речка — Тетри-цкали или Ах-су). К моменту же образования Кахетского царства граница эта была отодвинута значительно западнее, на реке Гишис-цкали; на потерянной же территории оформились Шекинское и Ширванское ханства. С XVII века Кахетское царство теряет и земли, лежащие между рек Курмухис-цкали и Капи-чай.

Рубежи Кахетского царства описаны нарративными источниками дважды — к моменту образования этого царства, т. е. к концу XV века (Бери Эгнаташвили) и к началу XVIII века (Вахушти Багратиони). Вахушти учитывает изменения, происшедшие за два столетия на востоке царства. Документальные источники уточняют и детализируют линии прохождения границ.

Так, по грузинско-персидским документам XVII века явствует, что на протяжении всего XVII столетия Кахетскому царству принадлежал Шабалинский канал с близлежащими землями на левом берегу р. Куры, в том месте, где на правом берегу Куры ныне находится ж. д. станция Пойлу в Азербайджанской ССР).

Границы между Картлийским и Кахетским царствами, по сведениям Бери Эгнаташвили и Вахушти, проходила по Гареджской горе и реке Мцаре-цкали. По тексту и картам Вахушти Багратиони к началу XVIII века Бертубани, Давид Гареджи, Натлисмцемели, Цамебули и Чичхитури — находились в Картлийском царстве. Кахетскому царству принадлежал только монастырь Додо. По документальным источникам же явствует, что и территория, лежащая к западу от монастырского комплекса и сам комплекс входил в состав Кахетского царства.

იშრი სინაზულიძე

ვაკა-იმერეთის ისტორიული გეოგრაფიის მასალებიდან

(სამტრედიის რაიონი)*

„ხოლო საჩიჯავაძოს-სალომინაოს რიონს ვაღმით, სამტრეთით არს ვაკე“—
შენიშნავს ვახუშტი ბაგრატიონი და იქვე განმარტავს: „ისახელების... ადგილთა
სივაკისათვის“ და მიუთითებს საზღვრებსაც: „აღმოსავლით წყალწითელა ყვი-
რილიდამ კუახჭირის მთამდე; სამტრეთ მზღვრის ყვირილა და რიონი; დასავლით
ცხენისწყალი და ცხენისწყლიდამ წასული ხაზი ისულეთამდე და რიონამდე;
ჩრდილოთ კუახჭირის მთიდამ წამოსული ხაზი დასავლით, კახნიაურს ქუეთით,
ირიზად, ქუთათისის დასავლით, და მალარის და ოფშეკეთის აღმოსავლით, და
გუბისწყლის სათავის გორაებზედ, ვიდრე ვეასტიბის ბოლოდ ცხენისწყლამ-
დე“¹.

ვაკის ისტორიულ-გეოგრაფიულ შესწავლას 1976 წელს შევეუდგეთ. აღ-
წერა დაეწყო სამხრეთ-დასავლეთიდან, სადაც გვიან შუა საუკუნეებში სამი-
ქელაძო ქვეყანა არსებობდა. ვაკის ეს ნაწილი დღეს სამტრედიის რაიონში ერ-
თიანდება და ერთ საქალაქო, ერთ სადაბო და რვა სასოფლო საბჭოს მოიცავს.
სასოფლო საბჭოებია: ნაფალაურის, მელაურის, ღანირის, დიდი ჭიხაიშის, ეწ-
რის ბაშის, ნაბაკევის, იანეთის; სადაბო — კულაშისა და საქალაქო — სამტ-
რედიისა.

ნაფალაურის სასოფლო საბჭოში ოთხი სოფელი ერთიანდება: ნაფალაური,
ილორი, ნახეტაური და ხიზლარ-წიფნარი. ასევე ოთხი სოფლისაგან შედგება
მელაურის სასოფლო საბჭო: მელაური, ეწერი—ძველი სამტრედია, ნინოშვილი
და მიწა-ბოგირა. ღანირის სასოფლო საბჭო ღანირისა და ჭავანისაგან შედგება.
ასევე ორ სოფელს აერთიანებს დიდი ჭიხაიშის სასოფლო საბჭოც: დიდი ჭიხაი-
ში, ოქტომბერი. ეწერიში ოთხი სოფელია: პატარა ეწერი, ოჭოფა-გვიმარლა, ახა-
ლი სოფელი და ჭიქთუბანი. ხუთი სოფელია ბაშში: ქვედა, შუა და ზედა ბაში,
პირველი და მეორე ეწერბაში. ასევე ხუთი სოფლისაგან შედგება ნაბაკევის სა-
სოფლო საბჭო: ნაბაკევი, ნინუაკუთხე, ხუნჯულოური, კვირიკე, ჩხენიში, ერთი
სოფელია იანეთის სასოფლო-საბჭოში.

* მოხსენდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტი-
ტუტის საისტორიო გეოგრაფიის განყოფილებას 1976 წლის 25 ნოემბერს

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი
დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ.
773.



ნაჩხეტაური. ამ სახელწოდების ფუძე „ჩხეტ“-ი გვარსახელ ჩხეთიმე-ლისხმობს (ო. სოსელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 31, შენიშვნა 25). რევოლუციამდე ამ სოფლის ძირითადი მოსახლენი იყვნენ გოგეშვილები, გოთოშვიები, ჩიტიები (გლეხები) და კორძაიები (აზნაურები). სოფელს ჰქონდა ხის დიდი ეკლესია წმიდა გიორგის სახელობისა.

რიონჭალა (სათესი), სხვა სახელით „კორძაიას ჭალა“. ვრცელი ტერიტორია, ძველი ნარიონალი.

მერძალაური (სათესი, საძოვარი).

ნანეიშვილისოული (სათესი). აზნაური ნანეიშვილი ცხოვრობდა თუ არა ამ სოფელში, არ ვიცით, მაგრამ სათესი მიწა რომ ჰქონია, ეს ტოპონიმიც მოწმობს.

ახო (სათესი).

ბორანი (საძოვარი ცხენისწყლის მარცხენა სანაპიროზე). არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ ამ ადგილას ყოფილა ბორანი.

ცენწყლისჭალა (სათესი). „ცხენწყალი“ „ცხენისწყლის“ ადგილობრივ შემოკლებული ფორმაა. აქვს სხვა სახელწოდებაც: „ხიდიჭალა“. ეს ხიდი (რკინისა) ახლაც მოქმედია.

ნარამო (სათესი). მეორენაირად: „რამის ჭალა“. ვ. დუნდუას ცნობით, რამი აქ გაუშენებიათ 1932 წელს. იქვე იყო რამის სარჩევი პატარა ქარხანაც.

ჩიტიები (დასახლება).

დაცემულები (სათესი) ადგილობრივ ამ ტერმინით აღინიშნება მოსავლიანი ადგილი.

ლოღობესპირები (სათესი) მდ. ლოღობა ი. გიულენშტედტთან „ლოგობე“-ს ფორმით იხსენიება (მოგზ. I, 154—155). ეს მდინარე მრავალ სოფელს გამოივლის სამიქელაოში და რიონს ერთვის ნაჩხეტაურში.

ნაფალაური სახელწოდება; გვარსახელ ფალავასაგან წარმოდგება.

ი. გიულენშტედტის სამიქელაო სოფლების სიაში მე-14 ნომრით აღრიცხულია სოფელი „ნაპაგო“ (მოგზ. I, 306—307), რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში მართებულადაა გაიგივებული ნაფალაურთან (ო. სოსელია, ნარკვევები..., გვ. 55, შენიშვნა 9).

ნაფალაურში მოსახლეობენ გრიგოლები, დუნდუები, ნანეიშვილები, ნიკოლეიშვილები, ქანდარიები, ხაბეიშვილები. ამათი ნაწილი გლეხური წარმოშობისაა, ხოლო ნაწილიც (გრიგოლია, ნანეიშვილი) — აზნაურული, ერთიც (ნიკოლეიშვილი) — „მაძიებელი“ (ვ. დუნდუას ცნობა). ნაფალაური დღეს მჭიდროდ დასახლებული სოფელია. რევოლუციამდე ნაფალაური ილორის სასოფლო საზოგადოებაში ერთიანდებოდა, ამჟამად კი თვით არის სასოფლო საბჭოს ცენტრი და აერთიანებს შემდეგ სოფლებს: ნაჩხეტაური, ილორი, ხიბლარი, ხიბლარ-წიფნარი.

ფილანგარი (სათესი).

დუნდუების ნამოსახლი (სათესი).

ღვთისმშობელი (ნაეკლესიარი). ნაფალაურის ღვთისმშობლის ეკლესია — ხესა-
ყოფილა. აუცილთ XIX ს. მეორე ნახევარში და დაუნგრევეთ ჩვენს დროში
ამ ეკლესიის სასაფლაოზე ყურადღებას აპყრობს რევაზ მიქელაძის შეუღ-
ლის (იულიანა-მიათა თეიმურაზის ასული) უთარლო საფლავის ლოდი, რომლის
ქვემო ნაწილში გამოსახულია ადამიანის ხელები (ზემოთ მიმართული).

ამავე სასაფლაოზე ასვენია ერთ დროს (XVIII ს.) ქობულეთიდან ლტოლ-
ვილი ქრისტიანის — მოწყობილის შორეული ნაშიერი სოსო (ბუთხუზი) შალ-
ვას ძე მოწყობილი. აქვე განისვენებს ვალმოხდილი მკურნალი (გინეკოლოგი)
რაქდენ ნანეიშვილი.

ნიგეზიანი (ბაქნის მიდამოები).

ღობირო (სათესი).

ილორი ადგილობრივ „მესამე ილორს“ უწოდებენ.

ჭერმისჭალა (სათესი).

წმინდა გიორგი (ნაეკლესიარი). ილორის წმიდა გიორგი დაანგრეს ჩვენს
დროში. ამ ეკლესიის მღვდლებიდან ადგილზე დაგვისახელეს ივანე ბლალაჩინი
(გრიგოლია), ფარნაოზ და მელიტონ გრიგოლიები.

ბორნისჭალა (სათესი). ამ ჭალაში სამი ბორანი ყოფილა. 1. სახალხო; 2. სო-
ლომონ მიქელაძისა და ასათიანის; 3. ივანე სიხარულიძის (გ. ბარათელის ცნო-
ბა).

ბაწარიხჭალა (სათესი). „ბაწარივით გაგრძელებულია და ამიტომ უწოდებ-
დნენ ასე“ (გ. ბარათელი).

გრძელიჭალა (სათესი).

წისქვილები (სათესი). „ცხენისწყლის შტოებზე წინათ ბევრი წისქვილი
იყო“ (გ. ბარათელი).

ლოღობირები (სათესი). „ლოღობესპირების“ შემოკლებული ფორმა.

ღელღეზა (სათესი).

ხიბლარი. ადრინდელი ფორმაა „ხიბულარი“ (შდრ. ხიბულა). ამ სოფლის
ძირითადი მოსახლენი არიან ხაყალიები და შენგელიები. „ხიბლარი კულაშის
ჯვარცმის ეკლესიის შემავალი იყო და ადრე იქვე იმარხებოდნენ ხიბლარელები,
მოგვიანებით კი საკუთარი სასაფლაო გაიჩინეს ლოღობესპირზე“ (ი. შენგე-
ლია 75 წ.).

ხიბლარი წიფნართანაა გაერთიანებული. ასეთი გაერთიანება რევოლუ-
ციამდელი ხანიდან მომდინარეობს.

ბუენარი (საძოვარი).

კაპეტი (სათესი).

წალოღობები (სათესი). ლოღობას ძველი კალაპოტი.

წახსტავი (სათესი). ხსტე—ეკალ-ბარდი.

კოდემლა (ბორცვი) ჩვეულებრივი ტიპის ვაკე იმერული გორიკაა. ადგი-
ლობრივი ფეხის დანაფხეკად მიიჩნევენ (შრდ. ქოში — ნაფხეკელები).

საწირავი (საძოვარი). „ამ მინდორზე დიდი მუხა იდგა. მას წმინდა ხედ
თვლიდნენ და შესაწირავი მიჰქონდათ. მასვე გადასცემდნენ დამნაშავესაც“
(ი. შენგელია).

წიფნარი. წიფნარს ადგილობრივ მწირ მიწად განმარტავენ (ი. შენგელი). ამ სოფლის ძირითადი მოსახლენი არიან მიქაძეები, შენგელიები, საჭალოები, რუხაძეები.

კვანტალიანების ადგილი (სათესი). კვანტალიანები ამ სოფელში არ ცხოვრობენ. ისინი ძირითადად კულაშის მკვიდრნი არიან. იქიდან გამოსული რამდენიმე კომლი ხიზლარშიცაა. წიფნარში ადრე რომელიღაც კვანტალიანს მიწა ჰქონია და სახელიც მისი შერჩა.

ჩხანკოლები (საძოვარი). ალბათ, მცენარის სახელია. (მდრ. გურ. შხანკოლა. ლექსი: „გადვიარე შხანკოლაში“).

სანავარდო. „ნავარდი — ფრინველთ ჰაერში შემოვლა“ (საბა). სამიქელო სოფლების ი. გიულდენშტედტისეულ სიაში აღრიცხულია მე-11 სოფლად (მოგზ. I, 306—307). ეს მოგზაური სანავარდოში შევიდა კულაშის მხრიდან; „კულაშიდან დავეყვით, ლოგობეს სამხრეთ-აღმოსავლეთით და მივედი სოფ. სანავარდოში, იქ, სადაც ლოგობე ერთვის რიონს ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე“—წერს ი. გიულდენშტედტი (მოგზ. I, 156—157).

სანავარდოსთან გერმანელ მეცნიერს უნახავს „პატარა ტყეების მსგავსი ბევრი პატარა ქალა კაკლის ხეებით, რომლებზეც ვახია დახვეული, თუთის ხეებით, ლეღვით...“ „არსად შემხვედრია ისე ბევრი და ისე ბუნებრივად შერეული ხეხილი, როგორც აქ. ამასთან შედარებით მინდვრის მცენარეები აქ ცოტაა“ (იქვე). მეცნიერის ყურადღება მიუპყრია მურყანს, რომელიც, მისი თქმით, ზონი-სანავარდოს გზაზე „ერთადერთი საერთოდ გაველურებული გარეული ხეა“. მასვე იგივე მცენარე საჩრდილობელი ფეტვის ყანებშიც შეუნიშნავს.

ი. გიულდენშტედტი რიონის სიღრმე-განსაც არ ტოვებს უყურადღებოდ (20 ნაბიჯი, ანუ 4 საყენი) და გადასვლის საშუალებებსაც მიუთითებს (ხალხი „თელის ამოღარული ნაგებით“ გადაჰყავთ, ხოლო ცხენებს „შეაცურებენ“—ო (იქვე, გვ. 158—159). 1772 წლის 20 აგვისტოს დამით გერმანელი მოგზაური სანავარდოში დარჩა და 21 აგვისტოს დილით გადავიდა რიონზე (იქვე).

სანავარდოს მხოლოდ ნაწილი იყო მიქელოძეების, ნაწილს კი მეფეც ფლობდა. იქვე მამული ჰქონია ქუთათელ მწყემსმთავარსაც (ს. კაკაბაძე, იმერეთის საეკლესიო მიწათმფლობელობა, საისტორიო კრებული, IV, 1929, გვ. 81); სანავარდოს ნოყიერ მიწებში წილი ჰქონდაც ედოთ (ს. კაკაბაძე, დას. საქართველოს საეკლესიო საბუთები, 11, გვ. 92) და სხვა.

საქართველოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ დაყოფაში ეს სოფელი ამჟამად აღარ იხსენიება, რადგან ქალაქ სამტრედიის ფარგლებში მოექცა.

ჩქონი (სათესი).

პატარაქალა (სათესი).

დიდიქალა (სათესი).

ქურდიანოული (სათესი). ქურდიანისეული.

ბუთეიშვილის ნამოსახლი (სათესი).

ნარამო (ნამოსახლარი).

ანაღები (სათესი). მიწა აულიათ რკინიგზის მშენებლობის დროს.

ნაეკლესიარი (სათესი). სანავარდოს ნაეკლესიარი, რკინიგზის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს.

ორგზაშუა (სათესი). ასე იწოდება რკინიგზასა და საავტომობილო გზას შუა მდებარე საყანე ადგილი.



- ანწლარი (სათესი).
- ნაყვავილები (სათესი).
- ჭვიშნარა (სათესი).
- დიდი კანკური (სათესი). კანკავასეული (?).
- პატარა კანკური (სათესი).
- პატარა ნარიონალი (სათესი).
- ჩქონი (სათესი).
- კომახოური (სათესი). კომახიძისეული.
- ჭალა (სათესი).

სამტრედიის საქალაქო საბჭო

ქ. სამტრედია.

ახალშენი, დაბა, წინაქალაქი, ქალაქი — ასეთი გზა განელო ამჟამინდელ-მა სამტრედიამ.

სამტრედიის ახალშენი ჯერ კიდევ ამიერკავკასიის რკინიგზის მშენებლობამდე წარმოიშვა. დაბად განვითარებამდე მისი ფართობი 264 დესეტინა მიწა იყო (მ. ნიკოლეიშვილი, სამტრედიის ისტორიიდან, 1957, გვ. 41). ამ ახალშენის დაწინაურებაში დიდი როლი შეასრულა რკინიგზის სადგურის აგებამ. ეს იყო 1870 წელს. ამავე წელს გარდაიქმნა ეს ახალშენი დაბად (იქვე).

ახალი ცხოვრების მაჯისცემა ამ დროს სამტრედიაში ისე ძლიერი იყო, რომ დაბამ ორი ათეული წელია იარსება მხოლოდ და 90-იანი წლების დამდეგიდანვე დაეტყო გაქალაქებისაკენ სწრაფვა. რაც დრო გადიოდა, ეს პროცესი სულ უფრო და უფრო ღრმავდებოდა და ჩვენი საუკუნის ათიან წლებში სამტრედიის გაქალაქებით დასრულდა. სამტრედიის, როგორც ქალაქის, ისტორია იწყება 1917 წლის აპრილიდან, როცა იქ საქალაქო თვითმმართველობა დაწესდა (იქვე, გვ. 90).

ჭაიანჭალა (რკინიგზის სადგურის მიდამოები) დაბის წარმოქმნამდე ამ ადგილას ოჟოფელი ჭაიანების სახნავ-სათესი ადგილი ყოფილა და სახელიც ამ გვარსახელიდან წარმოდგება.

სიხარულიძის ბაღი (რკინიგზის საავადმყოფოს მიდამოები). გიორგი სიხარულიძის ბაღი.

მელაურის სასოფლო საბჭო

ტაბელვანი. ამბობენ „ტაბელოვან“-საც. წარმოდგება ბალახის სახელისაგან „ტაბელა“. საბა ორბელიანის განმარტებით, „ტაბელა ჩადუნასავით არის“.

ჩვენი საუკუნის დამდეგიდან ტაბელვანის ტყეებში ხშირად იმართებოდა სამტრედიის სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციების კრებები (მ. ნიკოლეიშვილი, სამტრედიის ისტორიიდან, გვ. 109).

საბუე (სათესი).

ფერჩხულა (ღელე). ერთვის მდ. ჭურთავას (მარცხნიდან).

ორი ჭადარი. მეორენაირად: „მიხილის ჭადრები“. როგორც აქვე გაკრული დაფის წარწერა (ლექსად) გვამცნობს, ეს მცენარეები 1934 წ. დაურგავს მიხილ ტორონჯაძეს „მარად მოსავონებლად“.



მელაური. ხალხური ეტიმოლოგიით, ეს სახელწოდება თითქოს „მელისა“ და „ურისა“ შეერთებითაა მიღებული. მელაძისეული(?) არც ამ სოფელში და არც მის შემოგარენში ამჟამად მელაძე არ დასტურდება.

მელაურის ძველ მკვიდრებად ითვლებიან გეგეშიძეები, ვერულიშვილები, კიკაჩიშვილები, ხუჭუები და მიქელაძე.

მთავარანგელოზის ნაეკლესიო. ასე იწოდება მელაურის ნაეკლესიარი (სოფლის ცენტრში). იგი ხის ნაგებობა ყოფილა, დაუნგრევიათ ჩვენს დროში. მისი მღვდლებიდან მხოლოდ სამსონ კანდელაკი (კულაშიდან) დაგვისახელეს.

სასაფლაო.

ლორთქიძეანძის წისკვილი. მდებარეობდა „ღელაზე“. ამ გვარსახელს აქ „ლორთქიძეანძის“ ფორმით გამოთქვამენ.

მიწა-ბოგირა. „მიწის ბოგირები ჰქონიათ ეზოში შესასვლელად“ და ამის გამო შერქმევია თითქოს ეს სახელი.

წმიდა ბარბაღე. ხის ეკლესია ყოფილა. მისი შემავალი იყო ნინუაკუთხის ნაწილი, მიწაბოგირას ნაწილი და კვირიკეს ნაწილი (კ. ჭოჭოუა, კვირიკე).

ტაბელვანი (სათესი).

საბუა (სათესი).

მიწაწითელა (სათესი).

ჩხიკვაძისეული (სათესი).

მთავარანგელოზი ასე იწოდება ნაეკლესიარი და სასაფლაო.

ჯარდულები (სათესი).

ქაჯაიხეული (სათესი).

ჩიჯოური (სათესი).

ვაშნარი (სათესი).

კორტოხელა (სათესი).

ჩხიკვაძისეული (სათესი).

ნინოშვილი.

ნასიმინდვარი (საძოვარი).

ეწერი. საქართველოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ დაყოფაში ეწერი ძველ სამტრედიასთანაა გაერთიანებული.

ვახუშტი ბაგრატიონი ეწერს „აყრილი ტყის“ სახელად მიიჩნევს (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 164). ვაკის გარდა, იგი ასეთ ტყეებს ასახელებს: „არგვეთს, საჩხეიძოს და საჩიჯავაძოს შინაცა“ (იქვე).

გუმრალა (საძოვარი).

ძველი სამტრედია. სახელწოდება დაბა სამტრედიის წარმოქმნის (XIX ს. 70-იანი წლები) შემდგომი დროისაა. მას შემდეგ, რაც ახალშენს ამ სოფლის სახელი შეერქვა, უკანასკნელს „ძველი სამტრედია“ დაუკანონდა.

ძველი სამტრედიის მოსახლეობა შემდეგი საგვარეულოებისაგან შედგებოდა: გლეიშვილები, რევიშვილები, ქართველიშვილები, ჯანელიძეები. მას ჰქონდა თავისი ქვის ეკლესია წმინდა გიორგის სახელობისა. მღვდლებად ყოფილან გლეიშვილები.

სოფელში მხოლოდ ერთადერთი „გორიკა“ (კომახოურში).

კომახოური (სათესი) ნაწილი მეზობელი სანავარდოსია.

გორიკა. „თამარი მეფის ჯარის ფეხის დანახოციაო“ (რ. თაბაგარი).

სასაფლაო.



გულატოური (სათესი).

ვერხვა (სათესი). ვერხვი დგას და ადგილსაც მის გამო შეერქვა სახელი.

რიყე (სათესი). „რიონის პირია, სიღნარი ნიადაგი. პომიდორი ხარობს“

მთელ ამ მხარეში ძველ სამტრედიისზე უკეთესი მოსავალი პომიდორისა არსა-
დაა“ (რ. თაბაგარი).

ნარიონალი (სათესი).

ორწყალი (სათესი). მდებარეობს რიონსა და ნარიონალს შუა და ამიტომაც
უწოდებენ „ორწყალს“ (უფრო სწორი იქნებოდა: „ორწყალშუა“).

ჩქონი (სათესი). ჩქონში რიონზე ბორანია, რომელიც სოფელს გაღმა მხა-
რესთან აკავშირებს.

რატიანის ბაღი. რატიანები ამჟამად ძველ სამტრედიისში აღარ არიან. შე-
მორჩენილია მხოლოდ ბაღი.

წმიდა გიორგის ეკლესია. შემონახულია ფუნდამენტის ნაშთები.

სტაროსელსკის მოედანი (სოფლის ცენტრი). სტაროსელსკი ქუთაისის გუ-
ბერნატორი იყო პირველი რევოლუციის წლებში.

რიონს გაღმა:

შემოკავებული (სათესი). ჩვენს დროში კოლმეურნეობას ჰქონია შემოლო-
ბილი და სახელიც ახალი.

მიქელაძის ნაეზვარი (სათესი),

წყაროსთავი (სათესი).

ზეგანი (სათესი).

დაბლაქალა (სათესი).

ბაშის სასოფლო საბჭო

ბაში. ბაში საინტერესო ისტორიულ-გეოგრაფიული პუნქტია. ამას მისი
სახელიც (ბაშის სახენაცვალი ფორმა) და მდებარეობაც (რიონისპირულა სოფე-
ლი) მოწმობს. იქ რომ ერთ დროს ნავსადგური უნდა ყოფილიყო, ეს კარგად
შენიშნა ნ. ბერძენიშვილმა ვარანგთა ეპიზოდთან (XI ს.) დაკავშირებით (მისი,
საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 1975, გვ. 450). პატივცემული მკვლე-
ვარი იქვე გულისხმობდა ფონსაც (იქვე).

1578 წელს ბაშში შემდეგი კომლექსი დადასტურებული: გერაძე (9 კ.). კამ-
მაძე (3 კ.), მუხლუხიძე (4 კ.), ნაცვლიშვილი (2 კ.), ნონიასშვილი (1 კ.), სვანიძე
(2 კ.), ცეტიძე (1 კ.), ხელბაიძე (2 კ.); ერთის გვარი გამორჩენილია, ერთი
(თევდორე) სატომო სახელით (მეგრელი) იხსენიება, ხოლო ერთი—ქორთუმანი-
ძე—გადასულად.

დროთა განმავლობაში ბაშის მოსახლეობაში მომხდარ ცვლილებებს გვიტ-
ვალისწინებს 1819 წლის აღწერის მასალები. აქედან ჩანს, რომ ამ სოფლის ზო-
გიერთი ადრინდელი მკვიდრი სულ გადაშენებულია ან აყრილა (მაგ., ცეტიძე,
ხელბაიძე და სხვ.), ზოგიც რამდენადმე გამრავლებულია (მაგ. ნაცვლიშვილი
8 კ. გამხდარა), მოსულან აზნაური მეძმარიაშვილები (8 კ.). გლეხთაგან მოსუ-
ლები არიან: ბერძენაძე, გოგვაძე, თაღუმაძე, თვალავაძე, კეკელია, კვერნაძე,
ლაშქარაშვილი და სხვა (ს. კაკაბაძე, მასალები დასავლეთ საქართველოს სოცია-
ლურ და ეკონომიური ისტორიისათვის, გვ. 66).



ქვედა ბაში.

ნახშირდღე.

ლაბადნარი (სათესი).

გრძელა (სათესი). ქორქაშვილის ყოფილა (ასახელებენ ქალს—მაშოს).

კომიტნარის დღე, რიონის მარჯვენა შენაკადი.

გრძელას გორიკა. მრგვალი. კონუსისებური ფართობი ათასამდე მეტრი. სიმაღლე ნიადაგის დონიდან 4—5 მ. ერთყა თხრილი, რომელიც ამ უკანასკნელ დროს კიდევ უფრო ჩაულრმავებიათ და თევზის აუზად უქცევიათ.

ბაშურები (სათესი). „ნაწილი დიდი ჭიხაიშის რიონისპირულა საჭონებელ-შია, ხოლო ნაწილი ქვედა შაშს ეკუთვნის“ (მ. ნაცვლიშვილი) (60 წ., ქვედა ბაში).

ხვილიფი (სათესი). ვრცელი სახნავ-სათესი რიონისპირას. „ახლა ძალიან შემცირებულია, რიონმა წაიღო. ეკუთვნოდა პიპინია მიქელაძეს“ (მ. ნაცვლი-შვილი).

ქალა (სათესი).

აკვანა (სათესი).

საყანჩია (სათესი).

სალაქაშია (სათესი).

ნიკოსტყე. „ნიკო მეძმარიაშვილი იყო“ (მ. ნაცვლიშვილი).

წითელი გორიკა. წითელ გორიკას მ. ნაცვლიშვილი უნაგირისებურს უწო-დებს. სიმაღლე 6 მეტრამდე, ფართობი ათას მეტრამდე. უთხრილო. ჩვენს დრო-ში, როცა იქ ერთი მეჯოგის საფლავს ჭრიდნენ, ძველი ნაშთები აღმოჩენილა. თითქოს სასინჯი თხრები ჩაუტარებია ქუთაისის მუზეუმს.

წიფლარის ნაეკლესიო. ასე იწოდება ქვედა ბაშის ნაეკლესიარი. ეკლესია ხისგან ყოფილა ნაგები. მღვდლებიდან ახსოვთ მხოლოდ ბესარიონ ნაცვლიშვი-ლი და ვარლამ შარაშენიძე.

სამაჩაბლო (სათესი). ძველად ფარცხანაყანევის ყოფილა, მაგრამ, რადგან ქვედა ბაშს ეკვრის, ამას მივათვალებთ.

შუაბაში.

ქოგირისპირი (სათესი).

კაპეტები (სათესი).

ღედვია (სათესი).

უქთამური (ნაეკლესიარი, სასაფლაო). შუაბაშის უქთამურის ეკლესია (შდრ. წიფლარის და სხვ.), ხის იყო. მისი უკანასკნელი მღვდელი ყოფილა ალ. თვალავაძე.

რიყე (სათესი).

შევერილა (ტყე).

გალმაქალები: დობირო, პარბალა, ლოკნარი, თითა, გრძელა, სათემო ყანა, ზეით თავი, სულორისპირი, ნაისლარი, კოსა.

ზედა ბაში

ხვილიფი (სათესი).

ტილიფნარი (სათესი).



საშინდია (სათესი).

ბეშკენე (ღელე). ერთვის რიონს (მარჯვნიდან).

გუდაბროული (სათესი).

ეკრანა (სათესი).

მაცხოვარი (სასაფლაო). ასე იწოდებოდა ზედა ბაშის ეკლესია. ესეც ხის ყოფილა. მისი მღვდლებიდან ასახელებენ ილიკო ჭინჭველეიშვილს (საყულისი-დან) და გიორგი კუჭუხიძეს (მეორე ეწერ-ბაშიდან).

პირველი ეწერ-ბაში

ტეურები (სათესი). ტევრები.

ლოლარიბა (სათესი).

ტილიფობა. ასე იწოდება პირველი ეწერ-ბაშის ნაეკლესიარი და სასაფ-ლაო. ეკლესია ხის ყოფილა. მღვდელი იოსებ ნაცვლიშვილი.

ქორქაშვილის მიწები.

ხარდამჩვალა (ღელე). მეორენაირად ხარღელა.

სახტომელაღელე.

მეორე ეწერ-ბაში

გორიკა. მრგვალი. კონუსისებური, მოზრდილი. სიმაღლე 4—5 მეტრი. და-ფარულია ტყით. ჰქონია თხრილი.

საშაშვია (სათესი).

ბუოლიანა (სათესი).

სამოდო (სათესი).

საეკლესიო (სათესი).

საკვერნაშო (სათესი).

ნაეკლესიო მეორე ეწერ-ბაშის ეკლესია (ხის) ამალღებისა იყო. უშტატო. მას ზედაბაშის მღვდლები ემსახურებოდნენ.

ეწრის სასოფლო საბჭო

ოჭოფა. ოჭოფა მელაურის მოსაზღვრეა.


ღელა (მცირე მდინარე). ოჭოფას და მელაურის გამყოფი. ოჭოფელი ი. ჭა-იას (76 წ.) ცნობით, ამ მდინარის ძველი სახელი თითქოს „ეკრკა“ ყოფილა (ს. ოჭოფა, 15. VIII. 1976 წ.).

ნაეკლესიარი. ადგილობრივი გამოთქმით „ნაეკლესიო“. ოჭოფის წმ. გიორ-გის ეკლესია (ხის) ჩვენს დროში დაანგრის და მისი მასალით სკოლა ააგეს. ამ ეკლესიის უკანასკნელი მღვდელი იყო ისაკ ახვლედიანი.

კახიანის ნაეწვრები. კახიანები მიქელაძეების აზნაურები იყვნენ (ო. სოსე-ლია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პო-ლიტიკური ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 56).

ძველი ეწოები (სათესი). ასე უწოდებენ ცლესთა ნამოსახლევ ადგილებს.

გზაბოძალი. მეორენაირად „ეკლის ზეები“. ეს ადგილი ოჭოფას და პატა-რა ეწრის „სავორაოა“ (ე. ი. საზღვარია).


ეროვნული
ბიბლიოთეკა

გუნცაური (სათესი). დავადასტურეთ „ლუნცაურის“ ფორმიაცია უფრო სწორი კი „გუნცაური“ უნდა იყოს (მდრ. გვარსახელი გუნცაძე).

პატარა ეწერი

წყაროს თავი. მდებარეობს იანეთ-კულაშის გზაზე. კარგი წყაროა.

საჯვარეს ნაეკლესიარი. პატარა ეწერის ეკლესია (ხის), რომელიც ადგილობრივ „საჯვარეს ეკლესიად“ იწოდებოდა, ჯიქთუბნის წმიდა ელიას განშტოება იყო და იქაური მღვდლები ემსახურებოდნენ. მათგან ამჟამად ახსოვთ მათე და სერგო კალაძეები (მამა-შვილი) და პავლე შენგელია.

გორიკა. მდებარეობს პატარა ეწერის განაპირას (აღმოსავლეთით), ჭაილას ღელის მარჯვენა სანაპიროზე. სიმაღლე 3 მეტრამდე, ფართობი ორი ათას მეტრამდე. ეკალ-ბარდის გამო კულტურული ნაშთების აკრეფა ვერ მოვახერხეთ.

გორიკას ზედაპირი ხელშეუხებლად არაა მოღწეული, მაგრამ მაინც, ეტყობა, რომ ის ყორღანია და არა საცხოვრისი გორა. მისი სიმრგვალე და კონუსებური ამაღლებაც ამას გვაფიქრებინებს.

ჭაილა (ღელე). „წყაროსავითაა და ჭაილაც ამიტომ ჭეია“ (დ. ჭაია).

საწურბლია (თხრილი). საწურბლია ეწოდება იმ თხრილს, რომელიც საკმაოდ ვრცელ მიწაზე იწარმოებს (ადგილობრივი გამოთქმით „გორიკა“) შემოუყვება. ვიდრე თხრილში ჩამდგარ ჭაობს დააშრობდნენ, მასში წურბლები ბუდობდნენ და სახელიც აქედან შეერქვა.

1960 წლის სექტემბერში ეს თხრილი ინახულა და აღწერა ნ. ბერძენიშვილმა. როგორც სწორად მიუთითებდა მკვლევარი, სიფართოვით ეს ძეგლი არაფრით განსხვავდება სხვა „გორიკების“ თხრილებისაგან (ისიც 20—25 მეტრი სიგანისაა), „ოლონდ ესაა, რომ აქ ეს წრე გაცილებით უფრო დიდია, ვიდრე სხვაგან“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 1975 წ. გვ. 452).

საწურბლია 1927 წელს დააშრეს. ვარდა იმისა, რომ ამით მალარიის ერთი ბუდე მოიხსოვ, 4 ჰექტარი ნოყიერი მიწაც შეეძინა სოფელს, რომელიც მაშინვე „სახელმწიფო ფონდში ჩაირიცხა და საფუძვლად დაედო კოლმეურნეობის საქონებელს“ (შალვა კალაძის — დაბ. 1900 წ., ცნობა):

ომის შემდეგ კოლმეურნეობას იქ იხვის ფერმა მოუწყვია და საწურბლიის თხრილში ცხენისწყალი შემოუყვანია. ფერმის გაუქმების შემდეგ თხრილი ისევ საყანედ გამოუყენებიათ. ნ. ბერძენიშვილს იქ სიმინდის ყანა დახვედრია (ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 452).

ამჟამად საწურბლიის ნაწილს კვლავ ჭაობრ ფარავს (სახრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს), ნაწილი საძოვრადაა გამოყენებული.

გორიკა. ასე იწოდება საწურბლიის თხრილით შემოგარსული საკმაოდ დიდი შემადლებული ადგილი. „გორიკა“ ჩვეულებრივ შედარებით მცირე მიწა-ზენიულებს შეშვენის სახელად, მაგრამ მოსახლეობა ასეთ დიფერენცირებულ მიდგომას არ იჩენს და ყველა ასეთ ობიექტს — დიდს თუ მცირეს — „გორიკას“ უწოდებს.

ეს გამორჩეული „გორიკაა“. მისი ფართობი „სულ ცოტა ორი ჰექტარი იქნება“ (ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 452). ნ. ბერძენიშვილის აზრით,



ასეთივე სიდიდის უნდა ყოფილიყო პატრიკეთისა და დიდი ჯიხაიშის მსგავსების უბნის გორიკებიც (იქვე).

პატრიკეთის გორიკა ჩვენ ჯერ არ გვინახავს, დიდი ჯიხაიშისა კი საკმაოდ განსხვავდება საწურბლიის გორიკასაგან. ჯერ ერთი, მოცულებით ის ბევრად უფრო ნაკლები ჩანს, ხოლო სიმაღლით დიდად აღემატება.

ნ. ბერძენიშვილს არ გასძნელება საწურბლიის „გორიკას“ თავდაპირველი დანიშნულების („საზოგადოების საცხოვრებელი“—იქვე) შეცნობა. მაგრამ პატრიკეუმულ მკვლევარს იმ დროს მასზე მიმდინარე ცხოვრების ისტორიული სურათის აღსადგენად საჭირო მეცნიერული ძიების საშუალება არ გააჩნდა და ასეთი ძეგლების შესწავლის გზების დასახვით დაკმაყოფილდა: „სადამდე გრძელდებოდა ამ გორიკებზე ცხოვრება, რა როლს ასრულებდა ეს თხრილი, როგორ ეგუებოდა ან როგორ ებრძოდა გორიკის საზოგადოება ამ თხრილში ჩამდგარ წყალს და სხვა ასეთი საკითხები ბუნებრივად დაისმება ამ ნაგებობათა შესწავლისას“ (იქვე).

ამ საკითხებზე მეცნიერული პასუხის გასაცემად განსვენებული მეცნიერი არქეოლოგიურ ძიებას თვლიდა საჭიროდ (იქვე).

მას შემდეგ კარგა ხანი (16 წ.) გავიდა, და დღესაც იძულებული ვართ, ზედაპირული ნივთიერი მასალებითა და ზეპირსიტყვიერი გადმოცემებით დავკმაყოფილდეთ.

მცენარეულ საფარს ნ. ბერძენიშვილისათვის კულტურული ნაშთების აკრეფისა და დაკვირვების საშუალება არ მიუცია (იქვე). ჩვენ ამ მხრივ უფრო გავვიმართლა და გორიკის კერამიკულ ძეგლებში გვიან ბრინჯაოს ხანის ნაშთებიც გამოვარჩიეთ.

არაა საფიქრებელი, რომ ამ გორიკაზე უწყვეტად მიმდინარეობდა ცხოვრება მთელ შემდგომ პერიოდში, მაგრამ მას რომ დრო და დრო მაინც უჩნდებოდა ბინადარი, ეს გადმოცემებითაც ჩანს. ხალხში დღემდეა შემონახული ხსოვნა აქ მოსახლე ვინმე „თავადისა“. ზოგიერთი მის გვარსაც კი ასახელებს („ჭილაძე“). მაგრამ ყველაფერი ეს მაინც ზღვაში წვეთია იმასთან შედარებით, რაც ასეთი ძეგლების მეცნიერულ-არქეოლოგიური შესწავლით არის შესაძლებელი.

ჯიქთუბანი. ადგილობრივი გაქოთქმით „ჯიქთომანი“ (დ. ჭაია). ჯიქთუბანი — ჯიქთობანი — ჯიქთომანი.

წმიდა ელია. ასე იწოდება ჯიქთუბნის ნაეკლესიარი (ავურის ნაგებობა ყოფილა) და სასაფლაო, რომელიც გორიკაზეა გაშენებული. ნ. ბერძენიშვილი ამ ბორცვს „ტიპიურ გორიკას“ უწოდებს და მხოლოდ მის სიდიდეს განსაზღვრავს („საკმაოდ მოზრდილი ოვალური ბორცვი“).

მისი განსაკუთრებული დანიტრერესება გამოიწვია ამ სასაფლაოს ძეგლებმა. „ეს სასაფლაო შესანიშნავია. ჩვენმა ეთნოგრაფებმა უთუოდ უნდა ნახონ ის... ჯიქთუბნის საფლავის ქვების მსგავსი მე სხვაგან არ შემგებდრია“—წერს მკვლევარი (იქვე).

- კოპიტნარი (სათესი).
- არხისპირები (სათესი).
- თვალაური (სათესი).
- გეგელაური (სათესი)
- დობიროები (სათესი).
- ველწითელა (სათესი).



გუმრალა (სასაფლაო).

დიდი ეწერი

ბოყვანაყანები (სათესი).

ჭერებესპირები (სათესი).

გორიკა. მდებარეობს მდ. ჭერებს მარჯვენა მხარეს ვრცელ ველობში. მრგვალი, კონუსისებური. ფართობი ათასამდე მეტრი. სიმაღლე 6—7 მეტრი. სამი მხრიდან შემოსდევს ჭაობი.

ახალი სოფელი. ადამიანის უძველესი ნაკვალევი ამ სოფლის ტერიტორიაზე აღრებრინჯაოს ხანით თარიღდება.

XIX ს. ბოლოს, როცა იქ ჭყვიშელი „წყალწაღებულები“ სახლდებოდნენ, მხოლოდ ქოსნათის ტყე და მის გარშემო ვრცელი სახნავ-სათესები იყო. ამ სოფლის პირველი მოახალშენნი იყვნენ ჭყვიშელი გლეხები: ანდრიაძე, ბაღდავაძე, ბახტაძე, კაკაბაძე, ფახურიძე და სხვ.

ახალსოფელს ჰქონდა ქვის ეკლესია მთავარანგელოზისა.

ბაძგნარი (სათესი). ბაძგარის სახენაცვალი ფორმაა. ზემო იმერულშია ბაძაძგნარი, რაც „ეკალ-ბარდით დაფარულ ადგილს“ ეწოდება (ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული ლექსიკონი, 1974, გვ. 47).

გორიკა მდებარეობს ბაძგნარში.

ქოსნათი (დასახლება). ამ მიდამოებს რევოლუციამდე აზნაური კახიანები ფლობდნენ. „дача Коснати“—ასე იწოდებოდა თურმე ეს ადგილი ივანე ბაღდავაძის ერთ ნასყიდობის ხელწერილში (აღ. ბაღდავაძის—დაბ. 1900 წ., ცნობა).

მთავარანგელოზი. ასე იწოდება ახალსოფლის ნაეკლესიარი და მისი მიდამოები. ეკლესია (ქვისა) იქ აუცილთ ჭყვიშიდან გადმოსახლებულებს XX ს. დამდეგს. „იგი უშტატო ეკლესია იყო, სადაც მეოთხე კვირას წირავდნენ ყუბურელი მღვდლები“ (აღ. ბაღდავაძე).

ამ ეკლესიის უკანასკნელი „სტაროსტა“ იყო ივანე ბაღდავაძე, რომლის ინიციატივითაც ათონელმა ბერმა სვიმონ ბაღდავაძემ (ივანეს ბიძა) „იგი ყოველი სამღვდელმსახურო მოწყობილობით სრულჰყო პირველი მსოფლიო ომის წინ“ (აღ. ბაღდავაძის ცნობა).

პატარა ტყე (დასახლება).

კახოურა (დასახლება). აზნ. კახიანის ადგილი იყო და სახელწოდებაც მისგან მიიღო.

ტუტამიწა (სათესი).

ნარიონალი (მდინარე).

ჭილი (სათესი)

ჭერება (მდინარე). რევოლუციამდე ეწრისა და იანეთის საზღვარს დებდა. ჩვენს დროში ეწერი ჭერებსას მარცხენა სანაპიროზეც გავრცელდა.

ნაქარხნევი (სათესი). მდებარეობს ჭერებსასა და რიონის შესაყარში. ჩვენს დროში (ნების ეამს) აქ კრამიტის ქარხანა ჰქონიათ ახალსოფელს ი. ბაღდავაძეს და ამხანაგობას. მიწის უვარგისობის გამო რამდენიმე ხნის შემდეგ ქარხანა იანეთში გადაუტანიათ (შ. ბაღდავაძის ცნობა).

ბორანი. ახალსოფლისა და ჭყვიშის მაკავშირებელ ამ ბორანზე გადიოდა სამტრედია-ვანის მთავარი გზა.



იანეთი. იანეთი „ივანეთის“ სახენაცვალი ფორმაა... ასეთივე წარმოშობისაა ზემოგურიის იანულიც (ივანუელი).

საკუთარ სახელ ივანესაგან ნაწარმოები ადგილთა სახელები ხშირია საქართველოში; ივანწმინდა (ქართლში), ივანდიდი (იმერეთში) და სხვ.

იანეთი ძველისძველი სოფელია. ადამიანის უძველესი კვალი აქ ჯერჯერობით გვიანბრინჯაოს ხანით თარიღდება. 1568 წელს იანეთში ბრძოლა იყო. გიორგი III იმერთა მეფეს იქ „ღალატად დაესხა“ ფეოდალური რეაქცია, მაგრამ წარუმატებლად (ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, 1975, გვ. 816).

ყვაპისდედე. ერთვის რიონს გუბისწყლის ზემოთ. 1960 წლის სექტემბერში პ. ჭაბუციანს უცნობებია ნ. ბერძენიშვილისათვის, თითქოს მან იქ ნაბანაკევი აღმოაჩინა (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 474). სამწუხაროდ, ვერაფერს ამის მსგავსს ჩვენ იქ ვერ მივაკვლიეთ.

სატალახია (სათესი).

ჭალა (სათესი).

ნელიფონი გუბისწყალზე. ამ ფონით უკავშირდებოდა ახალი სოფელი და იანეთი გუბისწყლის გაღმართს.

დიდი ბზარნალი (სათესი).

ჩარნალი (სათესი).

კვაიჭალა (სათესი).

საკიბორჩხლია (სათესი)

ფოფრიები (სათესი) „თეთრი მიწა“.

კანარი (სათესი). კანარში „ნოღა“ და „ჭალა“ მიწებია...

გორიკა. გუბისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე მრგვალი, კონუსისებური. სიმაღლე 4 მეტრამდე, ფართობი ხუთას მეტრამდე. თხრილი არა აქვს.

ქაცვნარა (სათესი).

კობროულა (სათესი). კობრეიძისეული.

ონწარო (სათესი).

საქორია (სათესი).

ნაეკლესიო. იანეთის ღვთისმშობელი, ხის ეკლესია იყო. მისი უკანასკნელი მღვდლები იყვნენ გრიგოლ კობრეიძე და ზოსიმე შანიძე.

დიდი ჭიხაიშის სასოფლო საბჭო

დიდი ჭიხაიში. ჭიხაიში რამდენიმეა: დიდი, პატარა, გოჩა. სახელწოდება წარმოგება ძველზანური სიტყვისაგან „ჭიხა“, რაც „ციხეს“ ნიშნავს. ბოლოკიდური შ ამ სახელში იმავე ფუნქციისაა, რაც ზანურში. (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 522).

ციხე ჭიხაიშში დღეს არ დასტურდება. სამაგიეროდ, საკმაოდაა შემონახული ძველი ნამოსახლარი „გორიკები“, რომელთაც უნდა უკავშირდებოდეს სწორედ სახელწოდება „ჭიხაიში“.

1960 წელს ნ. ბერძენიშვილი ჭიხაიშის ერთ-ერთ გორიკაზე მსჯელობისას შენიშნავდა: „ხომ არ იყო ეს „გორიკა“ თავდაპირველი „ჭიხა“, ე. ი. ასეთ გო-



რაკებს (ადამიანის საცხოვრებელი) ხომ არ ეწოდებოდა ზანურად „ჯიხა“? ეწოდებოდა ისეთ დინამიკურს, რომელზედაც სიმაგრე იყო მოწყობილი? ეწოდებოდა, ე. ი. ხომ არ იყო ამ ბორცვზე ერთ დროს... ჯიხა აგებული, ანუ ეს გორაკი ხომ არ იყო ჯიხად გამოყენებული?“ (იქვე, გვ. 450—451).

ნ. ბერძენიშვილმა კარგად იცოდა ამ სამუშაო ჰიპოთეზების ფასი და ისიც, თუ როდის იქნებოდა შესაძლებელი ამ საკითხზე „ნიეთიანი საუბარი“ (იქვე, გვ. 451). სამწუხაროდ, საამისო პირობები არც დღესაა, რადგან არც ერთი ეს ძეგლი ჯერჯერობით მეცნიერულად შესწავლილი არ არის.

დიდჯიხაში ადამიანის უძველესი ნაკვალევი ენეოლითის ხანიდანაა დაღასტურებული (ანარიის ძეგლები).

ოქტომბერი. ადგილობრივ „წითელ ოქტომბერს“ უწოდებენ. რევოლუციამდე იგი „ქაშვეთის“ უბანში ერთიანდებოდა.

ვაშაკიძეები (უბანი).

გორიკა. ეს გორიკა 1960 წლის სექტემბერში ინახულა ნ. ბერძენიშვილმა. როგორც სწორად შენიშნავდა მეცნიერი, „დღეს ამ ოდესმე უზარმაზარი ბორცვის მეთაფი თუ არის გადარჩენილი“ „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, VIII, გვ. 450). ეს შესანიშნავი ძეგლი ასეთ დღეში მის შემოგარენში მცხოვრებთ ჩაუვლიათ. ზოგს მისი მიწა სახლის იატაკის მოსატყეპნად გამოუყენებია, ხოლო ზოგსაც — ეზოს „მოსამიწნავად“. ბორცვის სიმაღლე ხუთ-ექვს მეტრამდეა. ზემოთ ჰქონია ვაკობი, რომლის ფართობსაც ნ. ბერძენიშვილი ათასამდე კვადრატულ მეტრად ვარაუდობს (იქვე). რადგან ბორცვის გვერდები გაშიშვლებულია, „კულტურული ფენებიც“ კარგად ჩანს. ნ. ბერძენიშვილს აქ შეუნიშნავს: „დამწვარი თიხა (ხანძრის ნაკვალევი), კერამიკის უხვი ნაშესხვრევეები სხვადასხვა ეპოქისა, ძვლოვანი ნაშთები“ (იქვე). ზოგი რამ მკვლევრისათვის ადგილობრივ მცხოვრებთაც დაუღასტურებიათ („რკინის“ ნივთები) (იქვე).

აქვე უპოვიათ ადამიანის ჩონჩხის ნაშთებიც (შალვა ქუთათელაძის ცნობა).

ნ. ბერძენიშვილს გორიკას გარშემო თხრილიც შეუნიშნავს (იქვე). ამ მეტად საინტერესო გორიკას არქეოლოგიური გათხრა, მართლაც, სასწრაფო და საშური საქმეა. ვიდრე ასეთი სამუშაო არ ჩატარებულა, მანამდე „ნიეთიანი მსჯელობა“ ამ ძეგლის რაობაზე, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია, ერთი რამ, რაც ახლაც შეიძლება ითქვას, ესაა: ეს გორიკაა აშკარად ის „ჯიხა“, რომლისაგანაც წარმოდგა სახელწოდება „ჯიხაში“. ამ სოფელში არაერთი გორიკაა (თხრილიანი და უამისოც), მაგრამ ვერც ერთი ვერ შეედრება ვაშაკიძეებისას.

საკრამიტე (სამოვარი) „კოლმეურნეობა ამზადებდა კრამიტს“ (მ. ვაშაკიძე) **კობროული** (სათესი). კობრეიძისეული.

გორიკა.

შუბლაძეები (უბანი).

ქაშვეთი. ასე ეწოდება ნაეკლესიარის და სასაფლაო მიდამოები. ეკლესია ხის იყო, უკანასკნელი მღვდელი — ბესარიონ ვაშაკიძე.

სახნავ-სათესი ადგილები გუბისწყლის გაღმართში. შაბურები, წაფნარა. ნაწყვეტი, საილორო, თეთრი მიწა, გორიკა, ყვაბისწყალი, ფოფრიები, ნოლა, ვაშლარი.



კახაძეები. ახლა „ნინოშვილს“ უწოდებენ.

გორიკა.

ხრანცები (სათესი).

ანარია (სათესი). 60-იან წლებში არხის გაპრისას ანარიაში აღმოჩენილა სიძველეთა ნაშთები: კაყის ბუნიკი, შავი და წითელლაკიანი ჭურჭლის ნატეხები. სერგეთი.

ჩიტაური (სათესი).

რუშავა (სათესი).

წყაროპირი (სათესი).

ჩხოკო (სათესი).

კალამანები (სათესი). ასე იწოდება ჩალამკალამი. კალამოვანები—კალამვანები — კალამანები.

სერგეთის მინდორი. გადმოცემით, ამ მინდორზე ოდესღაც თითქოს ბრძოლა მომხდარა. მომხდურნი ყოფილან ოსმალნი და დამარცხებულან კიდეც (ვ. ჩხეიძე, 84 წ.).

ნაეკლესიო. აქ ყოფილა სერგეთის წმიდა გიორგის ეკლესია. ხის. მისი უკანასკნელი მღვდლები იყვნენ ანდრია ლეჩავა და გერასიმე ნუცუბიძე.

ლუხმელა (სათესი) რუხმელა.

ქვიანა (სათესი).

ნეეზვრები (სათესი).

კეპინარა (სათესი).

ნოდები (სათესი).

ნაიხლარი (სათესი).

ეზოს ხატი.

სათიქნია (სათესი.)

წყაროსწყალი.

ძიგნარა (სათესი).

სატურია (სათესი).

ეზოს ხატი (სახაფლაო). სანამ ამ სოფელში ეკლესია აიგებოდა, მანამ ხატი ოჯახში ჰქონია ვიღაცა კაჭახიძეს. შემდეგ კი ეს ხატი ეკლესიაში გადმოუსვენებიათ და ეკლესიასაც აქედან მიუღია სახელი (ეზოს ხატი).

ეკლესია ყოფილა აგურის. დაუნგრევეათ ჩვენს დროში. მღვდლებიდან ახლა მხოლოდ სამსონ დევიძე ახსოვთ. დიაკვნად იყო ნიკოლოზ კაჭახიძე.

ყაზბეგი. ძველი სახელი ადგილობრივ არავინ უწყის.

ბალათურა (ღელე). სასაზღვრო ღელე ეზოს ხატსა და ყაზბეგს შუა. ამ ღელეს ლექსი უძღვნა გ. კაჭახიძემ (მისი, იმ ვარსკვლავების შუქი, თბ., 1976, გვ. 47).

ეკლესია ხის დიდი ეკლესია (XIX ს.).

რუშავა (სათესი).

კობიტნარა (სათესი).

სალეკია (სათესი).

საწუმარა (სათესი).

გორიკა. ამჟამად დაბურთულია ტყით. ფართობი 500 კვ. მეტრამდე იქნება. სიმამლე—4 მეტრამდე.

ძურღელა (ღელე).



წყალთაშუა (სათესი).

წოლა (სათესი).

ქვეთავა (საძოვარი).

როზა. როზა ლუქსემბურგი. ძველი სახელწოდება ვერ მოვიპოვეთ.

წადივარა (სათესი).

წაეკლესიო (ტყე).

წაქურალი (საძოვარი). „აგურ-კრამიტის ქურა ჰქონდათ მოწყობილი“
(ო. ნუცუბიძე).

წაკანაფარი (საძოვარი).

ქვიანა (საძოვარი).

მუხისძირი (საძოვარი).

საბუია (სათესი).

ქვეთავა (სათესი).

კულაშის სადაბო საბჭო

კულაში. კულაში ისეთივე ნანათესაობითარი გეოგრაფიული სახელია, როგორც ჭიხაიში და სხვა. მისი ადრინდელი ფორმა თითქოს სკურაში უნდა ყოფილიყო. ეს ზანური სიტყვა წყალს, მდინარეს აღნიშნავს. ამ ტომის გადანაცხოვრ მიწა-წყალზე ზანური სახელწოდებანი საკმაოდაა შემორჩენილი (მდრ. მდ. სკურდუმი—ნატანების მარჯვენა შენაკადი, და სხვ.).

ამ სახელწოდების ხალხური ახსნა — „კულაში მიღებული“ (კულა, ღვინის სასმელი კურჭელია) ანგარიშგასაწევი არ არის.

კულაში იმერეთის სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი იყო.

ნაბაკევის სასოფლო საბჭო

ნაბაკევის სასოფლო საბჭოში ხუთი სოფელი შედის: ხუნჭულაური, ნაბაკევი, ნინუა კუთხე, კვირიკე, ჩხენიში.

ხუნჭულაური. ხუნჭულაურში ამჟამად მოსახლეობენ შემდეგი გლეხური საგვარეულოები: თადეუმაძე, მეიშვილი, წულაია, შენგელია და სხვა. რამდენიმე კომლი მიქელაძეცაა.

ბუკნარა (სათესი).

ღვთისმშობელი ხის დიდი ეკლესია (XIX ს.).

რამის ფართობი (სათესი).

რიყე (სათესი).

ქალა (სათესი).

ნაბაკევი. მეორენაირად: ნაბაკევი. „ბაკი—თხის სადგომი“ (საბა). მოსახლეობენ: გიგინეიშვილები, სტურუები, შენგელიები, ხაქალიები (გლეხები), ნიკურაძეები, კანდელაკები („აზნაურობის მაძიებელნი“), მიქელაძეები. ნაბაკევი ჭვარციმის ეკლესიას ეკუთვნოდა.

ნასადნეო (ველი). წარმოდგება რუსული სიტყვისაგან „ვსადნიკ“ (მხედარი). „ამ ველობაში ერთ დროს რუსთა ჯარი მდგარა“ (მ. მიქელაძე, 80 წ. ნაბაკევი).

ლაფანდორი (სათესი).

ნინუაკუთხე. გარდა ნინუებისა, ამ სოფელში მოსახლეობენ: განობაძეები, გაბეჩაძეები, კანდელაკები, ნიკურაძეები, მიქელაძეები, შენგელიძეები და სხვ.

ნინუაკუთხის ნაწილი ჯვარცმის ეკლესიის შემავალი იყო, ხოლო ნაწილიც წმიდა ბარბალეს ეკლესიისა.

ჯვარცმის მინდორი. ეს მინდორი ჯვარცმის ეკლესიას მოსდგამს დასავლეთიდან და სახელიც მისი მიუღია. გადმოცემით, ამ მინდორზე მდგარა მიქელაძეთა „სათოფურებიანი კოშკები“ (ო. სოსელია, ნარკვევები, გვ. 55).

ჯვარცმის ეკლესია. ი. გიულდენშტედტი მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ იგი „ქვის პატარა ეკლესიაა“ (მოგზ. 1, გვ. 155—156). ეტყობა, შორიდან მოჰკრა თვალი და ასე მოეჩვენა, თორემ ის არც ისე მცირეა. შედგება ორი ნაწილისაგან. ჯვარცმა დარბაზული ტიპის ეკლესიაა. აქვს ორი შესასვლელი: დასავლეთიდან და სამხრეთიდან. მოხატულობის მეტი ნაწილი სახარების კომპოზიციებია (მირქმა და სხვა), ნაწილი ისტორიულია. ჩრდილოეთ კედელზე გამოხატულნი არიან პაატა მიქალაძე და მისი მეუღლე.

ჯვარცმა მიქელაძეთა საძვალე იყო.

ადგილობრივ ამ ეკლესიას „თამარის დროისად“ მიიჩნევენ (შალვა და ბუდე მიქელაძეების ცნობა). „საქართველოს სსრ კულტურის ძეგლებში“ იგი შუა საუკუნეებით არის დათარიღებული (გვ. 103). ჩვენი აზრით, იგი გვიან შუა-საუკუნეების ძეგლია (XV ს.).

XIX ს. მეორე ნახევარში ძველი ჯვარცმის ახლოს (ჩრდილოეთით) ხის დიდი (სათემო) ეკლესია აუშენებიათ. 1891 წ. კი გაუკეთებიათ ჯვარცმის გალენის შესასვლელი. როგორც მისი წარწერები გვაუწყებს, სახსრები გაუღია ვიორგი ვულას ძე სტურუას, ხოლო აუშენებია „ოსტატ“ ივანე დივასოლის.

ნამგლები (სათესი).

ბელისმოდება (სათესი).

ნახუტკოს არხი.

ხეხილები (ბაღი).

კოტურა (სათესი).

ივანურები (სათესი).

წმიდა ელია (საძოვარი)

ნარღვევი (ღელე).

ბოგვანი (სათესი).

ნატეხები (სათესი)

ნახოლარი

ჩ ხ ე ნ ი შ ი. მდებარეობს ცხენისწყლის პირას.

ბრელიძისეული (სათესი).

ნახომარი (ს. უბანი).

ნახომარას ღელე.

კოტური (სათესი).

ღვთისმშობელი. ხის ეკლესია ყოფილა.

რიყე (საძოვარი).

ნარამო (საძოვარი).

ქახნაკიასეული (სათესი).

მელმაძისეული (სათესი).



- გიგინეიშვილები (ს. უბანი).
 ლეჩეყურა (სათესი).
 ბოგვანი (სათესი).
 ვერხვის მინდორი (საძოვარი).
 ქალის მინდორი (დასახლება).
 კვირიკე. სახელი ეწოდა წმ. კვირიკეს ეკლესიისაგან (ხის) „უშტატო ეკ-
 ლესია იყო“ (კ. ჯოჯუა).
 ნატეხები (სათესი).
 ნაწისქვილარი (სათესი). მეორენაირად: „ლორთქიფანძისოული“.
 ღანირის მოღება (სათესი).
 ტოხელა (სათესი).

ღანირის სასოფლო საბჭო

ღანირის სასოფლო საბჭო ორ სოფელს—ჭავანი, ღანირი (ცენტრი)—აერთიანებს.

ჭავანი სახელწოდება წარმოდგება ბალახის სახელისაგან „ჭანგა“. ამავე ფორმითაა დადასტურებული ეს გეოგრაფიული სახელი გვიანშუასაუკუნეთა ძეგლებში. დროთა განმავლობაში ჭანგა „ჭავანი“-ად გარდაიქმნა (ჭანგა—ჭანგანი — ჭავანი). ჭავანი ორად იყოფა: გაღმა და გამოღმა. სოფელს ყოფს მდ. ჭურთავა.

ასეთივე სახელწოდების სოფელი გაღმა მხარშიცაა (ჭყვიშთან). იგი ვაკის ჭავნელებმა მოაშენეს XIX ს. და სახელიც თავისი ძველი სამკვიდრო სოფლისა უწოდეს.

გამოღმა ჭავანი.

ვაშნარის ღელე. ეს ღელე მიწა ბოგირსა და ჭავანს მიჯნავს.

წყაროს მინდორი.

მთავარანგელოზი. ხის დიდი ეკლესია (XIX ს.).

ბარკული (სათესი).

თვალაური (სათესი).

კორტოხელა (სათესი).

კახიანისოული (სათესი).

კალამჯანი (სათესი).

სალაქაშია (სათესი).

სარბენი (სათესი).

ახვები (სათესი).

ქერეხა (ღელე).

გაღმა ჭავანი

ჭურთავა (ღელე).

ოქონი (ნაეკლესიარი). „მანჯგალაძეების ეკლესია იყო, ხისა“ (გრ. მანჯგალაძე, გამოღმა ჭავანი, 94 წ.).

ქაჯოური (სათესი). აზნაური ქაჯაიების იყო (გრ. მანჯგალაძე).
ლანირი
ღვთისმშობელი — ხის დიდი ეკლესია (XIX ს.). შემონახულ
ვატაშვილის დედე.
ღვანოური (სათესი).
წყარო.
ღედენარასდედე.
მეჩხერი (სათესი).
ელიავას მინდორი.
წყაროსწყალი.
საწკინტია (სათესი).
დომირო (სათესი).
ძველი წმინდა გიორგი. ესეც ხის დიდი ეკლესიაა. დაცულია.
ახალი წმინდა გიორგი. ესეც ხის ეკლესია ყოფილა.
მოდინახე (ტყე, სათესი).
შაწყალა (დედე).
ლოლობა (დედე).
ქვეთავა (სათესი).
ზემო ტყე (სათესი).
ნაბორნევი (სათესი). აკავშირებდა ლანიის და სარქაოს (აბაშის რ-ნი).

Ю. М. СИХАРУЛИДЗЕ

ИЗ МАТЕРИАЛОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ
ВАКЕ — ИМЕРЕТИ

(Самтредский р-н, ГССР)

Резюме

Ваке-Имерети — одна из областей Западной Грузии, историко-географическое изучение которой началось с 1976 года. В статью вошли часть историко-географических материалов (топонимика, материальная культура и др.), собранных в ходе полевых научных обследований.



ქართული
ბიბლიოთეკა

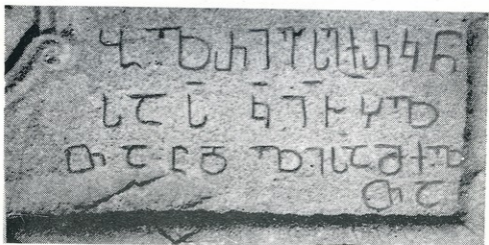
ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი



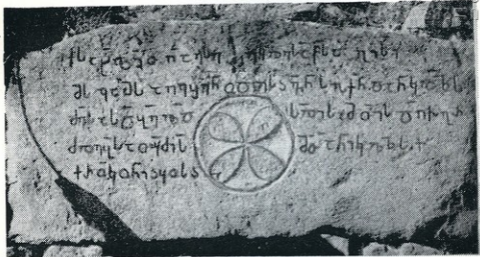
1



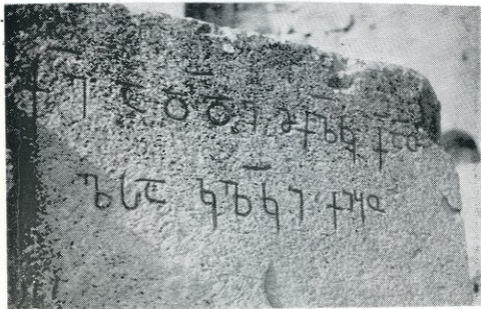
1



2



1



2

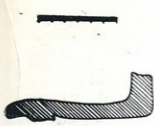


1



2

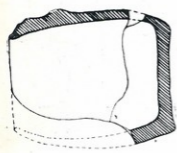




2



5



1



4



3



10



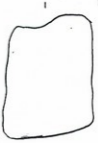
9



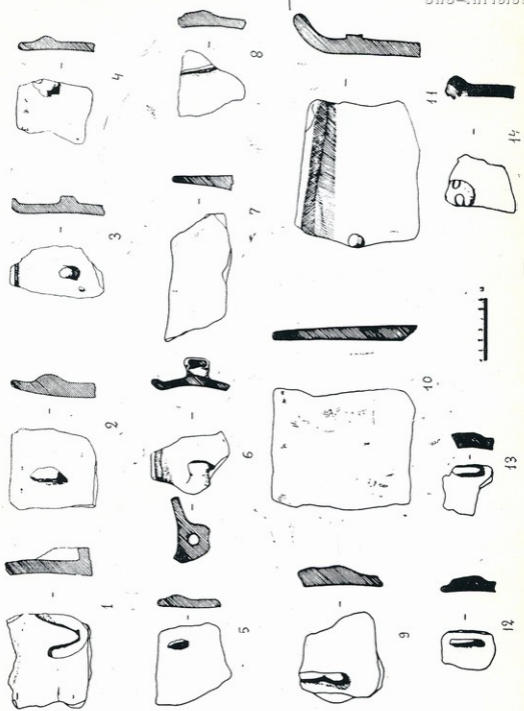
8



7



VII

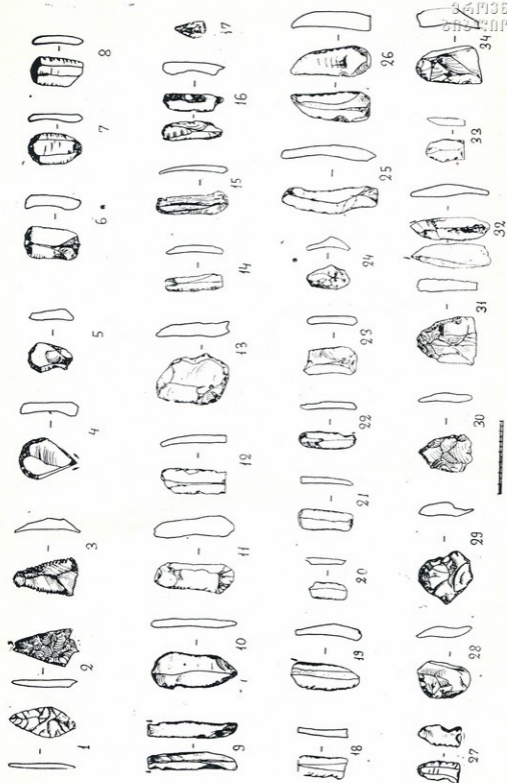


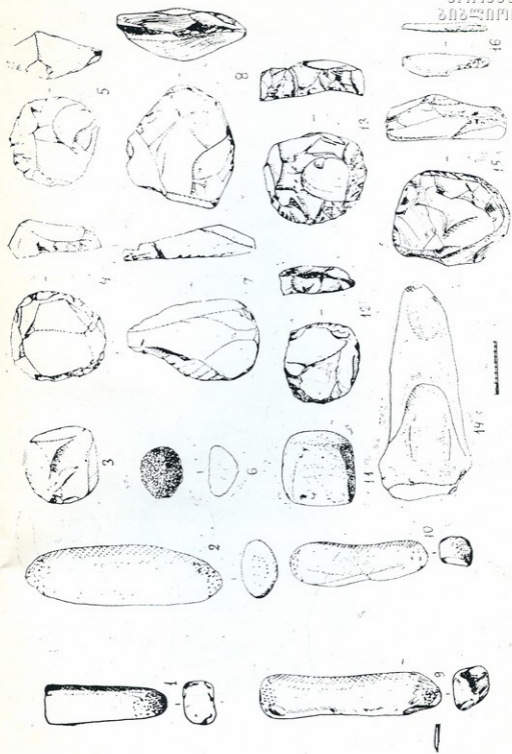


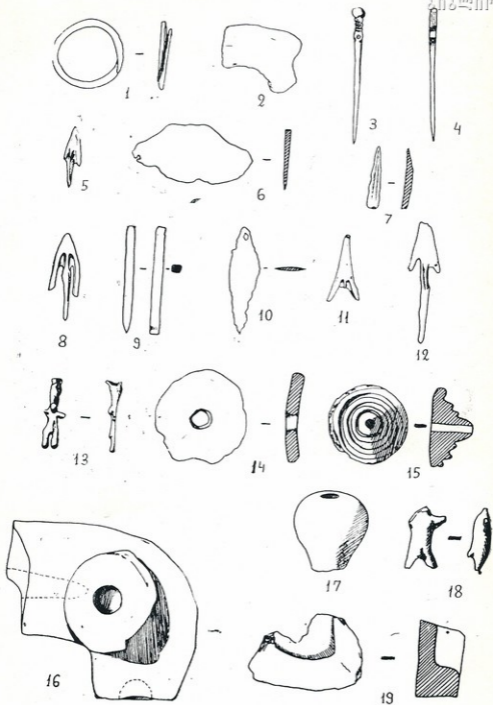
VIII

საქართველოს
საბუნებისმეტყველო
მეცნიერებათა
აქადემიის
გამეცნიერებლო ცენტრი











XII

ქართული
ენციკლოპედია



1



2



3



4



5



6



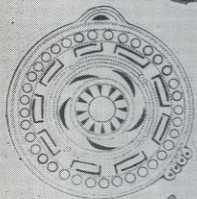
9



7



8



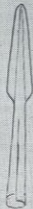
10



11



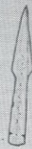
12



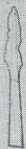
13



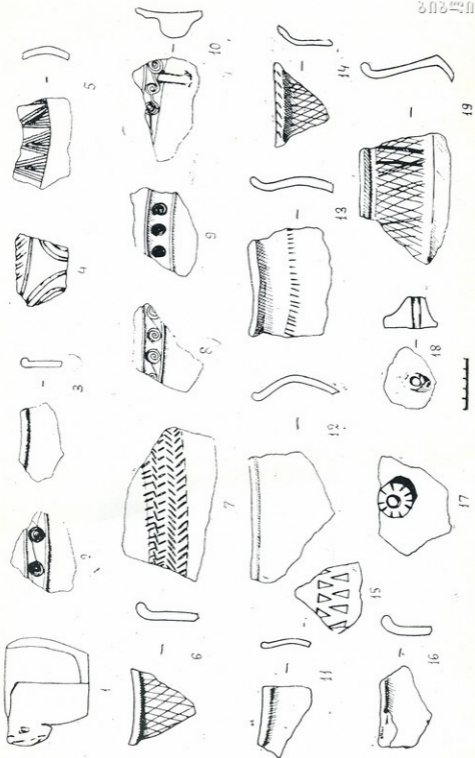
14



15



16





ს ა რ ი მ ე ბ ი

ОГЛАВЛЕНИЕ

1. დ. ბერძენიშვილი, თრიალეთის უცნობი წარწერები	3
Д. К. Бердзенишвили. Неизвестные надписи Триалети	28
2. ჯ. გვასალია ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები	29
Дж. Г. Гвасалиа. Вопросы исторической географии Лиахвского ущелья	56
3. ს. მარდიშვილი, ორბოძღელთა ფეოდალური საგვარეულო	58
С. Г. Маргишвили. Феодальный род Орбодзтели	62
4. თ. ლამბაშიძე, თ. ტატიშვილი, მასალები თორის ისტორიული გეოგრაფიისათვის	63
О. С. Гамбашидзе, Т. И. Татишвили. Материалы к исторической географии дофеодального Тори	72
5. თ. თოდრია, ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები	74
Т. А. Тодриа. Вопросы исторической географии Кизики	92
6. მ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტური წყაროები XVI—XVIII სს. კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებ	101
М. М. Бердзенишвили. Документальные источники XVI—XVIII вв. о границах Кахетинского царства	101
7. ი. სიხარულიძე, ვაკე-იმერეთის ისტორიული გეოგრაფიის მასალებიდან	102
Ю. М. Сихарулидзе. Из материалов исторической географии Ваке-Имерети	120



ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა